

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНО-ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МЕГЛЕЙ ВІКТОР ІВАНОВИЧ

УДК 338.43:631.95

ДИСЕРТАЦІЯ

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРА
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

08.00.03 – економіка та управління національним господарством

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ В.І.Меглей

Науковий керівник: Лопатинський Юрій Михайлович, доктор
економічних наук, професор

Чернівці – 2018

АНОТАЦІЯ

Меглей В.І. Еколого-економічний розвиток аграрного сектора національної економіки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством». – Подільський державний аграрно-технічний університет, Кам'янець-Подільський, 2018.

Дисертація присвячена дослідженню теоретичних, методичних і практичних аспектів еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки як взаємозалежних і взаємодоповнюючих, що одночасно відповідає актуальним принципам стратегії сталого розвитку України, зокрема в аграрній сфері.

Подано теоретико-методологічні обґрунтування діючих принципів еколого-економічного розвитку аграрного сектора на основі систематизації відповідних джерел літератури, наукових позицій вітчизняних і зарубіжних авторів. Визначено понятійну сутність категорії «розвиток» як наріжного філософського постулату та еволюціонування філософсько-економічної думки у процесах управління, відображено базові прояви на рівні соціально-культурного й природничо-екологічного сприйняття, обґрунтовано сучасні форми економічних виявів і трактувань у функціонально-змістовій площині державного регулювання.

Обґрунтовано методологічні складові розвитку аграрної системи як запропонованої моделі еколого-економічного відтворення, що відображає основні аграрні процеси в мінливому ринковому середовищі, висвітлено її особливості за структурно-функціональними параметрами та на цій основі запропоновано концепцію розвитку аграрної системи. Аргументовано специфіку еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної

економіки в розрізі методологічних пошуків прогресивних методів у сфері аграрного виробництва та аграрних відносин як економічної основи сільського господарювання й одночасних виявів супроводжуючих екологічних процесів.

Аграрний сектор національної економіки загалом відображає головні закономірності економічного розвитку, які одночасно підпорядковані діям вагомих факторів, зокрема екологічних. Екологічні впливи в аграрному середовищі є найбільш суттєвими порівняно з іншими секторами економіки, оскільки сільське господарство ґрунтується на базовому використанні природних ресурсів – земельних, водних, рослинних та інших, на їх модифікаціях як необхідних у процесі господарювання та поверненні в антропогенно змінених формах. З екологічних позицій аграрне виробництво перебуває під впливом природно-кліматичних чинників і безпосередньо задіяне у комплексній агроекологічній системі. Відповідно, у дисертаційній роботі обґрунтовано необхідність наукових та науково-практичних розробок, важливість впровадження дієвих методик економічного розвитку аграрного середовища з урахуванням нинішніх екологічних домінант.

Наукова новизна одержаних результатів відображає результати системного дослідження умов еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки. Так, обґрунтовано концептуальні принципи еколого-економічного розвитку аграрного сектора економіки України на нових засадах, що відображають національну стратегію сталого розвитку та формують сучасні суспільні цінності у формі сприйняття аграрного розвитку як економічно необхідного, соціально наповненого й культурно вираженого, ринково ефективного, екологічно збалансованого.

У дисертаційній роботі удосконалено та набули подальшого розвитку обґрунтування актуальних екологічних аспектів, що супроводжують аграрний розвиток і виявляють себе в різних структурних формах, загальноекологічних й агроекологічних процесах, економічних і соціальних наслідках; запропоновано до використання методичний підхід оцінювання

екологічних ризиків (наявних та прогнозних) у аграрному секторі національної економіки та їх можливих виявів у практиці сільського господарства. Запропоновано індикатори оцінювання ефективності й проведено розрахунки розвитку системи землеробства та землекористування, галузей рослинництва, тваринництва за відповідними еколого-економічними параметрами, що на відміну від існуючих, виводить до найбільш прийнятних позицій їх характеристики у відповідних статистичних вибірках.

У дисертаційному дослідженні удосконалено понятійно-категоріальний апарат науково-прикладного дослідження аграрного сектора, зокрема запропоновано категорію «сукупний аграрний продукт», що методологічно відображає основні аграрні процеси та результат сільськогосподарської діяльності, створення аграрної продукції за регламентованими параметрами, зокрема за рівнем якості та екологічної безпечності.

Розвиток аграрного сектора національної економіки визначається певним співвідношенням між ринковою самодостатністю господарюючих суб'єктів та обов'язковою формалізацією аграрних процесів, що, у свою чергу, відображається діяльністю значної кількості інститутів, задіяних у регулюванні відносин у аграрній сфері. Такий процес, в авторському обґрунтуванні, є необхідним з позицій сталого розвитку як сучасного стратегічного курсу України, оскільки дозволяє, з одного боку, розвивати підприємницьку ініціативу на всіх рівнях аграрного господарювання, зокрема у формі екологічно безпечного виробництва, що втілюється у високій якості процесів створення сукупного аграрного продукту та екологічного відновлення використаних ресурсів, а з іншого боку, дає можливості координувати взаємодії між первинною економічною доцільністю агровиробничої діяльності – одержанням прибутку й одночасним екологічним відтворенням територіально-виробничих комплексів на тривалий період часу, забезпечуючи їх відповідність сучасним цивілізаційним тенденціям до оновлення та іншим перспективним спрямуванням агроекологічного розвитку.

У дисертаційному дослідженні проведено аналіз умов еколого-економічного розвитку системи аграрного господарювання національної економіки, здійснено розгляд дії чинників, що визначають теперішні напрями розвитку вітчизняного аграрного сектора, оцінено екологічні складові у системі аграрного господарювання України, охарактеризовано вплив державного регулювання на еколого-економічний розвиток вітчизняного аграрного сектора. Так, проведений аналіз ефективності аграрного розвитку за показниками валового збору сільськогосподарської продукції, динаміки виробництва й урожайності базових аграрних культур, ступеня оптимізації структури посівних площ, рівня рентабельності окремих виробництв у тваринництві, структури реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами на ринку обґрунтовує окремі події та аргументує їх вирішення на основі відповідних управлінських механізмів-реакцій.

Охарактеризовані елементи природно-ресурсного потенціалу, задіяного у аграрному господарюванні України, на основі проведеного аналізу його компонентної, функціональної, територіальної (частково) структур дозволяють враховувати існуючі антропогенні навантаження й екологічні зміни (в окремих випадках деструктивні). Здійснене в дисертаційній роботі оцінювання екологічних складових у системі аграрного господарювання України за параметрами екологічної комплексності, взаємозалежного екологічного розвитку сільського господарства від економічних й соціальних умов відображає існуючі на сьогодні екологічні проблеми, пов'язані із забрудненням атмосфери, гідросфери, літосфери.

Проведене дослідження стану довкілля за агроекологічними показниками, а саме за основними видами забруднювачів, викидами шкідливих речовин, станом біорізноманіття на рівні агроландшафтів, окреслює основні причини й екологічні наслідки утворення сільськогосподарських відходів та відображає недостатність сучасних методів й екологічних інструментів розвитку ситуації в позитивне русло. Так, підтвердженням складності екологічної ситуації на рівні системи аграрного

господарювання Чернівецької області є виконане кількісне оцінювання за показниками екологічної стабільності відповідної території. Одержане значення показника екологічного стану території Чернівецької області відображає середній рівень антропогенного навантаження, відповідно, аграрна територія з екологічних позицій перебуває на межі до ускладнення екологічної ситуації.

Окреслені в дисертаційній роботі напрями вдосконалення еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки, з авторських позицій, визначають перспективи відтворення вітчизняного аграрного сектора на нових засадах з обов'язковим рівноцінним відтворенням економічних, соціальних, екологічних елементів, корелюють із розширенням екологічних мотивацій до розвитку системи вітчизняного аграрного господарювання, виокремлюють сучасні пріоритети управління якістю та екологічною безпечністю сукупного аграрного продукту.

Перспективні направленості до вирішення стратегічних аграрних завдань включають: організаційно-економічні позиції як механізми до рівномірного розвитку різних форм аграрного господарювання в Україні, створення сучасних інтеграційних аграрних об'єднань логістичного типу, вдосконалення умов реалізації сільськогосподарської продукції, розширення збутових мереж на основі вдосконалення інфраструктури аграрного ринку тощо; техніко-технологічні позиції, що реалізуються за умов впровадження інноваційних технологій у процеси аграрного виробництва; еколого-економічні позиції аграрного господарювання як конфігурації збільшення використання відновлювальних ресурсів, їх реутилізації, зокрема відходів сільськогосподарського виробництва; соціально-економічні позиції як форми розвитку внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції за рахунок підвищення купівельної спроможності населення України.

Авторські пропозиції щодо зростання екологічних мотивацій у розвитку вітчизняного аграрного господарювання відображають цільові специфікації екологічно орієнтованого розвитку вітчизняного аграрного

сектора, що ефективно поєднують екологічні цілі, агроекологічні наслідки та комерційні результати.

Практичне значення одержаних результатів визначається баченням перспектив формування сукупного аграрного продукту з пріоритетами якості та екологічної безпечності. Виконані дослідження дозволяють пропонувати концептуальні доповнення до споживчої аграрної політики, створення умов для насичення аграрного ринку, як внутрішнього, так і зовнішнього, якісною та безпечною українською аграрною продукцією, зокрема органічною як найбільш досконалою з позицій споживчих переваг й екологічної безпечності.

Ключові слова: еколого-економічний розвиток, аграрний сектор, екологічні ризики, екологічні мотивації, сукупний аграрний продукт.

SUMMARY

Meglei V.I. Ecological and economic development of the agrarian sector of the national economy.– Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for a scientific degree of the Candidate of Economic Sciences, specialty 08.00.03 “Economics and National Economy Governance”. – State Agrarian and Engineering University in Podilya. – Kamianets-Podilskyi, 2018.

The dissertation is devoted to the study of theoretical, methodological and practical aspects of the ecological and economic development of the agrarian sector of the national economy as interdependent and complementary, which simultaneously corresponds to the actual principles of the strategy of sustainable development of Ukraine, in particular in the agrarian sphere.

Theoretical and methodological substantiation of operating principles of

ecological and economic development of agrarian sector is given based on systematization of the corresponding sources of literature, scientific positions of domestic and foreign authors. The conceptual essence of the category “development” as a cornerstone philosophical postulate and the evolution of philosophical and economic thought in the processes of management are determined, basic expressions at the level of socio-cultural and natural-environmental perception are expressed, the modern forms of economic manifestations and interpretations in the functional and content plane of state regulation are substantiated.

The methodological constituents of the agrarian system development are substantiated as the proposed model of ecological and economic reproduction that reflects the main agrarian processes in a changing market environment, its features according to structural and functional parameters are highlighted, and on this basis, the concept of development of the agrarian system is proposed. The specifics of ecological and economic development of the agrarian sector of the national economy are argued in the context of methodological searches of progressive methods in the field of agrarian production and agrarian relations as the economic basis of agriculture and simultaneous displays of the accompanying ecological processes.

The agrarian sector of the national economy in general reflects the main patterns of economic development, which are simultaneously subordinated to the actions of important factors, in particular environmental. Environmental impacts in the agrarian environment are the most significant in comparison with other sectors of the economy, since agriculture is based on the basic use of natural resources (land, water, plants and others), and on their modifications as necessary in the process of managing and returning in anthropogenically modified forms. From the environmental point of view, agrarian production is influenced by natural and climatic factors and is directly involved in the complex agro ecological system. Accordingly, the necessity of scientific and scientific-practical developments is substantiated in the dissertation, as well as the importance of the introduction of

effective methods of economic development of the agrarian environment taking into account the present ecological dominant.

The scientific novelty of the obtained results reflects the results of a systematic study of the conditions of the ecological and economic development of the agrarian sector of the national economy. Thus, the conceptual principles of the ecological and economic development of the agrarian sector of economy of Ukraine are grounded on new principles that reflect the national strategy of sustainable development and form the modern social values in the form of sensation of agrarian development as economically necessary, socially filled and culturally expressed, market-efficient, environmentally balanced.

The substantiation of the actual ecological aspect that accompanies agrarian development and reveals themselves in various structural forms, general ecological and agroecological processes, economic and social consequences has gained further development in the dissertation work. A methodical approach of assessing the environmental risks (present and forecasted) in the agrarian sector of the national economy and their possible manifestations in agricultural practice is proposed for use. The indicators of estimation of efficiency are offered and the calculations of development of the system of agriculture and land use, branches of plant growing, livestock farming according to the corresponding ecological-economic parameters are carried out, which, in contrast to existing ones, leads to the most suitable positions of their characteristics in the corresponding statistical samples.

The conceptual-categorical apparatus of scientific and applied research of the agrarian sector has been improved in the dissertation research, in particular, the category “aggregate agrarian product” is proposed, which methodologically reflects the main agrarian processes and the result of agricultural activity, creation of agricultural products by regulated parameters, in particular by the level of quality and environmental safety.

The development of the agrarian sector of the national economy is determined by a certain correlation between the market self-sufficiency of

economic actors and the mandatory formalization of agrarian processes, which, in turn, is reflected by the activity of a large number of institutions involved in the regulation of relations in the agrarian sector. Such a process, in the author's justification, is necessary from the positions of sustainable development as a modern strategic course of Ukraine, since it allows, on the one hand, to develop an entrepreneurial initiative at all levels of agrarian economy (in particular in the form of environmentally safe production, which embodied in the high quality of the processes of creation of aggregate agricultural product and ecological restoration of the used resources); on the other hand, it provides the opportunity to coordinate the interaction between the primary economic expediency of agribusiness activity – profit making and simultaneous ecological reproduction of territorial-production complexes for a long period of time, ensuring their conformity with modern civilization tendencies for updating and other perspective directions of agro ecological development.

The analysis of the conditions of ecological and economic development of the agrarian economy of the national economy is carried out in the dissertation research, as well as the consideration of the factors influencing the current directions of development of the domestic agrarian sector is done, the ecological components in system of the agrarian economy of Ukraine are assessed, the influence of state regulation on the ecological and economic development of the domestic agrarian the sector is characterized. Thus, the conducted analysis of the effectiveness of agrarian development (by indicators of gross agricultural production, dynamics of production and productivity of basic agricultural crops, the degree of optimization of the structure of crops, the level of profitability of individual livestock productions, the structure of sales of agricultural products in the market) justifies individual events and argues their solutions on the basis of the appropriate managerial mechanisms and reactions.

Characterized elements of the natural resource potential (involved in agrarian economics of Ukraine) on the basis of the conducted analysis of its component, functional, and territorial (partly) structures, allow taking into account

the existing anthropogenic stresses and ecological changes (in some cases, the destructive ones). The evaluation of ecological components in the system of agrarian economy of Ukraine by the parameters of ecological complexity, interdependent ecological development of agriculture from economic and social conditions, which is carried out in dissertation work, reflects the existing ecological problems related to pollution of the atmosphere, hydrosphere, and lithosphere.

The conducted study of the state of the environment by agro ecological indicators (namely by the main types of pollutants, emissions of harmful substances, the state of biodiversity at the level of agrolandscapes) outlines the main causes and environmental consequences of the formation of agricultural waste and reflects the lack of modern methods and environmental tools for the development of the situation in a positive direction. Thus, the confirmation of the complexity of the ecological situation at the level of the agrarian management system of the Chernivtsi region is the conducted quantitative assessment by the indicators of the ecological stability of the respective territory. The obtained value of the indicator of the ecological condition of the territory of the Chernivtsi region reflects the average level of anthropogenic load, respectively, the agrarian area from the ecological position is on the verge to the complication of the ecological situation.

The directions of improvement of the ecological and economic development of the agrarian sector of the national economy (which are outlined in the dissertation), from author's positions, determine the prospects of reproduction of the domestic agrarian sector on new principles with the obligatory equivalent reproduction of economic, social and environmental elements, and correlate with the expansion of environmental motivations to the development of the domestic agricultural management system, as well as they distinguish modern priorities of management of quality and ecological safety of aggregate agrarian product.

Perspective directions for the solution of strategic agrarian tasks include: organizational and economic positions as mechanisms for the uniform

development of various forms of agrarian economy in Ukraine, creation of modern integrational agrarian associations of logistic type, improvement of conditions for the sale of agricultural products, expansion of sales networks on the basis of improvement of the infrastructure of the agrarian market etc; technical and technological positions, that are realized in the conditions of implementation of innovative technologies in the processes of agrarian production; ecological and economic positions of agrarian economy as a configuration of increased use of renewable resources, their re-utilization, in particular agricultural waste; socio-economic position as a form of development of the internal market of agricultural products at the expense of increasing the purchasing power of the population of Ukraine.

The author's suggestions on the growth of environmental motivations in the development of domestic agrarian economy reflect the target specifications of environmentally oriented development of the domestic agricultural sector, which effectively combine environmental goals, agro ecological consequences and commercial results.

The practical significance of the obtained results is determined by the vision of the prospects for the formation of the aggregate agrarian product with the priorities of quality and environmental safety. The conducted researches allow offering the conceptual supplements to the consumer agricultural policy, creation of conditions for saturation of the agrarian market, both internal and external, by high-quality and safe Ukrainian agricultural products, in particular organic as the most perfect from the standpoint of consumer preferences and environmental safety.

Key words: ecological-economic development, agrarian sector, ecological risks, ecological motivation, aggregate agrarian product.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Монографії

1. Меглей В.І., Лопатинський Ю.М. Розвиток аграрного сектора на засадах сталості. *Організаційно-економічні складові розвитку підприємництва* : [монографія]. За ред. Ю.М. Лопатинського; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича МОН України. Чернівці : Місто, 2015. С. 213-229. (Особистий внесок автора – окреслення складових сталого розвитку економіки та урахування специфіки аграрного сектора).

Статті у наукових фахових виданнях

2. Лопатинський Ю.М., Меглей В.І. Концепція сталого розвитку як фактор конкурентоспроможності національної економіки. *Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук. праць*. 2016. Випуск 777-778 : Економіка. С. 35-40. (Особистий внесок автора – розкриття теоретичних складових концепції сталого розвитку).
3. Меглей В.І. Перспективи формування в Україні системи органічного аграрного виробництва. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2017. Випуск 2 (08). Частина 1. С. 52-57. *Реферативні бази даних: НБУ ім. В.В. Вернадського, Google Scholar*.
4. Меглей В.І. Сучасні принципи управління якістю та екологічною безпечністю аграрного продукту. *Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук. праць*. 2017. Випуск 789 : Економіка. С. 48-56.
5. Меглей В.І. Еколого-економічний розвиток аграрного сектора України: перспективи державного регулювання. *Науковий погляд : економіка та управління*. 2017. № 2 (58) . С. 136-146.

**Статті у виданнях України, внесених до міжнародних
наукометричних баз**

6. Меглей В.І. Складові сталого розвитку аграрного сектора. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2015. Випуск 15 (ч. 2). С. 33-36. Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: *Index Copernicus (ICV 2015: 33.56)*.
7. Меглей В.І. Сучасні екологічні мотивації до розвитку системи вітчизняного аграрного господарювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Економіка і менеджмент»*. 2016. Випуск 20. С. 36-39. Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: *Index Copernicus (ICV 2015:33.27)*, *Google Scholar*.
8. Меглей В.І. Методологічне обґрунтування еколого-економічного розвитку на засадах системного підходу. *Інтелект XXI*. 2016. №4. С. 215-219. Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: *Index Copernicus (ICV 2016: 40.45)*.
9. Меглей В.І. Перспективи сталого розвитку вітчизняної системи аграрного господарювання: економічні, соціальні, екологічні виміри. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2017. Випуск 24 (ч. 1). С. 69-72. Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: *Index Copernicus (ICV 2015: 33.56)*.

Статті у закордонних виданнях

10. Meglei Viktor. Specifications of ecological and economic development of the agricultural sector of Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2017. Vol. 3. No. 4. P. 171-178. Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: *Index Copernicus (ICV 2016: 75.80)*, *Directory of Open Access Journals*.

Матеріали доповідей на науково-практичних конференціях

11. Меглей В.І. Аграрний сектор на шляху сталого розвитку. *Шляхи стабілізації фінансово-економічного стану країни*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 23-24 жовтня 2015 р.). Львівська економічна фундація. Львів : ЛЕФ, 2015. С. 24-25.
12. Меглей В.І. Впровадження концепції сталого розвитку в Україні. *Структурні трансформації національних економік в глобальному вимірі*. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 6 листопада 2015 р.). Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2015. С. 42-45.
13. Меглей В.І. Екологізація функціонування аграрних підприємств. *Економіка підприємства: сучасні проблеми теорії та практики*. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 вересня 2016 р.). Одеса : Одеський нац. екон. ун-т, 2016. С. 161-162.
14. Меглей В.І. Сталий розвиток і конкурентоспроможність національної економіки. *Наукова спадщина Йозефа Алоїза Шумпетера і сучасність: погляд із минулого в майбутнє*. Матеріали III Міжнародної науково-практичної Шумпетерівської конференції (м. Чернівці, 21-22 жовтня 2016 р.). Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. С. 102-105.
15. Меглей В.І. Перспективи формування регульованих ринкових відносин в аграрному секторі України. *Аграрна наука та освіта Поділля*. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції. Ч. 2 (м. Кам'янець-Подільський, 14-16 березня 2017 р.). Подільський державний аграрно-технічний університет. Тернопіль : Крок, 2017. С. 219-221.
16. Меглей В.І. Екологічні складові якості агропродовольчої продукції. *Адаптивні стратегії розвитку підприємств харчової промисловості в умовах мінливого світу*. Матеріали наукового симпозіуму з міжнародною участю (м. Одеса, 19 травня 2017 р.). Одеська національна академія харчових технологій. Одеса : Астропринт, 2017. С. 222-226.

17. Меглей В. Перспективи екологічно орієнтованого аграрного виробництва: регіональна площина. *Сталий розвиток місцевих громад: роль економічної освіти та науки*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Чернівці, 9-10 листопада 2017 р.). Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2017. С. 69-74.
18. Меглей В. Перспективы развития аграрного сектора Украины в контексте технического регулирования. *Содружество наук. Барановичи – 2018*. Материалы XIV Международной научно-практической конференции молодых исследователей (г. Барановичи, Беларусь, 17 мая 2018 г.). Барановичи : Барановичский государственный университет, 2018.
19. Меглей В. Інфраструктура вітчизняного аграрного ринку: аспекти розвитку. *Фінансування, інвестування та кредитування в Україні: проблеми та перспективи розвитку в кризовій економіці*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 20 травня 2018 р.). Частина 2. Дніпро : Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет, 2018. С. 271-273. URL : https://drive.google.com/file/d/1u8SXphl_vsoNBxWPDthgEYRSoDbOUHwr/view.

ЗМІСТ

Вступ	18
Розділ 1. Теоретико-методологічне обґрунтування еколого-економічного розвитку аграрного сектора	26
1.1. Понятійна сутність категорії «розвиток» і генезис її економічного наповнення	26
1.2. Складові функціонування аграрної системи як моделі еколого-економічного відтворення	49
1.3. Специфіка еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки	68
Висновки до розділу 1	88
Розділ 2. Аналіз еколого-економічного розвитку системи аграрного господарювання національної економіки	90
2.1. Стан і фактори розвитку вітчизняного аграрного сектора	90
2.2. Оцінка екологічних складових у системі аграрного господарювання України	120
2.3. Вплив державного регулювання на еколого-економічний розвиток вітчизняного аграрного сектора	147
Висновки до розділу 2	170
Розділ 3. Напрями вдосконалення еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки в сучасних інтеграційних умовах	172
3.1. Перспективи розвитку вітчизняного аграрного сектора: економічні, соціальні, екологічні виміри	172
3.2. Сучасні екологічні мотивації до розвитку системи вітчизняного аграрного господарювання	196
3.3. Пріоритети управління якістю та екологічною безпечністю сукупного аграрного продукту	216
Висновки до розділу 3	238
Висновки.....	241
Список використаних джерел.....	245
Додатки.....	276

ВСТУП

Актуальність теми. Національна стратегія розвитку аграрного сектора в сучасних, динамічно змінних ринкових реаліях передбачає формування умов його відтворення за інтегрально поєднаними соціальними, економічними, екологічними складовими як взаємозалежними та взаємодоповнюючими в контексті виконання таких пріоритетів як: забезпечення населення країни продовольством та відповідних галузей економіки сільськогосподарською сировиною; оновлення принципів і методів державного регулювання у контексті підвищення рівня комерціалізації сільськогосподарської діяльності та її результативності – загальноекономічної та приватної; створення сприятливих умов для виходу української сільськогосподарської продукції на світовий, зокрема європейський продовольчий ринок; закріплення багатокладності секторального розвитку на основі перспектив (локальних у часі або за ринковими подіями) формування різних категорій селоутворюючих господарств; підвищення рівня соціальної відповідальності за екологічний стан системи аграрного господарювання з боку держави, ринкових суб'єктів, громадянського суспільства, сільської громади та формування нової агроекологічної культури за принципами екологічної свідомості / самосвідомості.

Особливі акцентування до розвитку аграрного сектора України за еколого-економічними принципами мають відповідне теоретико-методологічне підґрунтя. Сьогоденні умови вітчизняного аграрного господарювання потребують забезпечення еколого-економічних домінант, практичної реалізації зазначених тез, зокрема у розрізі стратегії сталого розвитку України, що передбачає такі вектори руху: базовий вектор сталого розвитку країни рекомендовано поєднати із векторами безпеки, відповідальності та соціальної справедливості, укріплення позицій України в Європі та світі.

Теоретико-методологічні засади розвитку як складного економічного процесу, що має різноспрямоване підґрунтя, відображені у працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, таких як: О. Бабина, Т. Бакіна, Е. Балацький, І. Барановська, І. Бобух, С. Брю, М. Бурмака, А. Гальчицький, В. Геєць, Н. Гражевська, В. Гриньова, О. Гудзинський, В. Дикань, М. Довбенко, О. Довгаль, В. Загорський, О. Карпенко, О. Колодізева, Т. Лоусон, К. Макконнелл, Т. Пожуєва, В. Попович, В. Порожня, О. Прокопенко, О. Собкевич, Т. Стівбун, С. Судомир, А. Сундук, Ю. Сурмин, Б. Твісс, А. Турило, В. Шинкаренко, Й. Шумпетер, О. Ярмач та ін.

На розвиток аграрної сфери за еколого-економічними принципами акцентовано увагу у працях значної кількості вітчизняних та зарубіжних економістів, серед яких О. Агрес, А. Ачасов, А. Ачасова, Т. Акімова, В. Белопільський, О. Бородіна, Ю. Бурих, К. Волощук, Т. Гаращенко, Л. Гринів, О. Гуріна, Т. Глубіцька, М. Дженкен, Л. Загвойська, В. Іванишин, Г. Іноземцева, Б. Кульчицький, Я. Кульчицький, В. Камінський, О. Ковальчук, Л. Ліпич, Ю. Лопатинський, М. Морелл, С. Марова, М. Місюк, Б. Пасхавер, Д. Педен, І. Прокопа, О. Попова, С. Рогач, О. Сидорчук, О. Ходаківська, І. Шевченко, С. Шило, О. Шпикуляк та багато ін.

Проте еколого-економічний напрям залишається відкритим для досліджень не лише на даному етапі економічного розвитку, але й на перспективу. Необхідним є системне обґрунтування трансформацій розвитку аграрного сектора як відповіді на значну кількість ринкових викликів, змін у соціально-економічному, політичному й культурному житті України, неприйнятному на сьогодні стані довкілля за екологічними параметрами.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана згідно із планами науково-дослідної роботи кафедри економіки підприємства та управління персоналом Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича на 2011-2015 рр. «Організаційно-економічний механізм підвищення ефективності функціонування підприємств» (державний реєстраційний номер

0111U002507) та на 2016-2020 рр. «Національні та регіональні складові розвитку підприємництва» (державний реєстраційний номер 0116U001439). Особистий внесок автора у розробку зазначених тем полягає у виокремленні напрямів і внесенні пропозицій щодо еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є поглиблення теоретико-методологічних засад, науково-методичних положень і розробка практичних рекомендацій щодо еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки.

Реалізація мети дисертаційного дослідження зумовила постановку та необхідність розв’язання таких завдань:

- систематизувати наукові підходи до визначення сутності поняття «розвиток» як теоретико-методологічної категорії та відобразити її на рівні економічного наповнення;
- окреслити методологічні підходи до побудови моделі аграрної системи за структурою та функціонуванням;
- визначити специфіку еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки;
- дослідити чинники впливу на аграрний розвиток за змістом та дією;
- охарактеризувати еколого-економічний розвиток вітчизняного аграрного сектора з позицій державного регулювання;
- провести оцінювання екологічної складової у системі аграрного господарювання України та її практичних виявах у виробничих галузях аграрного сектора;
- обґрунтувати перспективи піднесення вітчизняного аграрного сектора в напрямі рівноважної взаємодії економічних та екологічних складових як сучасних домінант сталого розвитку;
- запропонувати цільові специфікації екологічно орієнтованого розвитку вітчизняного аграрного сектора;
- виявити пріоритети управління процесами створення сукупного

аграрного продукту за параметрами якості.

Об'єкт дисертаційного дослідження – сукупність еколого-економічних відносин, що виникають у процесі розвитку аграрного сектора національної економіки.

Предмет дисертаційного дослідження – теоретичні та прикладні основи розвитку вітчизняного аграрного сектора на еколого-економічних засадах.

Методи дослідження. Методологічною базою дисертаційної роботи є системний підхід, який базується на використанні загальних методів наукового пізнання; методів, що відображають як емпіричний, так і теоретичний рівні виконаного авторського дослідження. Для розв'язання поставлених завдань, що окреслюють визначені дослідницькі проблеми дисертаційної роботи, була використана також конкретно-наукова методологія. Серед застосованих методів – *метод статистичного аналізу* (для характеристики впливу окремих природно-кліматичних чинників на розвиток вітчизняної аграрної сфери; використання відповідних ресурсів у системі аграрного виробництва; порівняльного кількісного аналізу виробництва сільськогосподарської продукції; знаходження залежностей між галузевим аграрним виробництвом та споживчими потребами); *метод системно-структурного аналізу* (для характеристики природно-ресурсного потенціалу системи аграрного господарювання); *табличний метод* як раціональне відбиття аналітичної інформації; *графічний метод* відображення залежностей між окремими параметрами (для візуалізації взаємозв'язків елементів і тенденцій еколого-економічного розвитку аграрної сфери); *кореляційно-регресійний аналіз* пізнання явищ (обґрунтування зв'язків між основними агровиробничими параметрами); *метод алгоритмізації* опису систем (для побудови блок-схеми аграрного розвитку за ключовими економічними, соціальними, екологічними критеріями); *метод прогнозування ринкового попиту* на основі соціологічних досліджень (для характеристики перспектив споживання органічної сільськогосподарської

продукції); *метод прогнозування* перспектив розвитку системи (щодо розвитку системи аграрного господарювання на основі сучасних екологічних мотивацій).

Інформаційну базу дослідження становили законодавчі та нормативно-правові документи; дані Державної служби статистики України та Головного управління статистики у Чернівецькій області; офіційні дані Міністерства аграрної політики та продовольства України, Міністерства екології та природних ресурсів України, публікації та звіти міжнародних організацій; наукові праці вітчизняних і закордонних учених; результати власних досліджень.

Наукова новизна одержаних результатів. Результати системного дослідження умов еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки, що відображають наукову новизну та виносяться на захист, полягають у такому:

вперше:

- обґрунтовано концептуальні принципи еколого-економічного розвитку аграрного сектора економіки України на пріоритетних засадах, що відображають національну стратегію сталого розвитку та формують сучасні суспільні цінності у формі сприйняття аграрного розвитку як економічно необхідного, соціально наповненого та культурно різноманітного, ринково ефективного, екологічно збалансованого;

удосконалено:

- понятійно-категоріальний апарат науково-прикладного дослідження аграрного сектора, зокрема запропоновано категорію «сукупний аграрний продукт», що методологічно відображає основні аграрні процеси та результати сільськогосподарської діяльності, створення аграрної продукції за регламентованими параметрами, зокрема за рівнем якості та екологічної безпеки;

- концептуальні напрями розвитку аграрної системи в авторському визначенні та методологічному обґрунтуванні з виокремленням відповідної

рівневої структури – мікрорівень, мезорівень, макрорівень, функціонування й управління процесами відтворення як окремих елементів системи, так і її інтегральної цілісності;

набули подальшого розвитку:

- методологічні підходи до оцінювання ефективності галузевого аграрного розвитку; на відміну від існуючих, запропоновано індикатори ефективності галузей рослинництва, тваринництва за еколого-економічними параметрами й визначено їх характеристики у відповідних статистичних вибірках;

- елементи характеристики природно-ресурсного потенціалу аграрного сектора України, зокрема, з використанням системно-структурного методу дослідження його компонентної, функціональної, територіальної (частково) структур та врахуванням існуючих антропогенних навантажень й екологічних змін;

- обґрунтування актуальних екологічних аспектів, що супроводжують аграрний розвиток і виявляють себе в різних структурних формах, загальноекологічних й агроекологічних процесах, економічних та соціальних наслідках; запропоновано до використання методичний підхід оцінювання екологічних ризиків (наявних та прогнозних) у аграрному секторі національної економіки та їх можливих виявів у практиці сільського господарства;

- принципи вдосконалення державного регулювання національного аграрного сектора на основі авторських пропозицій до оновлення мотиваційних цілей; економічних, соціальних та екологічних завдань; аграрної політики; напрямів реалізації базових принципів аграрного господарювання, зокрема на рівні основних виробничих галузей; результатів державної підтримки; формування сучасної інфраструктури аграрного ринку.

Практичне значення одержаних результатів визначається окресленням напрямів удосконалення еколого-економічного розвитку

національного аграрного сектора, пропозиціями сучасних екологічних мотивацій до розвитку системи аграрного господарювання, баченням перспектив формування сукупного аграрного продукту з пріоритетами якості та екологічної безпечності. Результати дисертаційного дослідження використані Чернівецькою обласною радою у процесі розробки Програми соціально-економічного розвитку Чернівецької області на 2017 рік (довідка № 01-12/39-67 від 23.01.2018 – Додаток Ж); Департаментом економічного розвитку Чернівецької обласної державної адміністрації у дослідженні умов формування, підтримки та підвищення сталості регіональної економіки (довідка № 01/847 від 11.09.2017 – Додаток З); Департаментом агропромислового розвитку Чернівецької обласної державної адміністрації у процесі розробки регіональних програм аграрного розвитку (довідка № 01-1/4-1877 від 09.10.2017 – Додаток И); використовуються у навчальному процесі Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (довідка № 15/15.3293 від 27.11.2017 – Додаток К).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є завершеною, самостійно виконаною науковою працею. Усі наукові результати дослідження, викладені в дисертаційній роботі, отримані автором особисто. Конкретний внесок автора у спільно опублікованих працях зазначено у списку публікацій за темою дисертації.

Апробація результатів дисертації. Основні результати та положення дисертаційної роботи апробовані на: Міжнародній науково-практичній конференції «Шляхи стабілізації фінансово-економічного стану країни» (м. Львів, 23-24 жовтня 2015 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Структурні трансформації національних економік в глобальному вимірі» (м. Миколаїв, 6 листопада 2015 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Економіка підприємства: сучасні проблеми теорії та практики» (м. Одеса, 15-16 вересня 2016 р.), III Міжнародній науково-практичній Шумпетерівській конференції «Наукова спадщина Йозефа Алоїза Шумпетера і сучасність: погляд із минулого в майбутнє»

(м. Чернівці, 21-22 жовтня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Аграрна наука та освіта Поділля» (м. Кам'янець-Подільський, 14-16 березня 2017 р.), Науковому симпозиуму з міжнародною участю «Адаптивні стратегії розвитку підприємств харчової промисловості в умовах мінливого світу» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.), Науково-практичній конференції «Сталий розвиток місцевих громад: роль економічної освіти та науки» (м. Чернівці, 9-10 листопада 2017 р.), XIV Міжнародній науково-практичній конференції молодих дослідників «Содружество наук. Барановичи – 2018» (м. Барановичі, Білорусь, 17 травня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Фінансування, інвестування та кредитування в Україні: проблеми та перспективи розвитку в кризовій економіці» (м. Дніпро, 20 травня 2018 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 19 праць загальним обсягом 9,49 друк. арк. (особисто автору належить 8,45 друк. арк.), у тому числі 1 параграф у колективній монографії (1,29 друк. арк.), 4 статті у наукових фахових виданнях (3,17 друк. арк.), 5 статей у закордонних виданнях і виданнях України, внесених до міжнародних наукометричних баз (2,97 друк. арк.), 9 – у матеріалах конференцій (2,06 друк. арк.).

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертаційна робота складається з анотації (на 11 сторінках), вступу, трьох розділів, списку використаних джерел із 289 найменувань (на 31 сторінці), 10 додатків (на 29 сторінках). Робота містить 40 таблиць та 19 рисунків (з яких 23 займають повну сторінку). Дисертаційне дослідження викладено на 304 сторінках комп'ютерного тексту, з яких 221 сторінка основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА

1.1. Понятійна сутність категорії «розвиток» і генезис її економічного наповнення

Складність сучасного економічного життя та багатоаспектність його прояву породжує необхідність окреслення окремих видів, форм, спрямувань економічного розвитку з метою прогресивного відтворення загальнокультурних цінностей, соціальних параметрів, формування новітніх економічних та екологічних домінант, інноваційного забезпечення відповідних секторів економіки, зокрема аграрного, піднесення підприємницької ініціативи в межах сучасного інформаційного простору, інтеграції торговельних процесів, збалансування економічних, соціальних та екологічних інтересів, оновлення економічної технологічної політики окремих суб'єктів господарювання у рамках «зеленої економіки».

У свою чергу, ефективність парадигми економічного розвитку в теорії економічної науки корелює із понятійним обґрунтуванням категорії «розвиток», концептуальним розглядом системи даної категорії, її змістовими параметрами, філософським обґрунтуванням, соціальним і екологічним спрямуванням, формуванням на основі окремої дефініції розвитку нового категоріального апарату та його методичного впровадження. Крім того, важливо дослідити еволюційний зміст поняття розвитку, його розуміння окремими науковцями й науковими школами, насамперед на сучасному етапі ринкового забезпечення економік, зокрема України.

Категоріальна характеристика розвитку на рівні економічної думки відзначається значною кількістю авторських усвідомлень, різноспрямованих методологічних обґрунтувань, розподілом предметного, структурного й функціонального змісту, виникненням нових понятійних форм,

взаємозв'язків з іншими категоріями в межах економічного мислення.

Проводячи в порівняльному аспекті дослідження наукових підходів щодо категорії «розвиток», на нашу думку, доцільно, по-перше, розподілити економічне розуміння сутності даної дефініції за окремими складовими, що мають елементне, явищне, цільове, процесне, трансформаційне, спонукальне, управлінське та інше методологічне походження; по-друге, відобразити взаємозв'язок із іншими сферами суспільного розвитку та взаємозалежність відповідних поєднань (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Методологічні форми економічного вияву
категорії «розвиток»**

Синонімізація категорії «розвиток»	Сутнісні характеристики розвитку
1	2
«Розвиток» – форма вияву, набуття нових якостей	Розвиток є деякою сукупністю матеріальних (духовних або комбінованих) елементів, що відображають як структурну цілісність, так і одночасно виражають динаміку руху систем різного складу, складності та спрямувань; формулювання гіпотез і обґрунтування на основі припущення принципів та теорій розвитку, зокрема економічного; виокремлення фундаментальних основ, сутнісних аспектів економічного розвитку
«Розвиток» – мета або цільове призначення	Розширення джерел мотивацій та спрямованостей економічного розвитку; обґрунтування прогресивного розвитку; перехід на новий рівень економічного та соціального забезпечення; формування нових якісних параметрів як системи економічного господарювання, так і її кінцевих результатів (зокрема, продукції); виокремлення сутності параметрів управління розвитком
«Розвиток» – процес	Функціонування філософсько-економічної думки в аспекті категоріального розвитку та його практичного відображення за суспільними й економічними показниками; процесуальні відбиття глобалізаційного розвитку в економічних системах; актуалізація ноосферної філософії економічної думки; формування інтеграційних «угрупкувань» розвитку
«Розвиток» – зміни, перетворення, трансформації	Формування нової парадигми розвитку та узгодження її з реаліями ринкової ситуації; обмеження статичного розвитку та посилення значення динамічних компонент; еволюційні зміни у формі інноваційного розвитку, сталого розвитку, системного розвитку, адаптаційного розвитку до глобальних викликів, зокрема природних, секторального розвитку, регіонального розвитку економіки тощо

Продовження таблиці 1.1

1	2
«Розвиток» – засіб діяльності й досягнення мети	Досягнення економічного зростання (основного мотиваційного постулату сучасного суспільства) на основі узгодження соціальних, економічних та екологічних цілей; ефективне поєднання об'єктивних чинників економічного розвитку та суб'єктивних установок щодо урахування їх дії у реальній економічній ситуації; залучення інноваційних, науково обґрунтованих методів господарювання; використання результативних засобів діяльності – організаційних, технічних, технологічних, інформаційних тощо
«Розвиток» – технологія	Заміна техногенного шляху розвитку національної економіки на парадигму гармонізації економічного розвитку з екологічним; технологічне збалансування процесів відтворення економічних інтересів та антропоцентричних акцентів суспільства; формування моделі економічного розвитку (в часовому та просторовому вимірі) в узгодженості до можливостей об'єктів та суб'єктів господарювання
«Розвиток» – кінцева результативність	Ймовірність перебігу окремих економічних процесів у контексті результативності; досягнення прогнозованих соціально-економічних результатів на основі цільових установок та дієвої системи управління розвитком національної економіки; розвиток принципів соціальної справедливості, різнорівневе урахування інтересів кожної людини в реальній соціально-економічній ситуації

Примітка. Розроблено автором.

Аналіз фахової літератури дозволяє стверджувати, що кожне із зазначених методологічних тлумачень категорії «розвиток» має економічні й близькі до них соціологічні, гуманітарні, політичні, екологічні та інші розуміння й трактування, обґрунтування окремих структурних та функціональних компонент на основі загальнонаукових підходів та одночасної предметної конкретизації, їх розподілу в часі та просторі, взаємодії та взаємозалежності, впливу на інші параметри суспільного життя.

Методологічно необхідним до розуміння першооснови категорії «розвиток» як складного, багатогранного явища, зокрема економічного, є загальнофілософський аспект та філософія економіки. «Розвиток – це філософська категорія, яка в найзагальнішій формі показує вектор руху матеріальних систем та перетворення їх у часі і просторі» [цит. за 67, с. 304].

Йдеться про змістову сутність і форми термінологічного оформлення категорії «розвиток», методологію її виявів, що породжує сукупність наукових знань. Одночасно, категоріальний апарат «філософії розвитку» набуває своєї предметної специфікації та парадигм відповідного аналізу.

Провідні науковці-теоретики філософського спрямування в економіці, суспільному житті – Л. Ільницька, В. Базилевич, В. Ільїн, Д. Дубінін, М. Афонін, В. Зінченко, П. Музика, В. Сіденко, Л. Руденко, Т. Голоядова, В. Воронкова, М. Ажажа та інші – розглядають категорію «розвиток» у контексті понятійного наукового простору та філософії економіки, спрямованих на аналіз сутнісних аспектів економічних процесів і явищ, інтеграції філософії розвитку до стратегій соціального, політичного, економічного, екологічного відтворення держави, поєднання історичного розвитку з технологічно-технічною еволюцією, обґрунтування філософії економічного розвитку в контексті до сучасних викликів глобалізації, виокремлення перспектив економічної / політичної доцільності інтеграції окремих національних економік у єдиному просторі, вивчення та застосування інтегральної ноосферної філософії В. Вернадського як основи сталого планетарного розвитку в сучасних умовах.

Представники наукового спрямування «філософії науки» розглядають термінологічний супровід як канонічні виміри категорії розвитку. Для прикладу, Л. Ільницька виокремлює джерело прояву синтетичності, спрямованого поєднання соціального та економічного чинників категорії всезагального розвитку як постійної детермінантної сутності парадигмальних векторів еволюціонування філософсько-економічної думки у процесах управління [89, с. 89]. Гнучка сутність філософської категорії розвитку, на думку автора, органічно втілюється в концепцію стійкого розвитку, врівноважує значення «стійкого розвитку» та «суспільного спрямування розвитку», враховує якість напрямку встановлення директив прогресуючого руху, який структурно втілюється у функціонально-змістовій площині державного підходу до розуміння природи соціально-економічного розвитку,

котра відтворює загальну площину філософської транскрипції внутрішньої сутності природи процесів управління. Така наукова позиція відображає нові науково-практичні форми вияву категорії «розвиток», концептуальні перетворення, суспільне процесне відображення.

Вітчизняні теоретики-економісти В. Базилевич та В. Ільїн у фундаментальній праці «Метафізика економіки» визначають «філософію економіки» як сферу досліджень, спрямованих на осмислення і розуміння основ економічної реальності як однієї з найважливіших сфер людського життя і суспільства, багатогранності виявів сутнісних аспектів економічних явищ і процесів, їх спрямованого поєднання [9, с. 89]. Одночасно йдеться про розуміння категорії «розвиток» з позицій внутрішньої мети або доцільності економічних процесів у цілому. Такого підходу дотримуються науковці Д. Дубінін та М. Афонін [61], які розглядають філософські та синергетичні закони й категорії, що використовуються у пошуку джерел розвитку явищ і процесів, загострюють увагу на філософському законі гармонії та взаємовиключення протилежностей, який розкриває джерела розвитку природних, суспільних і духовних предметів, явищ і процесів. Розглянуте бачення одночасно відображає антропосоціометричну модель розвитку.

У зазначеному спрямуванні В. Зінченко обґрунтовує закономірності розвитку як ідеї на основі соціально орієнтованих концепцій філософії в контексті проблем інституалізації знань про розвиток людини і суспільства, аналізує системно-інтеграційний аспект соціальної філософії у взаємодії концепцій інструменталізму прагматизму, неопрагматизму з моделлю «нового гуманізму» у формуванні соціально ціннісних орієнтацій, зокрема у сфері науки та освіти [83]. Така методологічна позиція акцентує увагу на інтеграції філософської функції розвитку до соціально-культурного середовища, суспільної спадщини та дозволяє суттєво розширювати економічну домінанту розвитку.

Вагомими є дослідження категоріальної сутності розвитку як глобалізаційного економічного процесу, що одночасно посилює вплив на

розвиток національних економік, а в їх межах – спричиняє суттєві дії на окремі сегменти економіки, регіональні та інші мікроекономічні вияви. Для прикладу, В. Сиденко у фундаментальній монографії [199] розглядає економічну українську модель в такому ракурсі: «глобалізація – європейська інтеграція – економічний розвиток», аналізує взаємозв'язок між європейською інтеграцією та економічним розвитком України в межах глобального економічного розвитку. Слід також доповнити, що наукові пошуки автора в даній праці виходять за межі суто економічної науки, проведений економічний аналіз доповнюється аналітичним інструментарієм соціології, політології, права, філософії, соціальної психології тощо, що, відповідно, дозволяє поглиблювати цільове економічне призначення розвитку.

Сучасний розвиток філософії економічного розвитку супроводжується окремими викликами глобалізації, зокрема техніко-технологічного спрямування. Так, П. Музика історичний розвиток людської цивілізації безпосередньо пов'язує з технічною еволюцією, що, у свою чергу, спирається на накопичену людством сукупність природно-наукових знань й породжує нові галузі науки і техніки, формує матеріальну та інформативну базу для подальшого розвитку й здобуття енергії людиною [149]. Зазначена постава одночасно розвиває синергетичні процеси розвитку як дієві доповнення до підвищення результативності економічного господарювання на основі впорядкування потоків речовин, енергії та інформації у складних соціо-еколого-економічних системах.

Значною кількістю авторів актуалізується ноосферна філософія В. Вернадського як вища стадія розвитку біосфери, що дозволяє визначати основні тенденції взаємодії суспільства й природи як сьогодні, так і на перспективу. Для прикладу, Л. Руденко розповсюджує філософію В. Вернадського від локального до глобального рівня, розглядає її як фундамент сталого (збалансованого) планетарного розвитку [197]. Автор оновлює постулати розвитку в контексті проявів перманентних трендів і збільшення їх частоти у процесі суспільних та природних взаємозалежностей,

відзначає процеси розмивання рамок окремих установлених наук, зокрема, які досліджують природні, економічні та соціальні об'єкти, їх взаємодію в певному просторі з відповідними наслідками, розширення ареалів взаємодій тощо. Важливість такого підходу відображає нові наукові розуміння між тими спрямуваннями розвитку суспільства, які взаємопідпорядковують процеси перетворень, економічних трансформацій, а природна компонента розглядається як свого роду засіб досягнення мети.

Вітчизняними науковцями акцентується увага на проблемах сучасної України, формується нова філософія її розвитку на основі відтворення цивілізованого економічного середовища та реалізації прогресивних євроінтеграційних намірів. Скажімо, В. Воронкова та М. Ажажа проводять соціально-філософський аналіз сталого економічного й політичного розвитку, розглядають його сучасні складові, визначають відповідний понятійно-категоріальний апарат. Концепцію стійкого розвитку автори формують за новою формулою глобальної політики розвитку з врахуванням нових принципів і потреб [30]. Дослідник Т. Голоядова, розглядаючи в історичному ракурсі економічні й контекстні політичні проблеми держави Україна, пропонує нову філософію її розвитку як основу формування цивілізованого економічного середовища та практичної, зокрема й духовної реалізації євроінтеграційних намірів [38]. Тобто, автори приймають філософію євроінтеграційного економічного розвитку України та пропонують власні бачення відповідних процесів адаптацій.

Класичні, а також неокласичні та інші сучасні підходи до розуміння сутності категорії «розвиток» як процесу є багатоаспектними, відрізняються за складом, структурами, сутністю, причинно-наслідковими параметрами взаємодій, спрямуваннями, можливостями відтворення й самовідтворення тощо, при цьому концептуально відображають, на нашу думку дещо дискусійно, дві важливі складові в теорії економічного розвитку:

- 1) розвиток у рамках статичного процесу;
- 2) розвиток як динамічний процес.

Процесні характеристики категорії «розвиток» мають «індивідуалізоване» забезпечення з відповідними параметрами структури, конструкцій, стану, підпорядкованості як статичних елементів й різноспрямованих змін, компонентних взаємодій з позицій динамічного відтворення та виявляються на рівні просторових та часових взаємозв'язків, взаємозалежностей економічного, соціального, екологічного, гуманітарного, історичного, природничого та іншого походження.

Зазначене відображає певні протиріччя, що складаються в сучасній економічній теорії й потребують предметно-методологічного оновлення парадигми, актуалізуються питання щодо розвитку світової економічної науки, реалістичних спрямувань відтворення окремих її складових. Це відображено в працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, а саме Е. Балацкого, А. Гальчицького, Н. Гражевської, М. Довбенко, Т. Лоусона [11; 33; 44; 58; 114] та інших. Так, вітчизняний дослідник А. Гальчицький [33] актуалізує необхідність розбудови на новій концептуальній основі теорії економічного розвитку, яка займає центральне місце в системі політекономічних знань, та визначає, що за сутністю політекономія – це теорія економічного розвитку. Автор закладає основи нового каналу економічного процесу, не лише суб'єктом, але й об'єктом якого є інтегрована в економічну систему людина; зокрема йдеться про антропосоціоцентристську визначеність даної моделі економічного розвитку. Крім того, виділяється методологічна взаємозалежність між неокласичними принципами теорії економічної рівноваги як статичної за змістом та нелінійною (динамічною) рівновагою дисипативного типу, яка характеризується принципами самоорганізації, економічної корисності, як наслідок, формується баланс соціальних, духовних та економічних складових суспільного процесу, баланс між свободою і креативністю особистості. Такий підхід відображає новий рівень розвитку економічної думки суспільства.

Формування нової парадигми розвитку економіки, зокрема України, передбачає оновлення методологічних підходів. Для прикладу, М. Довбенко

розглядає економічну теорію як систему економічного знання, яка ніколи не буває і не може бути стаціонарною (що засвідчує про певне обмеження статичності розвитку). Розширення сфери впливу економічного знання, тобто його розвиток, відбувається через появу нових теоретичних конструкцій, змушує його швидко пристосовуватись до нових вимог, щоб підтримати порядок в інтелектуальному просторі, який змінює свої межі [58]. Разом із тим, автор не погоджується з існуючою думкою окремих економістів щодо кризового стану економічної системи індустріального суспільства та вважає це попередником і стимулом розвитку економіки, побудованої на знаннях та інформації. Ми поділяємо такий підхід, оскільки, як засвідчує історичний досвід, кардинальні соціально-економічні зміни відбуваються у зламні періоди, коли «революційно» змінюються засоби, конфігурації, цільові установки економічної діяльності, зокрема сьогодні на перший план виходять інформаційні технології в економіці, процеси формалізації, їх кристалізація у формі математичних моделей економічного розвитку, прогнозів щодо соціальної ефективності відповідних процесів. Крім того, відбувається концентрація інтелектуальних зусиль суспільства, її вияви знаходять своє відображення через зростання науково-технічного потенціалу.

Методологічні процеси змін категорії «розвиток» у практичному аспекті є відображенням ринкової динаміки, взаємодій різнорідних чинників та підпорядковуються ймовірним процесним перебігам, мають різні варіанти вияву (керовані, слаборегульовані або нерегульовані, що відображають одночасно систему державного регулювання та ринкову самоорганізацію) та кінцеву результативність. Зокрема, з позицій економічного розвитку розглядаються й обґрунтовуються авторські підходи щодо необхідності оновлення парадигми розвитку національної економіки в контексті світових глобалізаційних процесів, розглядаються суперечності та визначаються окремі пріоритети. Так, Л. Швайка вважає, що серед значної кількості концепцій і теорій економічного розвитку в Україні переважає техногенний шлях, і основні зусилля спрямовуються на підтримку високоіндустріального

техногенного укладу. Даний напрям господарювання досить матеріаломісткий і призводить до великих економічних втрат. Поза увагою лишається людина, її інтереси та зміни в ній. З огляду на це необхідно оперативно оновлювати парадигму економічного розвитку, в основі якої були б гармонізація інтересів суспільства, влади бізнесу, дотримання принципів справедливості [234]. Одночасно, розглянуте підпорядковується сучасним розумінням соціально орієнтованого і, відповідно, регульованого розвитку економіки, зокрема через систему державного управління.

Вітчизняними економістами аналізуються перспективи європейської інтеграції України в ракурсі теоретико-економічної дилеми розвитку. Скажімо, М. Довбенко обґрунтовує окремі соціально-економічні виклики нашої державі – втрата часткових атрибутів незалежності (національна грошова одиниця, свобода уряду в проведенні грошово-кредитної політики), обов’язкова трансформація Національного банку. На думку автора, в економічному аспекті слід чітко відреагувати на них з метою попередження внутрішніх фінансово-економічних шоків, зсувів грошового попиту тощо [58]. Така позиція відображає практичну складність будь-яких інтеграційних процесів, зокрема щодо європейської інтеграції національної економіки.

Зазначені приклади ринкового відтворення категорії «розвиток» засвідчують складні протиріччя, що склалися на сьогодні у вітчизняному економічному середовищі, яке, з одного боку, розглядає розвиток як засіб досягнення мети, з іншого – певною мірою протистоїть екологічним і соціальним складовим розвитку як інтегральним та невід’ємним компонентам. Одночасно механізми забезпечення розвитку є недосконалими, застосування їх не завжди відповідає конкретним ринковим викликам, відповідно виникають окремі кризові явища, що є «замінниками» розвитку та мають негативні наслідки. Йдеться про недосконалу виробничу, соціальну та й екологічну інфраструктуру в Україні, низьку культуру дійових осіб кожної із зазначених сфер, недовершеність механізмів взаємодій між ними та деякі інші аспекти.

Водночас, значна кількість економістів під розвитком розуміють сукупність процесів зростання (за основними економічними параметрами). Так, К. Макконнелл і С. Брю у своїй праці «Економікс» акцентують увагу на тому, що економічне зростання є загальновизнаною економічною метою суспільства [119]. Національні економіки, скажімо розвинених країн Європи, у практиці власних соціально-економічних подій підтверджують цей постулат, виявляючи детермінанти економічного розвитку та мотиви у структурі відповідної діяльності, забезпечуючи її ефективність, розширюючи джерела мотивацій, зокрема психологічного спрямування тощо.

Дещо по-іншому розглядає в порівняльному аспекті категорії «економічне зростання» й «економічний розвиток» Й. Шумпетер, відокремлюючи їх. За його визначенням, економічне зростання – це збільшення виробництва і споживання одних і тих же товарів і послуг з часом, натомість економічний розвиток – це, насамперед, поява чогось нового, невідомого раніше, інакше кажучи, інновація [244; 245]. Тож трактування розвитку як процесу набуття економічною системою нової якості слід вважати визначальними.

Сучасне економічне розуміння категорій «економічний розвиток» й «економічне зростання» відображає, з одного боку, їх взаємозалежність, з іншого – відповідну методологічну самодостатність. Так, І. Бобух, І. Барановська під економічним зростанням розуміють кількісний феномен зростання ВВП і похідних від нього показників – валового національного доходу (ВНД), валових національних заощаджень (ВНЗ), накопичення капіталу, зокрема, основного тощо, і відбиває лише одну з його граней [16]. Автори зазначають, що розбіжностями між цілями, чинниками і принципами економічного розвитку і зростання найяскравіше проявляються у країнах, ринки яких формуються (в тому числі Україна), де нерідко можна спостерігати економічне зростання на тлі мінімальних або відсутніх узагалі змін у форматі економічного розвитку. Доцільно погодитись із підходами авторів та доповнити, що для України характерним в означеній площині є

відсутність екологічного зростання, за окремими виключеннями, але системність таких процесів у промисловому та аграрному виробництві, що в найбільшій мірі пов'язані з природними компонентами, є нечіткою.

У контексті до зазначеного, доцільно відзначити сучасний економічний розвиток України з позицій стабільності та співвідношення «економічний розвиток – економічне зростання». Щодо стадій розвитку економіки, то, за нашими дослідженнями, Україна певний період (2012-2015 рр.) перебувала на другому рівні (приблизно всередині загального рейтингу) як країна з економікою, орієнтованою на ефективність. Економічне зростання національної економіки залежало від ефективності виробничих процесів, що визначало необхідність впровадження ефективніших технологій. Перспективною є третя стадія – орієнтація на інновації, не лише економічні, але й екологічні, частка яких в Україні доволі мала [134].

Важливим фундаментальним й прикладним завданням розвитку економічної думки на сучасному етапі є різноспрямоване мотивування удосконалення соціально-економічних підходів до категорії «розвиток» за принципами зростання. Як вважає О. Прокопенко [180], йдеться про інноваційну діяльність, що є потужною рушійною розвитку вітчизняної економіки, при цьому для забезпечення та прискорення такого розвитку необхідно задіяти відповідний мотиваційний механізм, який дасть змогу здійснювати управління інноваційною діяльністю на різних рівнях із застосуванням найбільш дієвих мотиваційних заходів. Автор виокремлює складові мотиваційного механізму розвитку залежно від елементів ринку та оцінює потенційну дієвість кожної з виокремлених складових. Такі підходи відображають управлінські принципи категорії «розвиток», зокрема з позицій поєднання мотивацій економічного розвитку та конкретних цільових установок окремих господарюючих суб'єктів.

Предметні методологічні вияви категорії «розвиток» відображають сучасні потреби у реалізації науково-технічного потенціалу, ринкового провадження нових технічних ідей, управління секторальними економіками,

зокрема аграрною, на засадах системних переваг і відповідних якісних пріоритетів. Йдеться про необхідність та доцільність розширення форм вияву категорії «розвиток» в інноваційному розрізі.

Інноваційність як процес економічного, соціального, інтелектуального, інформаційного та інших видів розвитку означає реалізацію наявного або перспективного потенціалу, що здійснюється в різних формах та означає свободу творчої науково-технічної ініціативи, інтелектуальних рішень, підприємництва тощо. Значна кількість науковців методологічно досліджує основні аспекти теорії інноваційного розвитку економіки, обґрунтовує необхідність підвищення загального рівня результативності фундаментальних досліджень, найважливіших прикладних досліджень і розробок, що слугують не тільки основою економічного зростання держави у світовому співтоваристві, але й відображають ступінь гарантування національної безпеки та рівноправної інтеграції у світову економіку.

Суттєвий внесок у теорію інноваційного розвитку та мотивування його окремих процесів здійснив Б. Твісс, який розуміє нововведення як практичне віддзеркалювання наукових ідей, винаходів, що набувають конкретного економічного змісту. Автор виокремлює часткові чинники, що розкривають успіх різномірних інноваційних процесів на макрорівні, а саме [216, с.183]:

- ринкова орієнтація та відповідність цілям корпорації;
- методи оцінювання;
- ефективне управління проектом;
- творчість, інноваційна обстановка і наявність «захисника проекту»;
- методи оцінювання ефективності інноваційних проектів.

У дослідженні Т. Пожуєвої в історичному аспекті розглядається науковий обіг категорії «розвиток» у формах «інновація», «інноваційний розвиток», «інноваційність», актуалізуються інноваційні моделі розвитку. Автором проведено аналіз рівня інноваційної діяльності в Україні, ступенів інноваційної активності підприємств, визначено рівень впровадження нових технологічних процесів і освоєння нових видів техніки, встановлено джерела

фінансування інновацій [166]. На основі проведено аналізу автор пропонує політику підживлення окремих господарських ділянок й політику кардинального оновлення інноваційного середовища держави, яка здатна на базі фундаментальних наукових знань масово виробляти принципово нові продукти на основі малозатратних технологій, з вищим рівнем виробництва. Такі наукові позиції автора вважаємо обґрунтованими, а практичне впровадження запропонованих інноваційних устоїв у економічні процеси дозволить по-новому підійти до методології механізмів розвитку, набуття сучасних якостей на основі інноваційності окремих економічних процесів.

На перспективи інноваційного піднесення економіки акцентується увага в працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Такі науковці, як В. Геєць, В. Гриньова, О. Довгаль, О. Колодізева, О. Собкевич, А. Турило, Т. Пожуєва, Б. Твісс та інші досліджують інноваційний розвиток у аспекті методологічного обґрунтування, відповідних новітніх теорій розвитку економіки, розглядають інноваційні процеси в сучасному соціальному та економічному оточенні як необхідні домінанти до прогресивного розвитку держави, трансформаційних процесів у вимірах економічної інтеграції, акцентують увагу на перспективах сучасної інноваційної політики держави тощо.

Так, дослідник О. Довгаль відзначає умови, за яких можливе зростання економіки на основі інновацій, а необхідні складові визначає на основі таких позицій [59, с. 115]:

- надлишок кваліфікованих кадрів;
- постійні витрати на освіту;
- наявність приватного капіталу, готового інвестувати в інновації (венчур);
- внутрішній попит;
- міжнародні зв'язки;
- відкритість економіки;
- створення конкурентних переваг тощо.

Значна кількість науковців, зокрема В. Попович, Т. Стовбун, А. Сундук, О. Ярмач та інші основні акценти щодо інноваційних переваг економічного розвитку проводять у розрізі глобалізаційних процесів. Автори аналізують стан та проблеми інноваційного розвитку України в контексті глобалізаційних процесів у світовій економіці [208], розглядають економічні процеси через глобалізацію світового ринку технологій, розвиток внутрішнього потенціалу інноваційно-технологічної модернізації економіки, здійснення якісної модернізації у межах галузей – спеціалізацію на більш науково- та технологічноємних сегментах виробництва [171], розглядають причини окремих негативних тенденцій в інноваційній діяльності в умовах глобальних викликів [250], визначають основні напрями стратегії інноваційного розвитку національної економіки.

У контексті до зазначеного, О. Ярмач обґрунтовує необхідність удосконалення наукових підходів до визначення змісту та тенденцій «розвитку» на засадах інноваційності в умовах економічної глобалізації, визначає основні напрями змін у світовому інноваційному середовищі [250]:

- перший напрям пов’язаний зі створенням економічного, фінансового і правового середовища для переважно інноваційного розвитку економіки;
- другий напрям пов’язаний зі зростаючою роллю бізнесу в інноваційному розвитку, зокрема великий бізнес висуває попит на високотехнологічний продукт;
- третій напрям – перебудова науково-технічної політики безпосередньо в корпораціях, найбільші з яких не тільки зосереджують створення технологій, здійснюють повний цикл, включаючи вивід продукції на ринок і повне фінансування цього процесу, з іншого боку, формуються інтеграційні дослідницькі структури, академічні й галузеві науково-дослідні інститути.

Прикладом важливості поєднання теоретичних підходів та прикладного застосування категорійного апарату щодо категорії «розвиток» є нові позиції

методології адаптації, зокрема пристосування національних економік до загальних глобалізаційних процесів через регіональний розвиток. Так, науковець А. Сундук [211] оцінює параметри глобалізованості систем національної економіки, зокрема на основі обчислень коефіцієнта глобального коригуючого впливу, який засвідчує про значний потенціал корекції глобального середовища щодо внутрішніх систем. На основі розрахованих коефіцієнтів автором було проведено групування регіонів, виділено групи з найвищими, високими, значними, прийнятними і низькими значеннями. Оцінюється рівень співвідношень фактичних значень показників до порогових, зокрема, найгіршою є ситуація для фінансової системи, найсприятливішою – для економічної, тож показники розвитку регіону відіграють важливе значення щодо його позиціонування відносно відповідності тощо.

Зазначені дослідження корелюють з працями таких дослідників, як О. Гонта, В. Гончаров, Т. Гордієнко, Є. Маруняк, К. Шапошніков, Д. Яремко та інших [40; 43; 123; 233; 249], які теоретично, методологічно й практично розвивають категорію «розвиток» в інноваційному спрямуванні, поповнюють понятійний апарат, зокрема йдеться про категорію «глобалізований регіон», висувають окремі інноваційні підходи до формування політики транснаціоналізації економіки регіонів, розглядають вплив інституціонального середовища на креативний розвиток економіки регіону, пропонують окремі напрями інноваційного розвитку регіону в умовах економічних трансформацій тощо.

Одним із теоретично вагомих обґрунтувань категорії «розвиток» є розуміння його з позицій сталого розвитку як мети, процесу, перетворень, засобу діяльності, кінцевої результативності тощо, тобто за основними складовими, запропонованими нами на початку п. 1.1. Йдеться про доцільність виділення окремих теоретичних підходів у економічній думці та практичних розумінь впровадження принципів сталого розвитку на національному рівні:

- по-перше, виходячи із загальнонаукових позицій категорія «сталий розвиток» у термінологічному її розумінні, відображає певну статичність системи – економічну, соціальну, екологічну. В той же час зазначені системи є відкритими й динамічно розвиваються. Тому, на нашу думку, дефініцію «сталий розвиток» доцільно замінити на «збалансований розвиток». Таку позицію розділяють окремі вітчизняні науковці, зокрема М. Голубець [39];
- по-друге, категорія «сталий розвиток» методологічно обґрунтовується у формі концепції сталого розвитку як загальнонаукової й практично орієнтованої концепції стосовно необхідності встановлення системи балансів між задоволенням сучасних потреб людства та захистом інтересів майбутніх поколінь (економічних, соціальних, екологічних) [22; 176];
- по-третє, категорія «сталий розвиток» знаходить своє відображення у наукових працях значної кількості авторів, а сполучність соціальних, економічних та екологічних компонент сталості – у єдину концептуальну парадигму розвитку національних економік, що забезпечує інтелектуальну основу для світового співтовариства щодо об'єднання зусиль з метою досягнення універсалізації рівнів суспільного добробуту [14; 100; 257; 284];
- по-четверте, практичні направленості концепції сталого розвитку, прийнятої на загальнодержавному рівні, обґрунтовуються в теоретичному ракурсі у працях значної кількості вітчизняних економістів та розглядаються як основа збалансування розвитку економіки України та її екологічного відбиття [22; 46; 68; 201; 204];
- по-п'яте, у ході реалізації основних положень концепції сталого розвитку проявляться регіональні, а також галузеві (секторальні) аспекти, актуальним є пошук альтернативних методів економічного господарювання з позицій ефективного природокористування як в промисловому, так і аграрному товаровиробництві, з одночасним

збереженням природних ресурсів з метою їх повторного використання та одночасного відтворення основних природних сфер, що є практичним відбитком принципів еколого-економічного збалансування [21; 34; 91; 112; 118; 146; 167].

Сучасні методологічні підходи в теорії економічної науки передбачають використання принципів системності, що реалізуються за різними спрямуваннями, мотиваціями та цільовим призначенням дослідження, кінцевою результативністю. У нашому випадку щодо категорії «розвиток» йдеться про розуміння її як сукупності процесуальних змін, перетворень на рівні окремих економічних або комплексних систем (соціально-економічних, еколого-економічних, економіко-технічних тощо) та відповідного системного забезпечення, системного управління, системних трансформацій, системного відтворення, системного оновлення тощо.

Серед прибічників системного підходу щодо економічного розвитку доцільно відзначити таких авторів, як О. Бабина, Т. Бакіна, М. Бурмака, В. Дикань, О. Гудзинський, В. Загорський, О. Карпенко, В. Порожня, С. Судомир, Ю. Сурмин, В. Шинкаренко та інших, які розглядають сутність розвитку в аспекті теоретичних підходів через вивчення і виділення властивостей систем, досліджують зміст і визначальні фактори розвитку складних систем, пропонують власні підходи й різні авторські бачення перспектив удосконалення економічних, соціально-економічних, еколого-економічних систем тощо.

Понятійна сутність категорій «розвиток економічної системи», «розвиток соціально-економічної системи» методологічно реалізується через окремі авторських трактування. Так, О. Бабина, О. Карпенко встановлюють взаємозалежність понять «розвиток системи» та «реалізація її потенціалу» й доводять, що розвиток економічної системи можна розглядати як результат реалізації її потенціалу. Одночасно автори розглядають сутність біфукарційних механізмів, досліджують їх дію у процесі розвитку економічних систем, обґрунтовують, що імпульсом, який змінює темпи

розвитку економічної системи, є енергія змін [6]. Цього ж підходу дотримується Т. Юхновська [247], яка проводить ретроспективний аналіз категоріального апарату сутності «науково-технічного потенціалу» та характеризує його як складну системоутворюючу одиницю економічної системи, що еволюціонувала з початком розвитку цивілізації та на кожному етапі її розвитку, зокрема індустріального та постіндустріального, мала специфічні ознаки, структуру, показники та сутнісне наповнення.

Еволюцію поняття «розвиток» з позицій функціонування соціально-економічної системи за допомогою методу логічного узагальнення з урахуванням своєрідних властивостей обґрунтовують В. Шинкаренко та М. Бурмака. Автори пропонують визначення розвитку соціально-економічної системи з позицій змін – це незворотні, закономірні, спрямовані на розв’язання протиріч між системою та зовнішнім середовищем або всередині системи кількісні, структурні та якісні зміни у відповідності до встановленої мети, які призводять до досягнення якісно нового стану (властивості) системи та отримання соціально-економічного ефекту [235, с. 84]. Вагомість досліджень авторів доцільно доповнити розвитком дефініції з урахуванням особливостей, притаманних соціально-економічній системі.

Категорію «розвиток» на прикладі соціально-економічних систем розглядає також С. Судомир й презентує широкоформатні дослідження у контексті обґрунтованої цільової спрямованості. Автор формулює власний варіант визначення сутності аналізованого поняття, за яким розвиток соціально-економічних систем – це постійний у часовому вимірі процес прогресивних змін в усіх складових організації і менеджменту, спрямований на підвищення рівня та якості життя людини, конкурентоспроможності організаційних формувань на основі збалансованого синергетичного підходу до екологічних, соціальних, економічних та інших факторів, що викликають зміни [210, с. 57]. Такі авторські бачення акцентують увагу на важливості оновлення мети розвитку відповідної системи, зокрема з позицій антропоцентричності в органічному поєднанні з економічною діяльністю.

Методологія системного розвитку виділяє окремі глобальні наслідки. Так, складові та наслідки масштабного розвитку соціально-економічної системи через планетарний підхід визначає науковець В. Порохня на основі аналізу соціально-економічної системи як процесу існування та проходження капіталу від однієї форми до іншої, а ефективність таких операцій пов'язує з ефективністю операційної, фінансової, інтелектуальної діяльності [172]. Автор моделює розвиток соціально-економічної системи на основі законів інтелектуального регулювання ефективності для інерційної, революційної та еволюційної системи. Така позиція знову ж таки актуалізує «дилему» розвитку, що виявляється у поєднанні статичних та динамічних процесів у різних змістових ракурсах, про що нами згадувалося раніше.

Важливість розробки механізмів дієвості розвитку як категорії в науковому розумінні корелює із економічним прикладним значенням, зокрема з позицій системності. Для прикладу, дослідник В. Дикань пропонує модель формування конкурентоспроможної та високоефективної національної економіки, що базується на запровадженні механізмів підвищення ефективності роботи двох головних складових – галузі промислового виробництва і сільського господарства та діяльності міжнародних транспортних коридорів [57]. Крім того, як вважає автор, майбутнє економічне процвітання України залежить не від величини та ефективності використання зовнішніх державних запозичень, а від вмілого застосування власного економічного потенціалу та тих можливостей, що створюються дійсністю, зокрема йдеться про накопичений інтелектуальний капітал. Ми поділяємо позиції автора в даному підході, оскільки саме через сферу інтелектуалізації знань, креативності підприємницьких ідей прогнозується подальший розвиток соціально-економічної системи.

Серед прибічників системного підходу слід також відзначити Л. Мусіну, яка пропонує використання методологічного інструментарію до вирішення проблеми технологічного оновлення, високоефективного технологічного розвитку національної економічної системи на засадах

неперервності, залучення широкого кола зацікавлених учасників з приватного сектору та громадськості, переорієнтації ролі держави у бік координуючих, регуляторних функцій та обмеженого фінансового стимулювання, бажано непрямого через диверсифіковані джерела і, натомість, – паритетне залучення коштів приватного сектору на стадіях комерціалізації та впровадження новітніх технологій [150]. Такі функціональні бачення автора є прийнятними на даному етапі соціально-економічного розвитку України, оскільки дозволяють суттєво розширювати методичний інструментарій, зокрема управлінський та підвищувати кінцеву результативність відповідних процесів.

Метод системного аналізу включає сукупність методологічних засобів, що використовуються для побудови узагальнюючих моделей, що відображають різномірні фактори та взаємозв'язки реальної ринкової ситуації, зокрема це стосується еволюції категорії «розвиток системи» у ході трансформації економічних й екологічних процесів у динамічному соціальному середовищі. Так, концептуально необхідним в умовах сучасних економічних систем господарювання, зокрема на рівні економіки України, є розвиток концепції «зеленої економіки», проголошеної рішеннями Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) як практичні рекомендації до дії [277]. Практика господарювання економічно високорозвинених європейських країн у сучасних умовах засвідчує вагомість екологічних пріоритетів і соціальну значущість таких підходів як на рівні держави, так і на рівні кожного громадянина як частини збалансованого соціуму.

У відповідності до зазначеного, актуальним є різноспрямоване обґрунтування категорії «еколого-економічна система» з позицій окремих дифініційних визначень, в контексті загального розвитку та прикладного економічного застосування, зокрема на рівні національної економіки та її окремих галузей, що відображено у працях таких вчених, як О. Агрес, Т. Акімова, Ю. Бурих, Л. Гринів, О. Гуріна, Л. Загвойська, Б. Кульчицький,

Я. Кульчицький, Ю. Лопатинський, С. Марова, Л. Ліпич, С. Рогач, О. Ходаківська, С. Шило та інші.

Розвиток еколого-економічної системи в понятійному контексті розглядається в праці Ю. Бурих, С. Марової, які виконали огляд методичних підходів до поняття «еколого-економічна система», відзначили наявність дисбалансу в системі «людина – середовище існування», необхідність гармонізації цієї системи, що, у свою чергу, вимагає врахування взаємозалежності економічної й екологічної складових життєдіяльності, зумовлює комплексний підхід до її визначення як до частин єдиної еколого-економічної системи [20]. Автори показали, що характер впливу складових даної системи вимагає більш детального вивчення, особливо з погляду визначення меж взаємної дії означених підсистем. Останнє важливо, зокрема з позицій керованості системи.

Автори Л. Ліпич та Т. Глубіцька, розглядаючи категорію еколого-економічної системи, аналізують її компоненти та першоджерела, досліджують еколого-економічні системи на основі системного підходу й конкретизують її розвиток на прикладі відповідної системи підприємства. Автори вирізняють функціонування еколого-економічної системи підприємства як процес перетворення певного ресурсу в конкретний продукт, виокремлюють об'єкт, предмет еколого-економічної системи підприємства, відповідні компоненти входу (методичні, нормативні, проектно-конструкторські та інші документи) та виходу керуючої системи [104]. На думку авторів, це теоретична база, підґрунтя для подальшого розроблення конкретних методик, практичного застосування їх щодо окремих підприємств, що, у свою чергу, підкреслює методологічне значення категорії «розвиток» за показниками ринкового вияву.

Типізовані методичні підходи до визначення понятійної сутності «еколого-економічна система» в контексті стійкого розвитку пропонують окремі науковці. Так, О. Гуріна визначає недоліки застосовуваних економічних механізмів забезпечення стійкого розвитку еколого-

економічних систем і пропонує методику загальної економічної оцінки природних ресурсів – екомоніторинг, екоаудит, екомаркетинг тощо [50, с. 245]. Натомість С. Марова, Ю. Бурих зазначають, що збереження стійкості еколого-економічних систем можливе лише за рахунок самоорганізації економіки, збалансованості виробничого й природного потенціалу, раціональних моделей виробництва і споживання [122, с. 375].

Вагомим напрямом удосконалення теоретичних підходів до розвитку еколого-економічних систем є використання математичних методів, зокрема математичної формалізації, моделювання динаміки відповідних систем. Зокрема, науковець Я. Кульчицький та співавтори розкривають теоретико-методологічні основи порівняльного аналізу сучасних економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації, активізуючи увагу на екологічній домінанті трансформації та пропонують власну математичну модель порівняльного аналізу економічних систем [101]. Л. Загвойська уточнює поняття «еколого-економічна система», аналізує проблеми інтегрування понятійних апаратів економіки та екології, обґрунтовує обмеженість дисциплінарних наукових парадигм у моделюванні динаміки еколого-економічних систем [70], з чим погоджуємося.

Отже, на основі проведеного аналізу науково-методологічних обґрунтувань категорії «розвиток» слід зробити висновок про достатню різноспрямованість окремих авторських підходів, визначними є дослідження розвитку в ракурсі загальнофілософського сприйняття, відображення дефініції в напрямі «філософія економіки», міждисциплінарних уточнень, фундаментальних та прикладних економічних трактатів. Разом з тим, категорія «розвиток» є важливим інструментарієм економічних досліджень у цілому, теоретичним підґрунтям до необхідних трансформацій у економічній системі як інтегральній, що складається із підсистем різного рівня складності, наповненості, функціонування та відтворення параметрів. Особливе місце у цій системі займає аграрний сектор економіки.

1.2. Складові функціонування аграрної системи як моделі еколого-економічного відтворення

Аграрний сектор національної економіки загалом відображає головні закономірності економічного розвитку, які одночасно підпорядковані діям інших вагомих факторів, зокрема екологічних. Екологічні впливи в аграрному середовищі є найбільш суттєвими порівняно з іншими секторами економіки, оскільки сільське господарство ґрунтується на базовому використанні природних ресурсів – земельних, водних тощо, на їх переробці у процесі господарювання та поверненні в антропогенно змінених формах. Тому створення найбільш сприятливих умов взаємодії аграрної та природної сфери є пріоритетним соціально-економічним завданням на загальнодержавному рівні.

Методологія розвитку аграрного сектора національної економіки за еколого-економічним спрямуванням в концептуальному обґрунтуванні висвітлюється з позицій постійності дослідження аграрних процесів у мінливому ринковому середовищі, актуальності розгляду окремих складових відтворення природних ресурсів за принципами як економічної ефективності, так і екологічної відтворюваності. Зазначене підтверджується практикою застосування кінцевих детермінант розвитку – економічних, екологічних, соціальних – у процесі аграрного господарювання. У даному контексті йдеться про необхідність наукових та науково-практичних розробок дієвих методик економічного розвитку аграрного середовища як складного за структурою та функціонуванням, яке формують як виробнича складова, так і інші види аграрних відносин, де переважає дія суб'єктивних факторів.

На сьогодні для прогресивного розвитку аграрного сектора України як такого, що повинен інтегруватись до міжнародної, зокрема європейської економічної спільноти, необхідним є не лише формалізоване визнання еколого-економічного напрямку розвитку як пріоритетного, але й тактична деталізація розвитку саме за таким спрямуванням.

Виходячи із зазначених позицій, нами в дисертаційному дослідженні (п. 1.2) проведено порівняльний аналіз наукових бачень окремих вітчизняних та зарубіжних дослідників у сфері аграрних відносин, сформульовано узагальнену методологічну думку, яка відображає різнорівневі еколого-економічні відносини у царині аграрного розвитку. Для цього нами обрано в якості моделі розвитку інтегральну аграрну систему (в авторському трактуванні), висвітлено її особливості за структурними та функціональними параметрами (рис. 1.1) та надалі на цій методологічній основі запропоновано концепцію розвитку аграрної системи.

Рис. 1.1. Методологічна структура аграрної системи

Примітка. Авторська розробка.

Аграрна система, за авторським визначенням, – це складне явище у розвитку сільського господарювання та формування аграрних відносин, що має визначену матеріальну цілісність (частково умовну за рахунок природно-кліматичних складових) та просторову обмеженість (межі системи можуть бути в окремих випадках віртуальними), методично розглядається за показниками структурності, функціональності та управління процесами відтворення як окремих елементів системи, так і її інтегральної цілісності, практично на рівні окремих суб'єктів реалізується через технічні, технологічні, організаційні, комунікаційні та інші складові, потребує управління з одночасними початками самоуправління (у випадку реалізації природних компонент) з метою досягнення цілей розвитку та цільових економічних, екологічних, соціальних установок.

Надалі нами проведено теоретичний розгляд (із застосуванням методів аналізу та синтезу) запропонованої концепції аграрної системи на основі як власних авторських обґрунтувань, так і характеристик різних наукових позицій дослідників за відповідним спрямуванням.

Першоосновою розвитку будь-якої аграрної системи є її структурне походження. Тому, на нашу думку, доцільним є розкриття категорійної сутності аграрної системи як складної за структурою, яка одночасно поєднує природні й антропогенні складові (табл. 1.2). Йдеться про важливість піднесення економічного розуміння аграрної системи як елементарної одиниці природокористування, що включає та у певний спосіб поєднує: 1) природні структури (або їх частини) як біогеосфера, фітогеосфера, біогеоценоз, екосистема; 2) антропогенно сформовані побудови, зокрема, агросфера, агробіоценоз, агроєкосистема, агроландшафт. І в першому, і в другому випадку основою ефективного розвитку складових аграрної системи є використання її екологічного потенціалу та взаємопов'язаних з ним похідних як природного, так і антропогенного походження. Одночасно йдеться про важливість методології структурного відтворення аграрної системи у практиці аграрного господарювання.

Таблиця 1.2

**Екологічні й агроекологічні складові та
структурне походження категорії «аграрна система»**

Структурні елементи категорії «аграрна система»	Понятійно-категоріальні тлумачення
1	2
Біосфера	Біосфера є однією з оболонок земної кулі, її поверхневий шар, який є середовищем життя рослин, тварин і людини. Порівняно з іншими геологічними оболонками Землі, біосфера найкомплікованіша за складом компонентів, найбільш анізотропна (неоднорідна) у просторі та найдинамічніша в часі. До неї належить приземний, найщільніший і багатий енергією шар тропосфери, ґрунт і підґрунтя, поверхневі шари водних просторів, рослинність, тварини та мікроорганізми [63, с. 6]
Фітосфера	Фітосфера суші є основою сферою сільськогосподарської та лісгосподарської діяльності людини. Одиницею поділу фітосфери є біогеоценоз [103, с. 13-14]
Агросфера	Нова складова біосфери. В агросфері домінують культурні рослини, свійські тварини, оброблені ґрунти і пов'язані з ними організми (бур'яни, комахи, гриби, мікроорганізми, віруси, тваринний світ тощо). До складу агросфери входять також луки, пасовиська, сільські поселення, всі типи агроландшафтів, агробіоценозів і агроєкосистем [203, с. 7]
Екосистема (екологічна система)	Сукупність сумісно перебуваючих організмів та умов їх існування, що перебувають у закономірному взаємозв'язку один з одним і утворюють систему взаємозумовлених біотичних та абіотичних явищ і процесів [202, с. 588-589]
Агроєкосистема	<p>Агроєкосистема є основною одиницею дослідження в агроекології, дещо довільно визначається як просторово і функціонально узгоджена одиниця сільськогосподарської діяльності і включає в себе живі і неживі компоненти, які задіяні в цій одиниці, а також їх взаємодії [254]</p> <p>Функціональна складова агроєкосистем представляє комплексну акумулятивну систему сонячної енергії з подальшою трансформацією її рослинам і тваринам для отримання певної кількості високоякісної продукції, а також забезпечення оптимальних умов існування людини в суспільному виробництві [145, с. 118]</p>
Екологічний потенціал	Екологічний потенціал як дефініція за функціональним і цілісним змістом, сферами приналежності та можливостями використання, а також взаємопов'язані з ним похідні, можуть слугувати модельним відображенням сучасних антропогенних змін у структурно-функціональній організації екосистем, а також потенційним обґрунтуванням напрямів природокористування господарської діяльності, спрямованої на ефективне використання даного потенціалу за мінімізації впливів на навколишнє природне середовище [174, с. 18]

Продовження таблиці 1.2

1	2
Біогеоценоз	Комплекси екосистем, які характеризуються спільним виникненням або схожими динамічними процесами [32, с. 61]
Агробіоценоз	Основною тенденцією в розвитку інтенсивних агробіоценозів є перехід системи адаптивного рослинництва, яка включає в себе оптимізацію просторово-часової організації рослин в агрофітоценозах, розробку сортової агротехніки, що забезпечує ефективніше використання «штучних» джерел енергії, нову стратегію боротьби з шкідниками і хворобами, широке використання біологічних регуляторів росту і розвитку, інтегрований підхід до завдань селекції, агротехніки, насінництва тощо [35, с. 56]
Агроландшафт	Інтегрована антропогенно-природна система, яка спеціально проектується і створюється з метою екологічно раціонального й економічно ефективного виробництва, а також охорони і неухильно прогресуючої оптимізації його природних основ [19, с. 5]

Примітка. Узагальнено автором на основі цитованих джерел.

У практиці сільського господарювання аграрна система є складною системою першого порядку, що включає мікрорівень, мезорівень та макрорівень свого розвитку, фактично реалізується на рівні конкретного суб'єкта аграрного підприємництва (не залежно від величини та форми власності). Тобто, за своєю економічною сутністю аграрна система є складно організованою господарюючою системою, яка структурно охоплює сукупність самостійно функціонуючих та одночасно підпорядкованих підсистем (систем другого порядку), а саме:

- екологічні аграрні системи (агроекосистеми) – структуровані ландшафти, земельні угіддя, площі посівних рослинних культур, поля сівозмін, багаторічні й лісомеліоративні насадження, пасовища, відкриті землі й інші територіальні природні комплекси, задіяні до сільського господарювання;
- техногенні та природно-техногенні аграрні системи – комплекс технічних об'єктів і засобів діяльності в аграрному виробництві, включаючи споруди, машини, обладнання, матеріали, пальне тощо, устрій сільських територій з елементами відповідної технічної інфраструктури;

- ресурсно-технологічні аграрні системи – система земельних ресурсів, система рослинно-селекційних ресурсів і природних угідь, система тваринницьких комплексів й доповнюючої кормової бази та інші природно-екологічні ресурси, що залучаються до організації аграрного виробництва;
- комунікаційні, інформаційно-економічні аграрні системи – комплекс взаємопов'язаних, збалансованих матеріальних та інформаційних потоків між аграрною системою та зовнішнім середовищем, зокрема логістичні ринкові потоки.

Тому надалі аналіз складових функціонування аграрної системи, як частини предмета дисертаційного дослідження, нами проводиться в такому методологічному спрямуванні, що відображає основи природного (біологічного, географічного або комплексного) трактування сутності аграрних екологічних систем різного рівня складності й наповненості (первинні екологічні явища) та поєднання із антропогенною діяльністю людини у процесі аграрного господарювання, формування аграрних відносин (вторинні агроекономічні, техніко-технологічні, соціальні явища).

Мікрорівень аграрної системи визначає її структурність за окремими та сукупними параметрами, одночасно є самостійним та підпорядкованим до інших рівнів. Мезорівень аграрної системи відображає її функціонування як складного процесу взаємодій окремих аграрних структур організаційного, виробничо-технологічного, підприємницького та іншого спрямування. Тобто, структури та функції аграрної системи є підпорядкованими й активно взаємодіючими. Крім того, необхідним є управлінський аспект (відтворює макрорівень аграрної системи в авторському обґрунтуванні), який дозволяє аграрній системі адаптивно розвиватись у визначеному спрямуванні, залежно від цільового призначення (що корелює із наявними ресурсами), є елементом раціонального природокористування й одночасно створює комунікативні зв'язки, йдеться про менеджмент як внутрішніх системних взаємозалежностей, так і взаємодій із зовнішнім ринковим середовищем.

Важливим є мега- (наднаціональний) рівень, аналіз світового, зокрема європейського досвіду щодо розвитку аграрної системи з позиції поєднання природних, економічних, соціальних складових. Насамперед, слід відзначити дещо інші методологічні підходи до розуміння категоріальної сутності аграрної системи в зарубіжній науковій літературі. Зокрема, аграрна система визначається як «динамічна за сукупністю економічних і технологічних факторів, що впливають на сільськогосподарську практику, яка ґрунтується на ідеї про те, що різні системи розвинулися залежно від природних і соціальних умов, характерних для конкретного регіону, а політичні фактори мають відношення до аграрної системи через такі питання, як право власності на землю, організація праці, а також форми їхнього культивування. Система землеволодіння (тобто право власності на землю та організація праці), а також технологічні та економічні умови не є незалежними факторами, їхня конкретна форма та економічна мета переплітається з природними і соціальними умовами, виявленими в кожній конкретній сфері» [253]. На відміну від зазначеного, вітчизняні дослідники аграрної системи не роблять суттєвих акцентів на регіональних особливостях дії соціально-політичних факторів державного розвитку.

Дещо відмінним також з позицій зарубіжних дослідників (насамперед, із економічно розвинених країн) є розуміння аграрної система за її цільовим призначенням. Так, пропонується класифікація аграрних систем за ступенем економічного розвитку країни. Відповідно, аграрні системи стосуються двох типів: 1) розвинені країни (РК), що мають дуже ефективну систему землеробства, де обмежена кількість товаровиробників постачає продовольство для всієї нації, навіть для світової спільноти; 2) нерозвинені країни (НРК), що мають дуже неефективну систему сільського господарства, яка характеризується низькою продуктивністю, де працівники галузі по суті забезпечують лише самовідтворення. Існує величезний розрив між цими двома аграрними системами. Так, ще у 1960 р. у розвинених країнах 115 мільйонів осіб були задіяні в аграрному секторі і вони виробили продукції на

\$ 78 млрд. У той час, у нерозвинених країнах в аграрному секторі були зайняті 850 мільйонів осіб, які виробляли \$ 43 млрд., отже, виробництво було всього \$ 52 на душу населення. Це показує, що існував розрив у 13 разів у продуктивності праці двох типів країн [279]. Нині ж цей розрив суттєво зріс.

У зарубіжній спеціальній літературі наводяться також інші типізації у розвитку аграрної системи, зокрема за функціональним походженням залежно від умов та форм господарювання [251; 259; 263; 267; 271]. Для прикладу, автори М. Янкен, М. Морелл вважають, що основою для переважаючих аграрних систем можуть бути один або цілий ряд основних типів, у тому числі аграрної соціальної структури, наприклад, етнічних підрозділів, феодальних класів або сімейних систем. Методи ведення сільського господарства, такі як «міграційний» випас худоби, є спільною основою, на якій аграрна система може розвиватися. Інші важливі види систем засновані на панівній політичній ідеології, такій як комунізм чи аграрний соціалізм. У Європі домінує змішане сільське господарство. Це означає дбайливе управління обробітком ґрунту та хороші інструменти і знаряддя. Натомість у Китаї розроблено аграрну систему, засновану на трудомістких процесах вологого вирощування рису, де вміння має першорядне значення [267]. Зазначене охоплює лише незначну частину особливостей існуючих аграрних систем.

Іншим прикладом науково-методичних підходів до розвитку аграрних систем, а саме з позицій французьких дослідників, є забезпечення ресурсами та інтеграція до ринків і суспільства загалом [260; 261]. Як стверджують автори, будь-який механізм, який підтримує і поширює умови, що дозволяють експлуатацію агроєкосистеми, є частиною концепції аграрної системи. Аграрна система стосується, наприклад: 1) доступу до ресурсів для сільськогосподарського виробництва у просторі та часі; 2) того, як у суспільстві організовано доступ до продуктів харчування, розподіл праці, економічної доданої вартості, знань і навичок, а також використання ресурсів уздовж ланцюга виробництва харчових продуктів від фермерів до

споживачів; 3) модальності інтеграції до ринку суспільства, що впливає на технічні рішення суб'єкта і часто є причиною зростаючої нерівності усередині сільських громад, або причиною виснаження ресурсів тощо.

Зазначене відображає особливі методологічні обґрунтування структури та функціонування аграрних систем із позицій зарубіжних дослідників різних країн. Разом із тим, доцільно відзначити й спільні підходи до розуміння структури та розвитку аграрної системи. Так, значна кількість як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників основною одиницею аграрного розвитку вважає агроєкосистему, яка включає живі та неживі компоненти, задіяні в цій одиниці, а також їх взаємодії [145; 184; 194; 254; 264; 275]. Погоджуємося з таким методологічним підходом та доповнюємо, що агроєкосистема є фундаментальною структурою одночасно двох систем: 1) природної екосистеми; 2) аграрної системи, які функціонально взаємозалежні та взаємодіють у межах аграрної системи. Тому в багатьох випадках агроєкосистему та аграрну систему доцільно розглядати як синонімічні категорії у структурі сільського господарювання.

Підтвердженням зазначеного є те, що агроєкосистему пропонується розглядати як підмножину звичайної екосистеми [254]; агроєкосистема визначається як просторово та функціонально узгоджена одиниця сільськогосподарської діяльності. Проте, агроєкосистема не обмежується безпосереднім місцем сільськогосподарської діяльності (наприклад, фермою), а, скоріше, включає царину, яка піддається впливу цієї діяльності, як правило, шляхом внесення змін до складності видових і енергетичних потоків, а також до чистого балансу поживних речовин [264].

Зарубіжними авторами, зокрема Д. Педен [275], виокремлюються екологічні складові у розвитку агроєкосистеми та наводяться відповідні приклади, а саме, що агроєкосистеми часто пов'язані з підвищеним рівнем введення поживних речовин, велика частина яких виходить з галузі, що веде до евтрофікації підключених екосистем, безпосередньо не зайнятих у сільському господарстві. Крім того, автор акцентує увагу на тому, що

агроекосистеми не є закритими системами. Це нормально, що агроекосистема характеризуються змінними капіталом, інформацією, енергією, добривами, хімікатами і людською інфраструктурою та знаннями.

В Україні перспективи прогресивного розвитку агроекосистем відображаються на рівні державного регулювання, про що засвідчує затверджена Міністерством аграрної політики та продовольства України «Концепція збалансованого розвитку агроекосистем в Україні на період до 2025 року» [153]. Разом із іншими спрямуваннями, особливе місце в Концепції відводиться науково-методичному забезпеченню сталого розвитку агроекосистем, пропонується проведення досліджень, спрямованих на прийняття ефективних рішень щодо зниження темпів деградаційних процесів, збереження і відтворення біоресурсів в агроекосистемах, підвищення їх продуктивності, розробку системи індикаторів щодо оцінки стану біорізноманіття та оптимізації моделей агроекосистем.

Концепція презентує основні напрями діяльності у сфері створення умов для збалансованого (сталого) розвитку агроекосистем України, зокрема:

- формування екомережі на сільськогосподарських землях, впровадження ресурсозберігаючих та невиснажливих агротехнологій;
- створення умов для збереження і відновлення біорізноманіття в рамках сільськогосподарської діяльності та формування генетичної компоненти як основного біотичного чинника розвитку збалансованих (сталих) агроекосистем;
- забезпечення дотримання вимог біобезпеки в рамках сільськогосподарської діяльності;
- організація науково-методичного забезпечення комплексного агроекологічного моніторингу агроекосистем України;
- запровадження агроекологічного моделювання агроекосистем різного рівня на основі системного підходу до їх оцінки.

Відповідно, слід орієнтувати сучасні наукові дослідження агроекосистем у напрямі комплексного розуміння перспектив їх розвитку, що

поєднує природничі, зокрема екобіологічні й економічні компоненти. Крім того, слід урахувати існуючу прогресивну аграрну практику.

Методологічно із агроєкосистемними принципами корелюють агроландшафтні підходи до аграрного господарювання, що відображено в науково-методичній літературі. Тому важливо також теоретично обґрунтувати агроландшафтний підхід у контексті розвитку аграрної системи та відобразити це через практику ведення сільського господарювання у землекористуванні, рослинництві, частково у тваринництві, зокрема з позицій еколого-економічних взаємодій. Такий підхід відображено у працях значної кількості вітчизняних дослідників та наукових шкіл: А. Ачасова, А. Ачасової, В. Белопільського, Т. Гаращенко, Г. Іноземцева, Т. Єгорової, В. Камінського, Л. Коломойця, Ю. Лопатинського, П. Мельник, В. Паранюк, М. Полуляха, О. Сидорчук, І. Шевченка та інших.

Перспективним у структуризації агроландшафтів на рівні вітчизняного аграрного сектору є використання сучасних методологічних обґрунтувань щодо оптимізації систем землеробства, рослинництва, інтеграції відповідних територіально-структурних комплексів, що дозволить, з одного боку, підвищити економічну ефективність господарювання, з іншого боку – покращити локальні екологічні ситуації на рівні окремих господарств.

Авторський колектив, а саме І. Шевченко, Л. Коломієць, С. Кравець, І. Шквир розкривають сутність і дають наукове обґрунтування організації території сільськогосподарських підприємств із метою створення просторових умов для еколого-економічної оптимізації використання й охорони земель сільськогосподарського призначення, пропонують основні складові формування ґрунтозахисної адаптивно-ландшафтної системи землеробства із одночасним застосуванням сучасних технологій моніторингу, моделювання, аналізу та обробки інформації. Авторами зроблено висновки щодо важливості підвищення еколого-економічної ефективності використання земель, виділено відповідні пріоритетні напрями, а саме оптимізацію структури, складу та співвідношення угідь в

агроландшафтах, удосконалення системи землеробства та землекористування, використання земельних ресурсів з урахуванням ґрунтово-ландшафтно-кліматичних факторів для створення інвестиційно привабливого і збалансованого землекористування сільських територій [158, с. 31, 36]. Практичне впровадження таких розробок дозволить ефективно поєднати антропогенні та природно-територіальні компоненти в межах функціонування відповідної аграрної системи.

Серед прибічників розглянутого підходу слід також відзначити О. Гололобову, Н. Кравченко, Е. Давидову, які дають агроекологічну оцінку використання сільськогосподарських земель у малих фермерських господарствах (на прикладі фермерського господарства Василівського району Запорізької області) на основі обстеження ґрунтів і зрошувальної води, обґрунтовують необхідність заходів для стабілізації та якісного поліпшення ґрунтового стану для забезпечення екологічної рівноваги такого рівня агроценозу. Для дослідження доцільності агроекологічних заходів з підвищення ефективності використання земель фермерського господарства та відтворення їх родючості, авторами розраховані показники економічної ефективності – загальної (абсолютної) економічної ефективності капітальних вкладень у природоохоронні заходи, загальної (абсолютної) економічної ефективності природоохоронних витрат, загальної економічної ефективності капітальних та поточних витрат тощо [37, с. 102, 104]. Таке бачення відображає перспективи впровадження дієвих методологічних розрахунків у діяльність конкретного аграрного господарства.

З метою удосконалення агроекологічних підходів у культурі землеробства, рослинництва та супутніх галузей вітчизняного сільського господарювання важливо по-новому розуміти цінність використовуваних ресурсів, підвищувати рівень їх ефективності з позицій проведення основних аграрних технологічних процесів у межах тих чи інших агросистем.

Відповідно до цього, слід відзначити окремі дослідження, що стосуються екологічних аспектів у сучасному землеробстві, зокрема щодо

оптимізації сівозмін при проектуванні агроландшафтів та її екологічної спрямованості з одночасним економічним апробуванням, що пропонується дослідженнями В. Білопільським, М. Полулях [13], захисту посівів сільськогосподарських культур від бур'янів, що відображено в праці О. Іващенко [88], оцінювання різних систем удобрення як традиційних, так і органічних (мінеральної, органо-мінеральної, сидеральної, органічної, сидерально-мінеральної) за агрохімічними, агроекологічними, економічними параметрами при вирощуванні культури картоплі, що експериментально досліджено вченими-аграріями М. Кризькою, Л. Потапенко [98] та ін.

Зазначений підхід корелює із практикою світового аграрного господарювання, що відображено у працях В. Камінського, який пропонує власне стратегічне бачення використання земельних ресурсів у агропромисловому виробництві в Україні в контексті світового сталого розвитку, використання відповідного досвіду в організації та ефективному використанні земельних угідь на рівні окремих ерозійно-небезпечних агроландшафтних зон [92; 93].

Екосистемний підхід у практиці сільського господарювання реалізується у формі наукових пропозицій збалансування розвитку аграрних та природних систем. Зокрема, автори Ю. Лопатинський і Т. Шкабара визначають можливість формування сучасних стійких агроландшафтів з мінімальними екологічними змінами на основі господарського використання існуючих угруповань та нових популяцій агрокультур, агрофітоценозів, з одночасним поєднанням сільськогосподарських угідь (ріллі, садів, виноградників, сіножатей) з біотопами – чистими парами, природними луками, багаторічними пасовищами, лісосмугами, чагарниками, озерами, болотами, лісами тощо [237, с. 66]. Запропонований підхід є вагомим, оскільки пропонує екологічно значущі показники розвитку аграрної сфери у напрямі компенсаційних повернень, зокрема на основі збільшення природного різноманіття (рослин, тварин, мікроорганізмів) на рівні великих агроекологічних систем з одночасним підвищенням продуктивності

(речовинної, енергетичної) у межах елементарних аграрних систем.

Технічна складова агросистеми відображає її властивість зберігати у часі та встановлених межах значення сукупних параметрів складного аграрного середовища, що характеризує можливість виконувати визначені функції в заданих режимах та умовах технічного обслуговування, експлуатації, організації окремих агровиробничих циклів тощо. Йдеться про використання технічного обладнання, матеріалів, машин, комплектуючих у різноспрямованій практиці аграрного господарювання. Для прикладу, О. Гранкіна, Г. Гранкін дають оцінку надійності та безпечності системи «людина-машина-середовище» в аграрному виробництві, відзначають, що широке та різноманітне застосування техніки, зокрема нової, висуває нові вимоги до її відповідності людським можливостям та умовам експлуатації. Автори на підставі проведеного аналізу впливу стану складових системи на її безвідмовність окреслюють основні підходи щодо вирішення проблеми гарантування безпеки системи в умовах півдня України [45]. Разом із тим, важливо технічні фактори в розвитку конкретної агросистеми органічно поєднувати з екологічними параметрами, одночасно оптимізувати взаємодії з навколишнім природним середовищем.

Ефективність аграрного виробництва суттєво залежить від рівня реалізованості функціональних можливостей технологічних систем, який оцінюють низкою показників, що відтворюють повноту та досконалість реалізації функцій, універсальність та здатність пристосовуватися до зміни зовнішнього середовища. Зазначене відображено в науковій розробці П. Шолудько, який пропонує функціональну модель технологічної системи аграрного виробництва на прикладі хімічного захисту рослин, що охоплює головну, основні та допоміжні функції й дає змогу узгодити їх між собою ієрархічні рівні у просторі та часі [238]. Такі пропозиції збагачують наукове бачення в аспекті оцінки функціональних можливостей і пристосованості технологічних систем аграрного виробництва й одночасно дозволяють забезпечувати цільові функції аграрної системи в реалізації конкретного

аграрного продукту.

Технічно вдосконалену процедуру з метою підвищення продуктивності агроландшафтів пропонує колектив дослідників: О. Сидорчук, Г. Іноземцев, В. Паранюк, С. Ковалишин. Автори висувають новий технологічний прийом на основі спрямованих електромагнітних дій на внутрішні процеси в рослині, ґрунті з практичним використанням лабораторних технічних розробок та діючого технологічного обладнання [175]. Такий підхід відображає важливість впровадження техніко-технологічних інновацій у практиці вітчизняного господарювання з метою покращання як екологічної, так і економічної ситуації в аграрному секторі.

Розглянуте доцільно доповнити перспективами використання програмних технологій до формування аграрних геоінформаційних систем (ГІС), що відображено в праці А. Ачасова та А. Ачасової. Автори розглядають базові методологічні положення щодо формування аграрних ГІС, специфіку проектування сільськогосподарських інформаційних систем у відповідності з їх компонентною структурою, визначається успішність функціонування ГІС на основі специфіки досліджень, фінансово-часових обмежень тощо [4]. Запропонована методика може бути використана на рівні середньостатистичного аграрного підприємства (середнього розміру), але потребує для практичного впровадження суттєвого розширення комунікативних зв'язків господарюючого суб'єкта при підборі персоналу фахівців-аграріїв, менеджерів, аналітиків, техніків. Крім того, використання відповідного програмного продукту дозволить підприємству розширювати альтернативи шляхів розвитку з урахуванням цільових мотивацій.

Макрорівень розвитку аграрної системи передбачає формування дієвих управлінських механізмів та одночасної ефективної реалізації мотиваційних цілей до прогресивного агроекологічного розвитку. Йдеться про методологію управління процесами адаптивного розвитку аграрної системи на рівні окремих суб'єктів господарювання, зокрема аграрних підприємств, з урахуванням дії внутрішніх та зовнішніх ринкових факторів, вимог споживачів

відповідного продукту. Такий методологічний підхід розглядається у працях значної кількості дослідників, зокрема Р. Бруханського, Р. Буряка, В. Гончара, Н. Гончаренко, М. Грицишин, Т. Заховалко, Т. Зливко, К. Луцишиної, Н. Максишко, Ю. Миронової, Т. Олійника, Ю. Погорелова, С. Рамазанова, М. Салагорової, з різних управлінських позицій, насамперед системного підходу до управління еколого-економічним потенціалом аграрного підприємства, управління ресурсами на основі оптимального природокористування, екологічно орієнтованого управління системи аграрного господарювання, інтегрованої системи менеджменту як основи сталого розвитку підприємства, системи внутрішньогосподарського контролю та управління якістю, управлінського обліку, суб'єктів генерування інформації тощо.

Визначається розвиток різноступеневої системи менеджменту на аграрних підприємствах як керованої аграрної системи. Йдеться про широке висвітлення процесів управління аграрної системою як з економічних позицій, так і з функцій ресурсного природокористування, екологічного відтворення. Зокрема, Т. Олійник розкриває теоретико-методологічний аспект створення ефективної системи прийняття управлінських рішень з відтворювального процесу основних засобів аграрних підприємств на основі запровадження балансу потреб і можливостей товаровиробника [157]. Автор пропонує двоконтурну модель управління відтворювальними процесами основних засобів виробництва, виділяючи бюджетну, аналітичну, інноваційну функції, функцію моніторингу. Функціональне призначення такої системи характеризує сукупність економічних і господарських процесів із визначенням оптимальної оцінки прийняття рішень, що одночасно дозволяє контролювати та коригувати показники ефективності управління відтворенням основних засобів виробництва.

З даними підходами корелює дослідження М. Грицишина, автор якого пропонує напрями відтворення сільськогосподарської техніки [47]. Такі пропозиції є доречними, оскільки дозволяють управляти окремими видами

ресурсів та є елементом раціонального природокористування в межах окремих виробничих агросистем.

Наукового розповсюдження набули питання щодо управління еколого-економічним потенціалом аграрного підприємства з метою максимально повної реалізації потенційних перспектив суб'єкта господарювання в несталих умовах його функціонування і флуктаційної взаємодії із навколишнім середовищем, про що зазначають Т. Заховалко та Н. Максишко у своєму дослідженні. Автори пропонують систему управління еколого-економічним потенціалом сільськогосподарського підприємства на основі виокремлення таких елементів керуючої та керованої системи, як механізми управління, управління структурою, управління змінами, ресурсне забезпечення, господарська діяльність, результати господарювання з одночасним збалансуванням управлінських рішень та еколого-економічного потенціалу системи – діагностика, моніторинг, моделювання, оптимізація використання тощо [80]. Зазначені авторські позиції дозволяють підвищувати загальну ефективність управління в межах аграрної системи, формувати її ресурсне забезпечення та відтворювати ресурсний потенціал.

Одним із інструментів регулювання управлінських процесів на рівні підприємства як складної аграрної системи є управлінський облік, про що відзначає у своєму дослідженні колектив авторів, а саме Ю. Погорелов, Ю. Миронова, Т. Зливко. Науковці представляють збалансовану систему показників для малих підприємств аграрного сектора та розглядають господарство з трьох позицій: в аспекті інновацій, аспекті контрагентів, аспектів персоналу та демонструють зазначене у вигляді розробленої схеми. Показники включають фінансову та маркетингову складову, складову внутрішніх бізнес-процесів, складову персоналу, що важливо з позицій контролю за ними та ефективного функціонування на конкретному підприємстві [165]. Такі пропозиції, на нашу думку, є слушними та відповідають концепції змін щодо оновленого розвитку вітчизняного аграрного підприємництва.

Доцільність консолідації результатів новітніх науково-практичних досліджень у сфері обліку й аналізу діяльності аграрних підприємств констатується в розробках Р. Брухарського, який розглядає необхідність побудови взаємоузгодженої системи обліково-аналітичного забезпечення стратегічного менеджменту аграрних підприємств, оскільки лише за умов її теоретичного обґрунтування і практичної реалізації можливо досягти загального позитивного ефекту управління стратегічними ініціативами. Автор виділяє чотири можливих квадранти облікового інформаційного середовища системи стратегічного менеджменту, що є предметом вивчення системи його аналітичного забезпечення [17]. Такі позиції відображають перспективи розширення комунікаційних зв'язків аграрної системи підприємства та дозволяють координувати інформаційні взаємодії керуючої та керованої системи.

Концептуально поєднується із розглянутими підходами щодо управління аграрною системою підприємства позиція В. Гончара, який розглядає внутрішньогосподарський контроль як цілісну систему в єдності та взаємозв'язку її елементів. У поняття «система внутрішнього контролю» автор вкладає організаційну структур взаємопов'язаних суб'єктів та об'єктів контролю, порядок, правила та процедури здійснення контрольних дій для забезпечення дотримання законності господарських операцій, запобігання помилкам, досягнення управлінських цілей та стабільного розвитку підприємства [41]. Зазначене відображає системний управлінський аспект, окремі відповідності підприємства характеристикам аграрної системи та наявності системних якостей.

Активно розробляється у працях вітчизняних науковців також екологічна складова управління аграрною системою. Так, Н. Гончаренко досліджує одну із важливих та практично необхідних систем управління аграрним підприємством у практиці вітчизняного аграрного господарювання, а саме систему екологічного менеджменту та впровадження на аграрних підприємствах у відповідності до вимог міжнародного стандарту *ISO*

14001:2004 «Системи екологічного керування», формулює пропозиції щодо їх вирішення [42]. У близькому контексті К. Луцишина [117] аналізує загальні принципи та положення найбільш розповсюджених систем управління якістю аграрних підприємств на основі міжнародних стандартів, визначає необхідність та переваги впровадження інтегрованої системи управління як інструменту виробництва якісної аграрної продукції.

Питання доцільності інтегрального управління щодо аграрної системи (аграрного сектора, аграрного підприємства) окреслюється значною кількістю авторів. Так, Р. Буряком розроблено методичні підходи до формування єдиної системи менеджменту підприємства аграрного сектору як інтеграції цільових систем – системи менеджменту якості, системи екологічного менеджменту, системи управління гігієною та безпекою праці, системи управління безпечністю харчових продуктів, системи управління соціальною відповідальністю [25]. Авторська пропозиція відображає перспективи подальшого практичного відображення концепції сталого розвитку вітчизняного аграрного підприємства й дозволяє формувати нові підходи, що інтегрально поєднують цільові, загальні та локальні системи менеджменту аграрної системи, орієнтовані як на різнорівневого користувача ресурсами системи, так і на забезпечення відтворення, зокрема екологічного, самої системи.

Проведений аналіз різнорівневого структурного забезпечення та функціонального розвитку аграрної системи (мікро-, мезо-, макрорівні) на основі розуміння її як моделі до відтворення (часового та просторового) аграрного господарювання як складного процесу, дозволяє стверджувати про важливість і перспективність відповідних методологічних розробок.

Складові й оптимізація умов еколого-економічного розвитку на рівні аграрного сектора України як інтегральної аграрної системи, що реалізується за показниками комплексного забезпечення цільових функцій великомасштабної системи та створення сукупного аграрного продукту має свої специфікації та розглядається у п. 1.3. дисертаційного дослідження.

1.3. Специфіка еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки

Аграрний сектор як вагома в економічному, екологічному й соціальному розумінні складова в сучасних ринкових умовах відігравав і продовжує відігравати визначну роль у розвитку національної економіки. Він виконує низку важливих макро- та мікроекономічних функцій, зокрема – гарантування продовольчої безпеки країни, формування значних обсягів експортних надходжень, забезпечення переробних галузей промисловості сировиною, працевлаштування мешканців сільської місцевості тощо. На сьогодні позитивно змінюється структура аграрного виробництва – прискорено зростає частка сільськогосподарських підприємств, випереджаючи приріст основних параметрів господарств населення. Слід відзначити також статистичне зростання виробництва продукції тваринництва в Україні, обсяги якої суттєво впали у 90-х роках [55].

Разом із позитивними складовими, вітчизняний аграрний сектор потребує кардинальних змін в аспекті управління основними процесами, що детермінують розвиток, формулювання прогресивних цілей й оновлення мотивацій аграрного господарювання, прийняття ефективних рішень [2; 94; 170; 227], зокрема з урахуванням міжнародного досвіду [265; 268; 272; 276].

Домінування аграрного середовища, як типового для економіки України, є традиційним й залишиться таким на найближчу перспективу. Зазначене пояснюється тривалою в історичному ракурсі культурою ведення сільського господарства в Україні, сприятливими природно-кліматичними умовами для піднесення системи аграрного господарювання за різними галузями, достатньо високою часткою населення, задіяною у сфері аграрних відносин, значними підприємницькими ініціативами, пов'язаними із аграрним виробництвом, торгівлею сільськогосподарською сировиною, напівфабрикатами, готовими аграрними продуктами, розвитком сільських територій на базі як виробничих, так і доповнюючих компонентів.

Зазначені складові окреслюють типову ситуацію в аграрному середовищі України, що може бути використана як базова до відтворення на новому ринковому рівні – структурному, функціональному, комунікативному. Окремі аспекти зазначено відображені в працях таких науковців як О. Ковальчук, Ю. Ульяновченко, Ю. Шпак [95; 222; 239] та інших дослідників. Разом із тим, існуючі засади розвитку вітчизняного аграрного сектора в багатьох випадках є обмеженими, певною мірою застарілими, не відповідають сучасному методологічному трактуванню їх сутності та економічної доцільності, є недостатніми з позицій методичних прийомів у практиці ведення системи аграрного господарювання, не завжди враховують прогресивний досвід економічно розвинутих країн, зокрема європейський як найбільш прийнятний для вітчизняної аграрної культури. Такі підходи потребують розширеної наукової дискусії, широкого обговорення з метою підвищення дієвості науково-практичних напрацювань у даній сфері.

Вітчизняний аграрний сектор за структурою та функціонуванням є достатньо складним та комунікативно насиченим, що дозволяє, з одного боку, забезпечувати процеси сільськогосподарського виробництва у формі землеробства, рослинництва, тваринництва та інших близьких галузей, зокрема лісівництва, з іншого боку – відтворювати аграрні відносини на рівні аграрного виробництва, різноспрямованих підприємницьких ініціатив, всесторонньо розвивати аграрну спільноту, формувати дієву та перспективну аграрну політику, збагачуючи її новими екологічно й соціально орієнтованими проектами, інноваційними стратегіями розвитку та практично реалізовувати їх на рівні окремих суб'єктів господарювання, створюючи своєрідний «мікроклімат» в аграрному середовищі.

Інтегральні складові розвитку вітчизняного аграрного сектору (сфера аграрного виробництва та аграрних відносин) в авторській розробці відображено на схемі (рис. 1.2), яка одночасно послуговувала предметними напрямками методологічного аналізу з позицій еколого-економічних взаємодій у п. 1.3 дисертаційного дослідження.

Рис. 1.2. Стратегічні напрями розвитку вітчизняного аграрного сектора

Примітка. Авторська розробка

Аграрне виробництво є економічною основою сільського господарювання, гарантує необхідний рівень продовольчої безпеки країни, створює потужну сировинну базу для розвитку переробної харчової промисловості, окремих галузей легкої, хімічної, деревообробної промисловості, альтернативної енергетики тощо. Для реалізації зазначеного в Україні є відповідні ресурси. Зокрема, за даними українського Інституту стратегічних досліджень, площі сільськогосподарських земель є найбільшими в Європі й складають 41,5 млн. га (70% території країни), з них 32,5 млн. га використовуються для вирощування сільськогосподарських культур. Розвитку аграрного сектора сприяють близькість основних ринків збуту, транспортна інфраструктура (залізниця, дороги, порти), постійне зростання світового попиту на продовольчі продукти й альтернативну енергетику, а також наявність порівняно дешевих трудових ресурсів [66].

З екологічних позицій аграрне виробництво перебуває під впливом природно-кліматичних факторів і безпосередньо задіяне у комплексній агроекологічній системі. Тож, на перший погляд, може здатися невідповідним, що аграрний сектор, будучи майже елементом природи, спричиняє в Україні третину усіх забруднюючих викидів та деякі інші несприятливі екологічні дії. Наслідками агроекологічної невідповідності є низька ефективність процесів у сільському господарстві України, як базових виробничих, фінансово-економічних, підприємницьких тощо, так і супроводжуючих, пов'язаних із недостатнім екологічним розвитком сільських територій. Це, а також значна кількість інших агроекологічних складових (які будуть розглянуті надалі) визначають високу актуальність питань екологізації аграрного виробництва та необхідність підвищення ефективності функціонування вітчизняних аграрних підприємств як основних суб'єктів аграрного господарювання. Дослідження цієї проблеми не нове [див., для прикладу, 85; 102; 113; 227], проте вона залишається остаточно невирішеною і нині й потребує постійних наукових рішень.

Серед економічних причин значного рівня екологічних ризиків в аграрному секторі національної економіки варто зазначити такі, як:

- недостатні фінансові можливості вітчизняних аграрних підприємств, зокрема середніх та малих, для підвищення рівня екологічної безпеки виробництва (за даними 2016 р. 11,7% аграрних підприємств залишалися збитковими [55], хоча це й один із найнижчих показників збитковості за роки незалежності);
- неналежне сприйняття значущості вітчизняними аграріями екологічної складової у сільськогосподарському виробництві, чому сприяє, зокрема значна частка господарств населення у виробництві валової продукції сільського господарства України (43,0 % за даними 2016 р. [55]), які, здебільшого, не акцентують достатньої уваги на питаннях екології, а переважно «концентровані» на підсобному виробництві як формі економічного виживання;

- обмежена економічна мотивація (як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні) до екологічно орієнтованого сільськогосподарського розвитку, що корелює із попередніми положення та пов'язана із виникненням окремих негативних агроекологічних процесів, зокрема екологічних порушень у практиці господарювання, що супроводжується екологічними дисбалансами різних рівнів складності тощо.

Така ситуація визначає загрозливий вплив аграрного сектора національної економіки на екологічну ситуацію в цілому. Варто зазначити, що суспільний інтерес до екологічних проблем, і не тільки аграрного сектора, у цілому знизився. Наприклад, екологічні спеціальності ще років 5-10 тому були популярним напрямом у закладах вищої освіти, проте дана професія здебільшого залишилась практично не реалізованою.

Наявні стримуючі фактори і щодо соціальної складової, зокрема рівень оплати праці в аграрному секторі відстає від середньоукраїнського. І хоча цей розрив і скорочується в останні роки, заробітна плата в сільському господарстві України залишається однією з найнижчих серед видів економічної діяльності. Інший приклад, якщо раніше аграрні підприємства як системоутворюючі елементи життя села спрямовували достатньо вагомий обсяг коштів на його соціальний благоустрій, то нині ця практика залишається в далекому минулому.

Характерним для вітчизняного аграрного виробництва із зазначених позицій є структурне розшарування [107]. Так, на сьогодні можна виокремити три основні групи сільгосптоваровиробників:

- 1) великі підприємства (зразка агрохолдингів);
- 2) середні та малі підприємства, фермерські господарства;
- 3) господарства населення.

Такий поділ є визначальним з позицій неоднакового рівня фінансово-економічних доходів і різного впливу на екологічну й соціальну ситуацію на селі як поточну, так і на віддалену у часі.

Зазначені та багато інших фактів і факторів зумовлюють незбалансований розвиток вітчизняного аграрного виробництва, підприємницької діяльності у сільській місцевості, аграрних відносин між членами суспільства, господарствами з приводу створення, обміну, розподілу та споживання сукупного аграрного продукту. Розв'язання існуючих проблем вважаємо за можливе здійснити на засадах концепції сталого розвитку аграрного сектора національної економіки як сучасної методологічної бази, що відображається у відповідних наукових напрацюваннях вітчизняних дослідників та є перспективним курсом аграрної політики України.

Із позицій сталого, екологічно збалансованого розвитку стратегія людської діяльності має орієнтуватися на максимальне збереження природних ресурсів та мінімізацію втручань у біосферу. Відповідно ефективна у минулому економічна система втрачає свою доцільність унаслідок її часткової непридатності до відтворення земних екосистем і потребує суттєвої трансформації [36].

В історичному аспекті значимість концепції сталого розвитку підтверджується підвищеною увагою міжнародних організацій, зокрема – ООН. Так, після виходу у світ у 1972 році доповіді Римського клубу «Межі зростання» (*Limits to Growth*), яка мала великий суспільний резонанс, міжнародними організаціями розпочалася розробка і впровадження ідей сталого розвитку, яка триває і по теперішній час. Першими країнами, які звернули увагу на потенційну небезпечність ірраціональної моделі природокористування, стали США, Великобританія, Німеччина та Франція.

За словами вітчизняного дослідника В. Трегобчука, необхідність переходу на модель сталого розвитку всіх країн світу, в тому числі й України, об'єктивно зумовлена такими складовими, як демографічний «вибух», сучасною науково-технічною революцією та її екологічними наслідками, а також нинішнім кризовим станом земної біосфери, істотним зниженням її відновлювальних, відтворювальних і асиміляційних можливостей внаслідок надмірних антропогенних навантажень на природу [218].

Водночас, поняття сталого розвитку багатогранне та складне за методологічною сутністю, тому його можна трактувати по-різному. Тож і визначень концепції сталого розвитку є багато. Серед перших був підхід, запропонований Всесвітньою комісією з навколишнього середовища та розвитку ООН ще у 1987 році, згідно із яким сталий розвиток – це розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, проте не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби [163; 278]. З таким визначенням доцільно погодитись, про що засвідчує практика впровадження концепції сталого розвитку в індустріально розвинених країнах. Проте на той час не були конкретизовані основні складові сталого розвитку: економічна, соціальна, екологічна, збалансований розвиток яких на сьогодні уособлює саму сутність концепції.

У сучасних умовах у відповідності до розроблених концептуальних засад, які забезпечують сталий розвиток та адаптовані в Україні, а також методології системного підходу, слід віднести такі складові [154, с. 10]:

- 1) екологічну, яка визначає умови і межі відновлення екологічних систем унаслідок їх експлуатації;
- 2) економічну, що передбачає формування економічної системи, гармонізованої з екологічним чинником розвитку;
- 3) соціальну, яка утверджує право людини на високий життєвий рівень в умовах екологічної безпеки та благополуччя.

Україна офіційно підтримала ряд міжнародних рішень щодо сталого розвитку, таких як «Порядок денний на XXI століття» (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) [164], Декларація Тисячоліття ООН (2000 р.) [53], Йоганнесбурзька декларація [87], План реалізації рішень Всесвітнього саміту ООН зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002 р.) [163], «Майбутнє, якого ми прагнемо» (Ріо-де-Жанейро, 2012 р.) [18] та інші. Проте таких дій недостатньо, слід конкретизувати загальнонаціональний план практичного впровадження ідей сталого розвитку у життя, розвивати національну стратегію сталого розвитку та постійно адаптувати плани дій з її реалізації, з урахуванням змін до

чинного законодавства України, положень міжнародних документів і угод у даній сфері [178].

Актуальність концепції сталого розвитку висвітлена на основі розгляду питань оптимізації взаємозв'язків і взаємозалежності між економічним зростанням та збереженням довкілля, на противагу ірраціональним методам використання природних ресурсів, які застосовувались у попередні століття. Як відомо, згідно із існуючим антропоцентричним принципом розвитку природа розглядається як засіб для існування людини, що призводить до загрози екологічної катастрофи, виснаження екосистем та, як наслідок, погіршення якості життя населення. Особливо актуально це для аграрного сектора національної економіки.

Реалізація концепції сталого розвитку в аграрному секторі України охоплює як макро-, так і мікроекономічний рівні, тобто стосується заходів державного регулювання (концепцій, доктрин, програм розвитку, національного плану дій тощо), з одного боку, і тактичного прийняття концепції сталого розвитку як морально-етичної та інноваційно-інвестиційної програми функціонування суб'єктів господарювання аграрного сектора національної економіки, з іншого боку. При цьому разом із стимулюванням сталого аграрного розвитку, на нашу думку [131], повинен забезпечуватися контроль за дотриманням основних його засад.

Фактичний стан зазначених складових сталого розвитку значною мірою відзначається незбалансованістю. Вважаємо, що економічна складова у вітчизняному аграрному секторі часто визнається на сьогодні пріоритетною на шкоду соціальній та екологічній складовій. Звісно, у кризових умовах екологічні та соціальні питання відступають на другий план. Але такий стан безперспективний як стратегічно, так і тактично, про що засвідчує прогресивний розвиток економічно розвинених європейських країн. Саме на збалансування усіх трьох складових — економічних, екологічних та соціальних у аграрному секторі, повинні бути спрямовані подальші теоретико-методологічні та прикладні дослідження.

Стосовно запровадження концепції сталого розвитку в аграрній сфері, то над цією проблематикою, зокрема, працюють такі вітчизняні вчені, як: О. Бородіна, М. Бетлій, М. Дубініна, О. Гудзинський, Ю. Лопатинський, Ю. Лупенко, Л. Молдаван, Б. Пасхавер, О. Попова, І. Прокопа, П. Саблук, С. Судомир, О. Шпикуляк, О. Шубравська, В. Юрчишин та інші. Окремі автори та представники наукових шкіл пропонують різнорівневі підходи до покращення ситуації в аграрному секторі національної економіки, відображаючи конкретні бачення щодо перспектив дієвості концепції сталого розвитку.

Одночасно з позицій методології розвитку вітчизняного аграрного сектора за еколого-економічними складовими доцільно відзначити дві концептуальні позиції:

- 1) ринковий розвиток як інтегральний процес саморегулювання та регульованої управлінської діяльності;
- 2) інституціональний розвиток як сукупність інститутів, що визначають умови функціонування економічних суб'єктів.

Як в першому, так і другому випадку йдеться про механізми досягнення необхідної ефективності системи аграрного господарювання як цільового орієнтиру, зокрема із еколого-економічних позицій. Разом із тим, пропоновані науковцями шляхи розвитку аграрного сектора, обґрунтування відповідних трансформаційних змін й засобів досягнення предметних завдань різняться. Окремі авторські пропозиції, з одного боку, відображають існуючу ситуацію щодо аграрного розвитку (за найбільш характерними ознаками) й одночасно визначають перспективи вдосконалення аграрних відносин в Україні на основі доцільних змін, з іншого боку, є найбільш прийнятними до втілення у господарюванні (табл. 1.3). Слід також доповнити, що методологія розподілу розвитку, зокрема аграрного, за ринковими та інституціональними складовими є певною мірою умовною, що відображено в окремих авторських підходах, але вважається доцільною та аргументованою з позицій виявлення закономірностей економічних явищ.

Таблиця 1.3

**Методологія обґрунтувань розвитку вітчизняного аграрного сектора
(у відповідності до концепції сталого розвитку)**

Основні засади аграрного розвитку	
Ринкові складові	Інституціональні складові
Цільове призначення управління розвитком	
Подолання економічного детермінізму (верховенства економічних дій та інтересів), продуктивізму (максимального нарощування обсягів виробництва продукції) з метою гармонізованої реалізації також соціально-екологічних засад – сприяння розвитку людського потенціалу агросфери, поліпшення агроландшафтів, екологізації господарювання, охорони навколишнього природного середовища [169, с. 78]	Необхідне урядове сприяння широкомасштабному розвитку сільськогосподарських товаровиробників шляхом повного використання економічних ресурсів. Таке сприяння має поширюватись на всі форми господарювання – від окремого фермера до міжнародних корпорацій, компаній з перевезення продукції, торговців, фірм, що виготовляють устаткування для виробників, а також на переробні галузі, мережі крамниць тощо. Усім видам влади належить піклуватись про безпеку громадян, сприяти чесній конкуренції, надавати певні послуги [198, с. 58]
Організаційна структура розвитку	
Сучасне сільськогосподарське виробництво в Україні організаційно представлене сільськогосподарськими підприємствами та господарствами населення. Кожен із цих секторів аграрної сфери набував ринкового статусу по-різному, має різну динаміку кількісних параметрів, різні рівні продуктивності та ефективності господарювання [1, с. 170]. В Україні здійснено реформування сільського господарства зі створенням господарських структур ринкового спрямування, побудованих на приватній власності на землю. Водночас у процесі розвитку аграрного сектору економіки країни виникає ряд проблем щодо ринкового обігу земель, міжгалузевих економічних відносин, цінкових та фінансово-кредитних [182, с. 26]	Розгляд інституційної системи аграрного сектора економіки в контексті організаційно-структурного наповнення дозволяє визначити її як складно переплетену взаємопов'язану сукупність паралельно співіснуючих інституціональних структур, що виникають як спонтанно, у ході історично тривалого сільського розвитку під впливом цілого комплексу чинників і умов, так і створених свідомо, цілеспрямовано відповідно до визначених планів або програм, а також норм, що регулюють відносини, які виникають у процесі взаємодії інститутів. Практика структурного реагування показує, що в умовах кризи потрібно значне розширення ролі держави. Концентрація зусиль на оптимізації структури аграрної економіки здатна забезпечити мінімізацію витрат при реалізації програм структурних перетворень [62, с. 39; 40]
Механізми управління розвитком	
Сучасний стан сільського господарства зумовлює необхідність повномасштабної модернізації виробничих процесів як єдиної можливості забезпечити довгострокове стабільне зростання агропродовольчого виробництва відповідно до парадигми сталого розвитку.	Інституційна специфіка аграрних трансформацій зумовила певні обмеження у створенні політики державного управління сільським господарством і селом. Стають актуальними розробки нових механізмів управління сільським розвитком, які формуватимуться на основі системи інститутів розвитку села і сільських громад

Продовження таблиці 1.3

1	2
<p>Модернізація аграрного сектора – процес його техніко-технологічного і ресурсного оновлення, досягнення високого рівня конкурентоспроможності та стійких темпів розвитку на основі впровадження агроновацій з дотриманням принципів екологічної прийнятності та соціальної спрямованості результатів діяльності [243, с. 65].</p> <p>Ринкові трансформації в аграрному секторі посилили диференціацію господарств населення за характером виробництва, зумовивши зростання господарств споживчого типу та господарств переважно товарного спрямування. Велика неоднорідність і особливості різних типів цих господарств (дрібнотоварного виробництва) мають враховуватись аграрною політикою держави [179, с. 88, 89]</p>	<p>[246, с. 95].</p> <p>Інститути розглядаються як об'єкти управління і механізми, з допомогою яких здійснюється управлінський вплив на галузі та господарюючі структури. При цьому акцент робиться на забезпечення гармонійної збалансованості в еколого-соціально-економічних складових сталого розвитку економіки як базової основи синергетичного підходу до розв'язання проблем макро- та мікроекономічного спрямування. Лише комплексний і системний підхід до формування інститутів на збалансованій основі сприятиме побудові результативної системи управління розвитком аграрного сектора економіки як системної цілісності [48, с. 9]</p>
Перспективи вдосконалення розвитку	
<p>Сільське господарство й агропромислове виробництво – важливі складові національного господарського комплексу України, що мають значний потенціал розвитку, повномасштабна реалізація якого передбачає забезпечення збалансованості в розвитку аграрної та пов'язаної з нею галузей вітчизняної економіки, подолання аграрним сектором накопичених проблем [241, с. 119]</p> <p>Поєднання ринкової конкуренції й державної антидепресивної політики в агросфері формує особливості сучасної концентрації сільськогосподарського виробництва. Закономірності концентрації агровиробництва, характерні для країн-лідерів ринкової економіки, будуть властиві й вітчизняній агросфері [161, с. 18]</p>	<p>Трансформація та розвиток аграрного сектора потребують нових підходів на засадах прикладної економічної стратегії інституціональної спрямованості. Для успішного продовження реформ має бути інституціональна складова: формування сприятливого інституційного середовища та умов розвитку аграрного ринку, інституціональних основ функціонування агроформувань, перспектив розвитку сектора з позицій ринкових відносин. Обґрунтування має отримувати прикладне підтвердження та реалізацію на практиці [108, с. 11]</p> <p>У забезпеченні розвитку інститутів аграрного ринку держава повинна враховувати: рівень соціально-економічного розвитку села, законодавчі норми, норми ментальності, рівень трансакційних витрат, особливості розподілу інформації між учасниками ринкового процесу, засади міжсекторного партнерства (можливості кластеризації). Для забезпечення прискореного росту інститути можуть бути запозичені в іншому інституціональному середовищі [240, с. 521]</p>

Примітка. Систематизовано автором на основі цитованих джерел.

Розвиток аграрного сектора національної економіки визначається певним співвідношенням між ринковою самодостатністю господарюючих суб'єктів та обов'язковою формалізацією аграрних процесів, що, у свою чергу, відображається діяльністю значної кількості інститутів, задіяних у регулюванні відносин у аграрній сфері. Такий процес необхідний з позицій сталого розвитку як сучасного курсу України, оскільки дозволяє, з одного боку, розвивати підприємницьку ініціативу на всіх рівнях аграрного господарювання, зокрема у формі екологічно безпечного виробництва, що втілюється у високій якості процесів створення аграрних продуктів та екологічного відновлення використаних ресурсів, з іншого боку, дає можливість координувати взаємодії між первинною економічною доцільністю агровиробничої діяльності – одержанням прибутку та екологічним відтворенням територіально-виробничих комплексів на тривалий період часу, забезпечуючи їх відповідність сучасним цивілізаційним тенденціям до оновлення та іншими перспективними спрямуваннями агроекологічного розвитку.

Формалізація аграрних процесів, зокрема з позицій формування еколого-економічних взаємодій, реалізується на рівні комплексного нормативно-технічного регулювання – розвитку систем стандартизації, сертифікації за найбільш ефективними принципами й одночасної адаптації їх до існуючої системи аграрного господарювання та міжнародних вимог (табл. 1.4). Доцільність застосування останнього на рівні України посилилася зі вступом до СОТ, підписанням угоди про асоціацію з ЄС та виходом продукції вітчизняних аграріїв на зовнішні, й зокрема європейський ринок.

Державне регулювання розвитку аграрного сектора національної економіки за прогресивними екологічними принципами потребує оновлення методичних підходів до структури й діяльності відповідних інститутів, що дозволить сформувати дієву технічну сферу, забезпечити механізми реалізації уніфікованих еколого-технічних норм, принципів, що відображатимуть найбільш дієві екологічні регламенти аграрного розвитку.

Таблиця 1.4

**Системні елементи управління розвитком аграрного сектора
за домінантами еколого-технічного регулювання**

Управлінські інституції	Сутнісні характеристики процедур (документів) та можливості їх використання
Міжнародні інститути стандартизації [49]	
Інститут міжнародної стандартизації (ISO)	Сприяння розвитку стандартизації та інших суміжних видів діяльності у світі з метою забезпечення міжнародного обміну товарами та послугами, а також розвитку співпраці в інтелектуальній, науково-технічній сферах. Розробка стандартів систем екологічного менеджменту <i>ISO 14000</i> (базуються на <i>BS 7750</i> , <i>ISO 9000</i>) та можливості їх застосування в сільському господарстві як регламентів з екологічного вдосконалення [258; 266]
Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (<i>FAO</i>)	Пріоритетом є підтримка розвитку сільського господарства, перспектива збереження і управління природними ресурсами. Розробка міжнародних стандартів якості товарної продукції сільського господарства, що використовується у світовій торгівлі з урахуванням вимог СОТ. Консультативна допомога у виробленні ефективної аграрної політики, включаючи земельні та інші реформи [225]
Комісія « <i>Codex Alimentarius</i> »	Координація робіт зі стандартизації харчових продуктів, яка проводиться міжнародними урядовими й неурядовими організаціями. Розроблення міжнародних стандартів та інших документів щодо безпечності та якості харчових продуктів, стандартів на харчові продукти, харчові добавки, гігієну продуктів харчування, залишковий вміст пестицидів, стандарти на методи контролю тощо [273; 274]
Міжнародні інститути сертифікації [217]	
Комітет Ради <i>ISO</i> з оцінки відповідності (КАСКО)	Розробка загальних принципів робіт з сертифікації, Керівництво <i>ISO/IEC</i> «Зведення правил щодо системи сертифікації третьою стороною на базі діючих стандартів». Підготовка керівництв з випробовувань, інспекційного контролю та сертифікації продукції, процесів, служб, а також діяльності з оцінки випробовувальних лабораторій, органів з сертифікації та систем забезпечення якості
Національні інститути стандартизації, сертифікації (Україна) [231]	
Державний комітет стандартизації, метрології та сертифікації (Держстандарт України)	Національний орган державного управління, що забезпечує реалізацію державної політики в галузі стандартизації, єдності вимірів, сертифікації та державного нагляду, створює сприятливі умови для економічного розвитку країни, підвищення конкурентоспроможності українських виробників на світовому ринку, представляє інтереси держави в міжнародних органах (зокрема, це відображено на рівні аграрного сектора економіки України). Головна мета – вдосконалення технічного регулювання та реалізація споживчої політики відповідно до вимог СОТ та ЄС

Примітка. Узагальнено автором

Розглянута система технічного регулювання та її застосування на рівні вітчизняного аграрного сектора відображає вагомість інституціональної складової в економічному розвитку України. Питання актуалізується у працях значної кількості вітчизняних науковців, зокрема, Р. Буряка, О. Вінської, І. Осадчої, І. Тавлуй, Ю. Ульянченко, які пропонують окремі економічні, екологічні й управлінські рішення щодо впровадження стандартів, технічних регламентів, у практику вітчизняного аграрного господарювання в цілому та за окремими виробничими напрямками або кінцевими результатами аграрної діяльності, пропонують механізми підвищення ступеня практичної дієвості системи технічного регулювання як на рівні аграрного сектора України, так і на рівні окремих аграрних підприємств, зокрема у формі сертифікаційного підтвердження відповідності процесів і кінцевих результатів.

Так, І. Тавлуй в своїх дослідженнях представляє перелік гармонізованих національних і міжнародних стандартів, які можна використовувати для розроблення інтегрованої системи управління (ІСУ) в аграрних компаніях, визначає групи основних зацікавлених сторін сільськогосподарських виробників та проводить їх ранжування. Автор розробляє метод пріоритетності міжнародних стандартів для забезпечення сталого успіху аграрних підприємств з позицій задоволеності зацікавлених сторін, встановлює стандарти, що мають першочергову актуальність. Упровадження ІСУ на сільськогосподарських підприємствах забезпечить підвищення рентабельності для кожного учасника харчового ланцюга та соціально-економічні показники, що характеризують розвиток аграрної сфери у цілому [212]. За своєю сутністю, така позиція відображає цілий напрям пріоритетного розвитку аграрного сектора щодо структуризації відносин відповідних господарюючих суб'єктів та має значні перспективи.

Продовженням зазначеного бачення є подальші дослідження Р. Буряка, який обґрунтовує необхідність впровадження систем менеджменту якості й екологічного менеджменту якості на засадах міжнародних стандартів *ISO*

серій 9000 та 14000 на вітчизняних аграрних підприємствах, проводить детальний аналіз основних вимог та положень міжнародних стандартів *ISO 9001*, *ISO 9004*, *ISO 14001*, визначає зміст понять «система менеджменту якості аграрного підприємства», формує окремі методичні підходи до розробки та впровадження систем менеджменту якості на аграрних підприємствах [27; 28]. Такі підходи суттєво підвищують статус екологічної компоненти аграрного розвитку.

І. Осадча конкретизує можливості застосування сучасних технічних регламентів, зокрема розглядає питання стандартизації й нормування у сфері землеустрою, використання та охорони земель, пропонує поетапні процедури, які мають бути стандартизовані в Україні, зокрема методи контролю, а також процедури оцінювання відповідності для досягнення критерію сталості. Автор розробляє також організаційно-економічний механізм формування системи стандартизації та нормування у сфері сталого аграрного землекористування. З цією метою, на думку дослідника, слід створити в Україні Технічний комітет «Землеустрій та стале землекористування», здійснити кодифікацію об'єктів стандартизації згідно норм чинного земельного законодавства та вимог Міжнародного класифікатора стандартів, розробити програму стандартизації у сфері аграрного землекористування, провести визначення очікуваної еколого-економічної ефективності робіт зі стандартизації та провести інші необхідні процедури [159], з чим погоджуємося.

Ю. Ульянченко обґрунтовує доцільність заходів державного регулювання з стандартизації та сертифікації продукції аграрного сектора економіки України, що сприятиме розвитку конкурентного середовища в аграрному секторі, посилить гарантування якості та безпечності продукції для споживачів, покращить організацію діяльності та взаємовідносини суб'єктів аграрного сектора в цьому напрямі. Автор пропонує власне бачення удосконалення екологічної сертифікації на основі удосконалення державного регулювання з питань якості та безпечності продукції, зокрема органічної,

що призведе до прозорості технологічних процесів і контролю споживання ресурсів, підвищення продуктивності, зниження собівартості тощо. На думку автора, це забезпечить економічно доцільне та екологічно виважене управління природокористуванням з метою встановлення його відповідності соціо-еколого-економічним критеріям, потребам суспільства, законодавчо-нормативним документам України та міжнародних організацій [221]. Упровадження системи екологічної стандартизації та сертифікації в такому аспекті надасть суспільству, аграрному сектору національної економіки, окремим аграрним підприємствам значні економічні преференції, сприятиме екологізації економіки України в цілому.

Необхідною складовою прогресивного розвитку аграрного сектора України з позицій технічного регулювання є вдосконалення співпраці з відповідними міжнародними інституціями. Це важливо з погляду можливостей фінансування окремих вітчизняних проектів щодо сільського господарювання в рамках Спільної аграрної політики ЄС. Зазначене відображено в розробці О. Вінської [29], яка пропонує для України компліментарну модель регулювання аграрних стандартів ЄС. Автор зазначає, що аграрний сектор ЄС характеризується значним рівнем регулювання. Відтак, і фінансування сільського господарства є вагомим та проводиться напряду через Європейський Фонд Гарантій сільському господарству, Європейський фонд сільського розвитку, так і побічно через структурні фонди угруповання. Частина підтримки сільському господарству надається згідно принципу компліментарності, що передбачає спільне фінансування проектів як з бюджету ЄС, так і локальних бюджетів країн-учасниць. Такий комплексний підхід до підтримки аграрного сектора економіки допомагає ЄС розвивати дійсно стале та багатофункціональне сільське господарство з достатньо високим рівнем соціальних гарантій для фермерів та якісними продуктами харчування для європейських споживачів. Для України такий напрям розвитку сільського господарства в економічно розвинених країнах ЄС може бути використаний для набуття власного

досвіду та його практичного впровадження.

Разом із наведеними прикладами технічного регулювання як однієї із необхідних формалізованих складових розвитку аграрного сектора України, виникає значна кількість проблемних питань, зокрема йдеться про складність збалансування ринкової та інституціональної компонент як у широкому теоретико-методологічному розумінні, так і на конкретнометодичному рівні. Йдеться про важливість нового етапу розвитку аграрного ринку як такого, а саме на основі регульованих відносин, що оптимально поєднують як «класичне» ринкове середовище із його можливостями до саморозвитку, так і обов'язкові регульовані інституціональні складові, що відображають зобов'язання держави щодо прогресивного соціально-економічного розвитку (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

**Компонентні будови у розвитку аграрного сектора
національної економіки України**

Ринкове середовище	Інституціональне середовище
Ринок відображає сукупність вільних економічних відносин між товаровиробниками та споживачами шляхом грошового обміну. Вітчизняний аграрний ринок активно впливає на відтворювальні процеси сільськогосподарського виробництва та його кінцеву результативність. Аграрний ринок є одним із засобів досягнення ефективності відповідної системи господарювання на основі виконання регулюючих, інформаційних, стимулюючих та інших функцій. На ринку визначається ступінь необхідності створеного аграрного продукту	Інституціональне аграрне середовище з методологічних позицій розглядається як сукупність базових економічних, соціальних, політичних, законодавчих, технічних норм, правил, інструкцій, регламентів тощо, що регулюють відносини між виробництвом, обміном та споживанням аграрного продукту. Методично інституціональне середовище формують упорядковані на рівні держави інститути, що визначають умови (обов'язкові та добровільні) функціонування суб'єктів аграрного господарювання
Регульовані ринкові відносини	
Перехід до такої форми ринкових відносин є продуктом історичного розвитку, на сучасному етапі відбувається з метою попередження окремих деструктивних ринкових наслідків, невідповідностей економічної системи. В сільському господарстві регульовані ринкові відносини виявляються у формі виробничих і управлінських структур, господарських пропорцій тощо. Регулюючі інститути визначають правові умови на ринку, зокрема аграрному, технічну відповідність процесів виробництва та споживання кінцевого аграрного продукту, виконують зобов'язання щодо захисту прав споживача та обов'язкового екологічного відтворення довкілля (в тих чи інших формах)	

Примітка. Авторська розробка на основі методологічних узагальнень.

У процесі регулювання ринкових відносин у аграрному середовищі не завжди вдається віднайти «золоту середину», оптимальне співвідношення між формалізованими (частково формалізованими) інституціональними вимогами та реальною ситуацією, економічною «свободою» суб'єктів господарювання та необхідністю відтворювального аграрного розвитку, зокрема за екологічними параметрами. Відповідно, виникають певні неузгодженості щодо формалізованих управлінських, обов'язкових рішень або рекомендованих пропозицій, які виходять від значної кількості національних інституцій аграрного спрямування (починаючи від законодавчо-нормативної бази, системи державного управління, технічного регулювання, різнорівневих регіональних управлінських структур тощо) та реальних цільових мотивацій, фінансово-економічних можливостей вітчизняних аграрних підприємств, суб'єктивних психологічних установок і розумінь з боку окремих господарюючих суб'єктів.

Пояснити складність зазначеного у розвитку вітчизняного аграрного сектора доцільно, на нашу думку, виходячи з таких міркувань:

- по-перше, необхідність комплексу формалізованих інститутів (соціальних, економічних, технічних, екологічних тощо) як складової забезпечення збалансованих еколого-економічних взаємодій аграрного розвитку на сьогодні є позицією «апріорі» та не викликає сумнівів;
- по-друге, на сьогодні кількість інститутів, що регулюють відносини в аграрному секторі України, є значною, формалізована сторона державного управління є в багатьох випадках надмірною, що відображається у великій кількості державних надбудов, що дублюють одна одну, починаючи від галузевих міністерств (як безпосередньо аграрних, так і дотичних) й закінчуючи регіональними структурами (обласними, районними, міськими, селищними тощо), які формують та впроваджують аграрну політику, одночасно лобіюючи власні інтереси;

- по-третє, одночасно обмеженими є заходи щодо державно-регулятивного забезпечення зростання аграрного виробництва за показниками якості, екологічної безпечності та практичної реалізації зазначених процесів, сьогодні ж вітчизняна аграрна система в цілому, зокрема окремі аграрні підприємства, перебувають на рівні саморегулювання з пріоритетністю «найвигодніших» складових, зокрема сьогоднішньою економічною прибутковістю;
- по-четверте, якість державного управління аграрними відносинами, зокрема структурою аграрного виробництва, формуванням рівноважної ціни на аграрну продукцію (для окремих видів аграрної сировини, що має безпосереднє відношення до продовольчої безпеки), оподаткуванням у сільському господарстві, сільськогосподарським кредитуванням, фінансуванням аграрної сфери економіки України є неналежним, що сукупно відображається здебільшого низькими показниками економічної ефективності вітчизняного аграрного господарювання;
- по-п'яте, екологічна доцільність вітчизняного аграрного господарювання має переважно декларативний характер, оскільки є недостатньою фінансово-економічна та соціально-мотиваційна база для її практичного забезпечення на рівні усіх типів аграрних товаровиробників;
- по-шосте, спостерігається суттєве відставання соціальної складової в системі сільського господарювання України, як наслідок низькою є загальна агроекологічна культура, що виявляє себе в різних сферах, зокрема в недостатній суспільній активності сільської громади у прийнятті необхідних екологічних рішень, відсутності професійних аграрних спілок і нестачі елементів екологічної інфраструктури сільської місцевості тощо, що, як наслідок, призводить до суттєвого відставання аграрних відносин, знижує загальну цінність аграрної культури як такої.

Тому важливо максимально збалансувати принципи управління та самоуправління в аграрній сфері України з метою досягнення того, щоб малоефективний вітчизняний аграрний сектор переріс у економічно перспективну структуру національної економіки, а складові та механізми еколого-економічного, соціально-економічного розвитку на основі збалансування ринкових та інституціональних складових відповідали прогресивним світовим та європейським методичним напрацюванням та відповідній практиці аграрного господарювання. Йдеться про необхідність взаємоузгодженості у розвитку вітчизняного аграрного сектора на рівні ринкових, державних та соціальних інститутів як рівноважних, що координують та визначають відповідні відносини в аграрній сфері. Зазначене в аспекті необхідних прогресивних змін буде розглянуто в розділі 3 дисертаційної роботи.

На основі проведеного аналізу особливостей еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки слід зробити висновок, що основу теоретико-методологічних обґрунтувань основних принципів відтворення аграрної сфери складає концепція сталого розвитку, яка визнається переважною більшістю вітчизняних науковців як найбільш перспективна, відповідно актуальним стає перехід на засади сталого розвитку та пошук прогресивних методів вітчизняного аграрного виробництва та формування аграрних відносин. Потребує кардинальних змін формалізація аграрних процесів, зокрема з позицій системного управління розвитком аграрного сектора, що гармонійно поєднає як ринкові, так і інституціональні складові, вільні економічні відносини слід доповнити регульованими інституціональними складовими, зокрема державним управлінням, системою технічного регулювання (активним впровадженням екологічної стандартизації та сертифікації в сільському господарстві), що сприятиме формуванню нових еколого-економічних взаємодій та практичній реалізації у форматі успішного аграрного розвитку України.

Висновки до розділу 1

Дослідження базових принципів еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки у розрізі методологічних обґрунтувань категорії «розвиток», складових функціонування аграрної системи як моделі розвитку, принципів специфікації еколого-економічного розвитку дозволило сформулювати такі узагальнення:

1. Існує значна кількість науково-методологічних визначень категорії «розвиток», що отримують відображення у авторських обґрунтуваннях, інтегрованих підходах окремих наукових шкіл, в основі яких – розподіл розвитку як процесу за структурою, предметом дослідження, функціональним змістом, взаємозв'язками з іншими категоріями та дефініційними взаємозалежностями. Методологічні форми економічного вияву категорії «розвиток» передбачають її синонімізації до таких елементів, як: форми вияву, набуття нових якостей, мета або цільове призначення, засоби діяльності й досягнення мети, процес, зміни та трансформації, кінцева результативність.

2. Економічні розуміння категорії розвитку базуються на фундаментальних філософських принципах та отримують відображення у соціальних, гуманітарних, нормативно-правових, політичних, екологічних та деяких інших розуміннях. Такий підхід дозволяє акцентувати увагу до інтеграції економічної функції розвитку до соціально-культурного середовища, базових та оновлених суспільних цінностей, глобалізаційно-інтеграційних процесів, розвитку національної економіки з її сегментарними відображеннями, зокрема в аграрному секторі, й одночасно суттєво розширювати економічну домінанту розвитку.

3. На основі запропонованої концепції аграрної системи як моделі еколого-економічного відтворення аграрного сектора та методологічної моделі її структурно-функціональних параметрів (в авторському обґрунтуванні) проведено теоретичний розгляд та аналіз наукових підходів

щодо: понятійно-категоріального тлумачення основних структурних елементів аграрної системи – біогеосфера, фітогеосфера, агросфера, екосистема, агроекосистема, біоценоз, агроландшафт тощо; основних функціональних процесів, що відображають динаміку, трансформації аграрної системи та визначають її продуктивні характеристики – економічні, технічні, екологічні та деякі інші; цільових показників забезпечення й типізацій розвитку аграрного сектора з порівняльних позицій вітчизняних та зарубіжних дослідників.

4. Управлінські процеси щодо аграрного сектора, що висвітлені в працях значної кількості науковців, дозволяють формувати ефективні тактичні підходи до менеджменту, адекватні сучасним глобалізаційним викликам. Авторами висуваються достатньо різноспрямовані методичні пропозиції в напрямі управління аграрним сектором – діагностики, моніторингу / контролінгу, моделювання, оптимізації тощо, які відображають процеси управління еколого-економічним потенціалом суб'єктів аграрного господарювання, формують ступінь збалансування конкретних дій, акцентують увагу до системності / несистемності у прийнятті управлінських рішень у еколого-економічному розвитку аграрного сектора національної економіки.

Основні ідеї, відображені в цілому розділі дисертаційного дослідження, висвітлено у таких публікаціях автора [132; 134; 138; 139; 141; 269].

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СИСТЕМИ АГРАРНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Стан і фактори розвитку вітчизняного аграрного сектора

Розвиток вітчизняної системи аграрного господарювання, зокрема як і світової, визначається впливом значної кількості різноспрямованих факторів. Фактори впливу на аграрний сектор України як макроорганізацію відображають активовані інтенсивності, що позначаються на виробничо-господарській діяльності в цілому й окремих суб'єктів аграрного господарювання (мікроорганізація) та забезпечують певний рівень отриманих результатів. Чинники визначають протікання усіх структурно-функціональних процесів у системі аграрного господарювання – використання ресурсів, сільськогосподарське виробництво, науково-технічний розвиток, перспективи інтегральних процесів і конкурентоспроможних ринкових взаємодій тощо.

Процеси формування аграрного сектора України в сучасних умовах відбуваються в складному середовищі, що зазнає одночасного впливу сукупних факторів прямої та непрямой дії, різного ступеня управління та регулювання. З метою аналізу умов еколого-економічного відтворення аграрної системи доцільно чинники впливу класифікувати за відповідними базовими ознаками – рівнем та сферою впливу, походженням, механізмами впливу, ступенем управління та ін. (табл. 2.1).

Одночасно важливо дослідити сьогоdnішній стан системи аграрного господарювання з позицій факторіального впливу як за окремими діями, так і комплексними навантаженнями сукупних факторів, виявити як позитивне значення, так і негативні впливи їх дії на аграрні процеси у практиці аграрного господарювання, розглянути механізми-реакції на дію чинників, зокрема з позицій державного регулювання та ринкового розвитку.

Таблиця 2.1

**Класифікаційні ознаки чинників впливу на розвиток
аграрного сектора економіки України**

Групи чинників	Складові факторіальних впливів на аграрний сектор
Рівень впливу	
Макроекономічні чинники	Система соціально-економічних відносин у державі, стан економіки України, особливості міжнародних економічних та політичних відносин, система державного регулювання аграрного сектора, державні аграрні реформи тощо
Мікроекономічні чинники	Стратегічні цілі й тактичні завдання діяльності окремих суб'єктів аграрного господарювання, використання та відтворення ресурсів, агровиробничі технології, ринкові, наприклад логістичні взаємодії та інші
Сфера впливу	
Чинники зовнішнього середовища	Зовнішні дії на аграрний сектор та окремі господарюючі аграрні підприємства як відкриті системи
Чинники внутрішнього середовища	Внутрішні дії, що формують організацію аграрної системи із середини
Механізми впливу	
Чинники прямої дії	Природно-кліматичні умови, екологічний стан довкілля в цілому й окремих його компонентів; фінансово-економічні, техніко-технологічні складові аграрного сектора, що безпосередньо впливають на діяльність та залежать від цієї діяльності
Чинники непрямої дії	Аграрна політика держави, дієвість аграрних та супутніх соціально-економічних реформ, окремих концепцій аграрного розвитку тощо, які впливають не безпосередньо, а через відповідні механізми та взаємовідносини
Ступінь управління	
Нерегульовані чинники	Природні явища та процеси (за окремими виключеннями), стихійні природно-екологічні катаклізми; радикальні соціально-економічні події, зміни ринкової кон'юнктури
Регульовані чинники	Корективи до аграрної політики держави та регіону, управлінські дії; науково-технічні та інноваційні рішення щодо природно-екологічних змін аграрної сфери
Походження	
Природно-кліматичні чинники	Природні ресурси – кліматичні, земельні, водні тощо, природно-ресурсний потенціал територіальних комплексів, сукупні природні умови аграрного господарювання
Екологічні чинники	Ступінь антропогенного впливу на довкілля в цілому, зокрема на аграрні системи, взаємодія природних і змінених екосистем в аграрному господарюванні тощо
Економічні чинники	Стан державного регулювання аграрного сектора, економічна ефективність аграрного виробництва, цінова політика держави, експортна політика, система державних замовлень
Технічні чинники	Система технічного регулювання – стандартизація, сертифікація в аграрному виробництві, стан матеріально-технічної бази господарюючих суб'єктів, аграрні технології та ступінь впровадження інновацій

Примітка. Розроблено автором.

Сучасний розвиток аграрної макросистеми, не зважаючи на значні індустріальні, інформаційні, комунікаційні та інші прогресивні зміни як у світі, так і в Україні, значною мірою залишається залежним від стану природно-кліматичних та екологічних умов аграрного господарювання. Тому важливо першочергово провести аналіз природно-ресурсного потенціалу аграрного середовища України як потужного природного фактора, що безпосередньо задіяний у системі аграрного виробництва, розвитку аграрних відносин та визначає відповідний галузевий розвиток, а також умови життя та діяльності сільських мешканців.

Природно-ресурсний потенціал, як сукупна продуктивність природних ресурсів, засобів виробництва і предметів споживання, що безпосередньо (в окремих випадках та за невизначених умов – опосередковано) пов'язані з системою аграрного господарювання України, є інтегральним відображенням взаємозалежностей природних умов, природних ресурсів і ступенем господарської реалізації наявного потенціалу, зокрема з урахуванням системи державного регулювання та ринкового відтворення.

Важливим методологічним, методичним та практичним завданням є розвиток підходів до оцінювання природно-ресурсного потенціалу в цілому, зокрема задіяного до аграрного господарювання, з метою його ефективного споживання, підтримки необхідного стану (одним із елементів є раціональне використання та охорона природних ресурсів) та подальшого (періодичного, циклічного) відтворення за необхідними параметрами.

У дисертаційному дослідженні нами використано метод системно-структурного аналізу природно-ресурсного потенціалу та проведено дослідження його компонентної, функціональної, територіальної (частково) структур з урахуванням антропогенних навантажень/змін. Надалі, нами подано зв'язок таких оціночних підходів до розвитку галузей рослинництва та тваринництва у їх взаємозв'язку зі сферою використання земельних ресурсів, проведено аналіз окремих кількісних параметрів валової продукції, що відображає ефективність аграрного виробництва у зазначених галузях.

На розробленій авторській схемі (табл. 2.2) відображені базові елементи природних умов та основних (наявних) природних ресурсів України, що мають відношення до аграрного господарювання, а саме, пряме – за відповідним галузевим спрямуванням – до галузей рослинництва, тваринництва, як видів сільськогосподарської діяльності та основи до відповідного галузевого розвитку, а також дотичне – за сферами управлінського впливу. Запропонований розподіл є певною мірою умовним, оскільки, по-перше, окремі компоненти можуть одночасно виявляти себе і як ресурси, і як умови, по-друге, природно-ресурсний потенціал реалізується не лише за галузевими ознаками, але й за суб'єктами аграрного господарювання, що мають в ринкових умовах право вибору щодо спрямування чи спеціалізації своєї виробничої або комерційної діяльності. У відповідності до цього, на схемі виокремлені частини взаємодій між природними умовами аграрного господарювання, використовуваними природними ресурсами та господарськими виявами. Фундаментального значення набуває належне управління природними ресурсами з погляду напрямів його реалізації в розвитку аграрного сектора України, зокрема збалансування господарських інтересів та важливості охорони й відновлення ресурсів – земельних, водних, повітряних, біологічних, лісових тощо.

До основних характеристик природно-ресурсного потенціалу, задіяного у системі аграрного господарювання, слід віднести потенційно сприятливе географічне положення України, кліматичні умови, особливості рельєфу, територіальне розміщення ресурсного потенціалу, високий біопродуктивний потенціал земельних ресурсів тощо. Значний потенціал мають рекреаційні ресурси сільської місцевості як доповнюючі до сільськогосподарської діяльності (в окремих випадках – як основні), що забезпечують відновлення та розвиток життєвих сил людини. Йдеться про розвиток заповідних територій, сільського зеленого туризму, бальнеологічного лікування тощо. Слід доповнити, що на сьогодні меншою мірою рекреаційні ресурси використовуються самими сільськими мешканцями.

Таблиця 2.2

Природно-ресурсні залежності та управлінські складові їх виявів у практиці вітчизняного аграрного господарювання

Природно-ресурсний потенціал системи аграрного господарювання України та напрями його реалізації		
Природні умови	Природні ресурси	Управління ресурсами
Тип клімату, природно-кліматична зональність, сезонна/добова відтворюваність кліматичних умов	Природно-кліматичні ресурси – температурні режими, кількість опадів, запаси вологи в ґрунті та деякі інші	Розвиток сільськогосподарського виробництва за основними галузевими ознаками з урахуванням природно-кліматичних змін на основі розробки та використання оціночних критеріїв ефективності/продуктивності в рослинництві, тваринництві. Реалізація аграрного ресурсного природно-кліматичного потенціалу з урахуванням фінансово-економічних ресурсів на територіально-регіональному рівні та на рівні господарюючих суб'єктів. Урахування змін кліматичних умов у культурі аграрного природокористування, досягнення найбільшого ринкового ефекту за умов невизначеності
Територіальні – природно-географічні зони, рельєф місцевості, земельні масиви, ліси	Земельні ресурси – сільськогосподарські землі (за типами ґрунтів), земельні угіддя, орні землі, багаторічні насадження, пасовища тощо	Обґрунтування соціально-економічних завдань та нормативно-правових вимог до використання земельного фонду у сільськогосподарському виробництві, відтворення у культурі ведення землеробства, рослинництва. Розвиток земельних відносин з урахуванням важливості відповідального відношення до землі, відтворення родючості ґрунтів, попередження забрудненості та інші аспекти оптимізації землекористування
Природні екосистеми – біогеоценози за їх компонентним складом	Біологічні ресурси – рослинні, тваринні, мікробіологічні, що задіяні (частково задіяні) до аграрного господарювання; природно-селекційні ресурси – нові сорти сільськогосподарських рослин, породи тварин за продуктивними та адаптованими до конкретних умов господарювання ознаками	Галузевий розвиток рослинництва з урахуванням дії природно-кліматичних чинників та окремими їх господарськими виявами – зростання урожайності та валового збору базових груп сільськогосподарських рослин тощо. В окремих випадках – розбалансованість між природно-екологічними показниками відтворення ресурсів, задіяних до системи аграрного господарювання та комерційними інтересами господарюючих суб'єктів. Галузевий розвиток тваринництва за основними параметрами відображення результативності галузі. Врахування рівня рентабельності/збитковості від реалізації продукції тваринництва. Відображення змін на вітчизняному ринку продукції тваринництва

Примітка. Узагальнено автором.

Природно-кліматичні умови, як визначальні чинники впливу на розвиток аграрної сфери в цілому та найбільшою мірою – аграрного виробництва, за компонентною структурою включають такі базові показники як середньорічна температура повітря та кількість опадів (рис. 2.1). Доповнюючими показниками є температура верхньої частини ґрунту, запаси вологи в ґрунті та деякі інші.

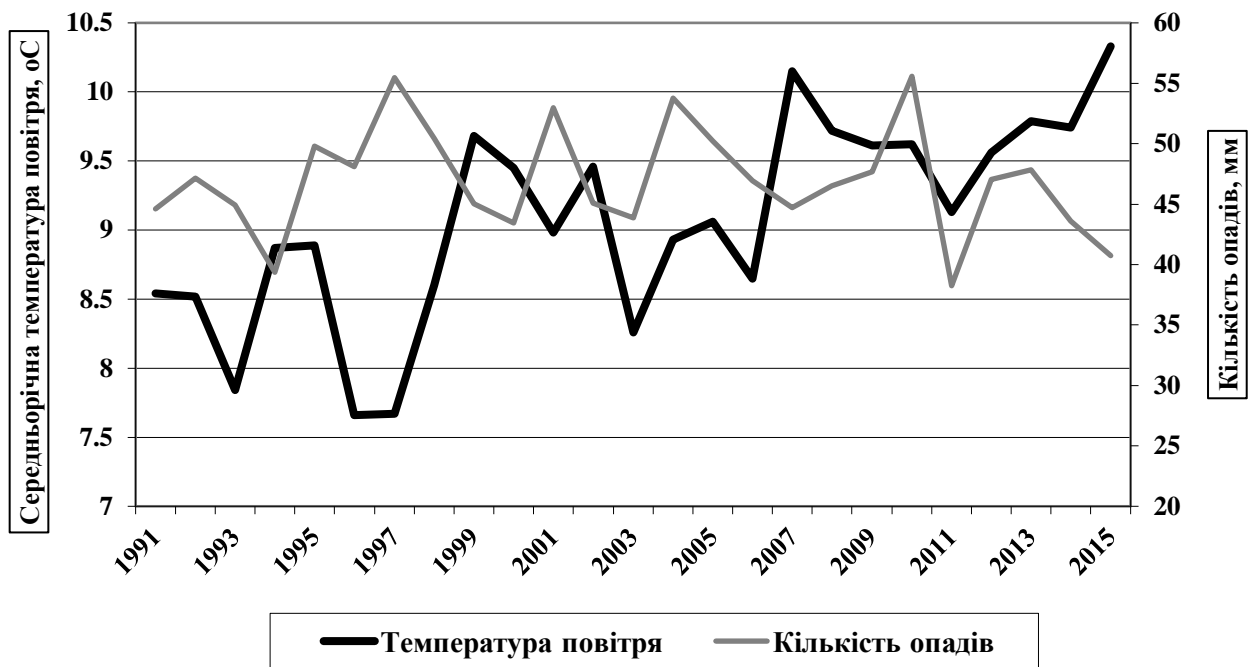

Рис. 2.1. Середньорічна температура повітря і кількість опадів в Україні у 1991-2015 роках

Примітка. Побудовано автором на основі [256].

Аналіз зазначених показників дозволяє стверджувати про достатньо суттєві зміни погодних умов України в бік потепління, що з одного боку, підтверджує подальші прогнози розвитку «парникового ефекту», з іншого боку, відображається також на культурі ведення сільського господарювання. Так, протягом 1991-2015 років середньорічна температура повітря збільшилась майже на два градуси за Цельсієм (в 0,8 раз) і на сьогодні наближається до 10,5⁰ C. Одночасно, інші залежності є характерними для середньорічних кількостей опадів, які до певної міри знижуються за окремими календарними роками, так у 2015 році найменша кількість опадів (41 мм) супроводжувала зростання температури повітря. Такі залежності

відображають зміни природно-кліматичних умов України, що безпосередньо враховуються в тих чи інших формах в аграрній сфері.

Конкретизуючи вплив природно-кліматичних чинників на систему аграрного господарювання, доцільно відзначити складові. Комплексним відображенням таких впливів є особливості використання земельних ресурсів з позицій розподілу площ земель сільськогосподарського призначення за видами (табл. 2.3). Відомий високий рівень землезабезпеченості в Україні, де частка земель сільськогосподарського призначення становила у 2016 р. 70,8% загальної земельної площі. Основну частину становлять сільськогосподарські угіддя, насамперед – рілля. У той же час, достатньо обмеженими є напрями використання земель, зокрема – під посівами зернових та зернобобових, технічних культур, а також картоплі та інших овочевих культур. Зауважимо, що цей розподіл суттєво відрізняється за типами сільськогосподарських товаровиробників.

Таблиця 2.3

Земельний фонд України, тис. га

Показники	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Загальна земельна площа	60354,8	60354,9	60354,9	60354,9	60354,9	60354,9
Землі сільськогосподарського призначення	42792,8	42776,9	42756,0	42744,5	42731,5	42726,4
у тому числі сільськогосподарські угіддя	41576,0	41557,6	41536,3	41525,8	41511,7	41507,9
Ліси та лісовкриті площі	10601,1	10611,3	10621,4	10624,4	10630,3	10633,1
Забудовані землі	2512,5	2523,2	2535,2	2542,6	2550,4	2552,9
Землі під водою	2423,5	2422,8	2423,0	2422,9	2426,4	2426,4
Відкриті заболочені землі	979,9	980,1	980,1	981,6	982,6	982,3
Інші землі	1045,0	1040,6	1039,2	1038,9	1033,7	1020,6

Примітка. Джерело [55].

З іншого боку, не тільки кількісні, але і якісні параметри землекористування відіграють важливу роль. Відомо, що останніми роками відбувається стрімке погіршення якості сільськогосподарських земель в Україні, що містить вагомий екологічний небезпеку.

Найбільше значення у сфері сільськогосподарського виробництва природно-кліматичні чинники мають для галузі рослинництва та супроводжуючі різновиди діяльності, надалі – для галузі тваринництва. Разом із впливом нерегульованих природно-кліматичних чинників на систему аграрного господарювання за галузевими ознаками, важливим є збалансування факторіальної негативної дії, що відбувається з використанням управлінських механізмів. Йдеться про актуальні корективи аграрної політики, науково-технічні та інноваційні рішення щодо природно-екологічних змін тощо.

Функції державного регулювання у базових галузях сільськогосподарського виробництва отримують своє відображення у виваженій аграрній політиці держави, що спрямована на успішну реалізацію аграрної економіки в цілому, а саме – виведення вітчизняного аграрного виробництва на новий техніко-технологічний та комерційний рівень, відповідний до сучасних ринкових викликів. Насамперед, йдеться про застосування фінансово-економічних механізмів, а саме кредитування сільськогосподарського виробництва, розробку програм інвестування аграрного сектора як такого та за окремими галузевими програмами з перспективами гарантування капіталовкладень, лізингової підтримки тощо.

Система управління аграрним виробництвом, що комплексно відображає дію прямих та непрямих чинників впливу на розвиток аграрного сектора економіки України, має достатньо цільове призначення в аспекті забезпечення виготовлення сільськогосподарської продукції кількісно необхідної та якісно регламентованої (за стандартизованими показниками). Це, у свою чергу, реалізує необхідний рівень продовольчої безпеки країни, достатньої забезпеченості промислових галузей відповідною сільськогосподарською сировиною та іншими аграрними ресурсами. Одночасно необхідним є збільшення резервів виробництва продукції, ефективного використання аграрними підприємствами наявних можливостей, зростання їх прибутковості тощо.

Першоосновою розвитку сфери аграрного виробництва є землеробство як вид сільськогосподарської діяльності, базова агротехнічна складова до розвитку галузі рослинництва, що базується на використанні земельного фонду країни з метою вирощування основних сільськогосподарських культур, застосовуючи при цьому відповідні технології. За виробничою структурою вітчизняна система землеробства включає рільництво як основу галузь, а також овочівництво, плідівництво, хліборобство, виноградарство та інші галузі, що є одночасно складовими галузі рослинництва.

Одночасно землеробство пов'язано з розвитком земельних відносин, що реалізує ефективне використання ресурсного й інвестиційного потенціалу земель як основного засобу сільськогосподарського виробництва та як екологічно орієнтованого життєвого середовища. Йдеться про розвиток системи землекористування в Україні, що включає сфери використання і охорони земель, земельного законодавства, інфраструктуру ринку земель, ведення державного земельного кадастру тощо. У відповідності до цільових установок авторського дисертаційного дослідження, приміром щодо виявлення регульованих чинників у розвитку аграрного сектора України, йдеться про важливість аналізу тих державних регуляторних заходів, які враховують взаємозалежність відзначених ознак у землекористуванні.

Еколого-економічне обґрунтування розвитку вітчизняної системи землеробства, що одночасно корелює із окремими ознаками ефективності галузі рослинництва, передбачає визначення таких показників, як:

- виробництво продукції на одиницю площі;
- коефіцієнт енергетичної ефективності вирощування культур;
- собівартість продукції;
- очікуваний прибуток і рівень рентабельності;
- попередження втрати ґрунту та гумусу тощо.

Визначення зазначених показників або їх складових, зокрема економічних, є прерогативою самих сільськогосподарських підприємств, що відображається у їхніх бізнес-планах, а саме, це стосується розрахунків

собівартості продукції, прибутковості та рентабельності відповідної сільськогосподарської діяльності. В той же час показники розвитку системи землеробства, що мають одночасне технічне та екологічне наповнення, слід методологічно обґрунтовувати, регулювати із використанням державних нормативно-правих механізмів і забезпечувати на рівні конкретних суб'єктів господарювання, зокрема за еколого-економічними показниками використання ґрунту, його відновлення та підвищення родючості.

Нами проаналізовано основні підходи державного регулювання у сфері землекористування, відображено їх за цільовими напрямками, в основі яких – необхідність відтворення та покращання якості земельних ресурсів у процесі аграрного господарювання та розробка механізмів здійснення відповідних програм, насамперед йдеться про практичну реалізацію земельної реформи в Україні (табл. 2.4). Важливість зазначеного на сьогодні актуалізується кризовим станом земельних ресурсів України за екологічними та агроекологічними параметрами, складністю охорони й відтворення земель сільськогосподарського призначення у процесі їх використання, недосконалою системою правового регулювання у сфері землекористування тощо. Крім того, відсутня система прогнозів щодо розвитку земельних відносин в умовах невизначеності права власності на землю тощо.

Застосовувані механізми управлінського впливу на систему землекористування відображають значну, різнорівневу роботу, в основі якої – формування єдиних методичних підходів до охорони та використання земель сільськогосподарського призначення, розробки платформ оптимізації природно-екологічних та економічних принципів землекористування в умовах здійснення земельної реформи та діючої Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні [188]. Для прикладу, сьогоднішні дії та бездіяльність уряду України зумовлює процеси концентрації земельних масивів, що, з одного боку, сприяє створенню оптимальної системи землекористування і раціонального управління земельними ресурсами, а з іншого – зменшенню рівня конкуренції.

Таблиця 2.4

Складові розвитку системи землекористування України за сучасними напрямками державного регулювання

Елементи регулювання	Цільові установки до реалізації
Напрями піднесення системи землеробства	
Відтворення земельних ресурсів за економічно оптимальними та екологічно прийнятними нормами	Нормативно-правова раціоналізація структури землекористування, що відповідає діючій Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні, оптимізація параметрів, екологічних та соціально-економічних функцій територій, розвиток відповідних методів використання земель у відповідності до принципу сталого розвитку
	Розширене відтворення родючості ґрунтів на основі екологічної оцінки стану землекористування в Україні. Забезпечення постійного екологічного моніторингу ґрунтів на основі обліку якості земель (передбачено діючим Земельним кодексом України), роботи з інвентаризації земель в умовах введення нового землевпорядкування територій
	Впровадження сучасних підходів до використання земельних угідь, зокрема державна підтримка органічного (біологічного) землеробства та рослинництва як екологічно орієнтованих систем відтворення ґрунтів
Зростання якості земельного фонду, підвищення продуктивності ґрунтів, оптимізація агроландшафтів	Активізація розробок теоретичних основ ерозієзнавства, математичних підходів до вирішення проблеми закономірностей розвитку ерозії та розробка методів її протидії та запобігання. Програми захисту ґрунтів від ерозії, відтворення їхньої продуктивності на основі використання біологічних можливостей наземних екосистем, обов'язковість контурно-меліоративної організації території в системах ґрунтозахисного землеробства тощо
	Підвищення рівня безпечності застосування агрохімікатів у землеробстві із урахуванням екологічних функцій агрохімії в землеробстві, світової і вітчизняної практики інтенсивного землеробства
Механізми забезпечення сталого розвитку землеробства	
Розвиток державної земельної політики на нових засадах	Необхідність обстеження земельних ресурсів за сучасною методологією з використанням новітніх технологій збирання та аналізу інформації. Формування сучасної інформаційної бази стану ґрунтів України (на сьогодні відсутня, є окремі, але застарілі дані великомасштабних обстежень ґрунтів, територіальні карти ґрунтів тощо)
Сприяння земельній реформі, соціально відповідального ставлення до землі	Узгодження Дорожньої карти реформ у сфері земельних ресурсів з метою створення необхідних для раціонального використання й охорони земель, рівноправного розвитку різних форм власності на землю і форм господарювання, формування нової культури землеробства тощо

Примітка. Систематизовано автором.

Вагомим елементом управління земельними ресурсами є розвиток підходів щодо формування соціально відповідального ставлення до землі. Насамперед, це корелює із правом приватної власності на землю, адже підходи до землекористування з позицій власника та орендатора (тимчасового користувача земельних ділянок) суттєво відрізняються, зокрема це стосується урахування віддалених екологічних наслідків. Доречно відзначити підготовку законопроектів про внесення конструктивних змін до Закону України «Про оренду землі», прийнятого в 1998 році [74], зокрема з позицій регламентування термінів дії договорів оренди сільськогосподарських угідь на період ротації основної сівозміни згідно з проектом землеустрою, але не менше як на п'ять років. Зазначене окреслює реальні щаблі наближення до домінант сталого землекористування за рівноцінними екологічними, економічними, соціальними пріоритетами в рамках загальнонаціональної доктрини сталого розвитку.

Розглянуті аспекти відображаються й обґрунтовуються у науково-методичній літературі агроекономічного та правового спрямування [7; 11; 52; 120; 200]. Вітчизні дослідники аналізують стан системи землеробства та землекористування в Україні, відзначаючи «слабкі місця» й пропонують шляхи оптимізації відповідних процесів з урахуванням факторіальних впливів на аграрний сектор, активізації використання наявних та залучення додаткових ресурсів, приміром на основі вдосконалення принципів державного управління щодо охорони і використання земель сільськогосподарського призначення, формування збалансованої структури землекористування, сучасної трансформації землекористування на рівні окремих господарюючих суб'єктів тощо.

Стан вітчизняної галузі рослинництва у структурі аграрного сектора України доцільно охарактеризувати, виходячи з декількох позицій. За соціально-економічним відображенням галузь рослинництва слугує базою для гарантування продовольчої безпеки країни, насамперед за рахунок вирощування зернових та зернобобових культур, що використовуються для

виробництва борошна, хліба, круп, макаронних виробів та деяких інших соціально важливих продуктів; є основою до розвитку олійно-жирового підкомплексу країни – вирощування соняшника та інших олійних й ефіроолійних культур; забезпечує галузь тваринництва кормовою базою (кормові культури); постачає значну кількість технічних культур, що широко використовуються в різних галузях харчової промисловості – цукровій, крохмально-мелясній, макаронній, спиртовій та інших, а також легкої, текстильної, фармацевтичної тощо промисловості.

Одночасно галузь рослинництва зазнає суттєвого впливу природно-кліматичних чинників як обмежуючих (у багатьох випадках постійно діючих – температура, вологість, швидкість руху повітря, кількість опадів та інших, в окремих випадках йдеться про стихійні природні явища) з позицій результативності відповідної системи господарювання.

Індикаторами ефективності розвитку вітчизняної галузі рослинництва за еколого-економічними параметрами, на нашу думку, є такі:

- забезпечення стабільності врожайності основних аграрних культур, щорічного валового збору продукції рослинництва, еквівалентного до потреб суспільства та можливостей експорту;
- забезпечення стабільної урожайності основних сільськогосподарських культур як один із показників ефективності;
- оптимізація структури посівних площ за економічними показниками та агроекологічними вимогами тощо.

Виходячи з управлінських підходів щодо розвитку галузі рослинництва, важливо розглядати зв'язки між виробництвом аграрних культур та щорічними потребами країни, зокрема продовольчими, експортним потенціалом окремих рослинних культур і вільним ринковим розвитком окремих господарюючих суб'єктів (з позицій виробничої структури господарювання та одержання товарної маси). Відповідно, нами проведено аналіз (з використанням офіційних статистичних даних [195]) та відзначено особливості виробництва основних груп аграрних рослинних

культур в Україні, що складають продовольчий базис: 1) зернових і зернобобових; 2) технічних; 3) коренеплодів і бульбоплодів, культур овочевих і баштанних продовольчих; 4) кормових.

По-перше, спостерігається тенденція до стабілізації та зростання (починаючи з 2005 року) валового збору окремих груп та видів рослинних сільськогосподарських культур в Україні (рис. 2.2):

- зернових та зернобобових культур (у сукупності, що формують такі групи культур, як: продовольчі борошняні культури, кормові (фуражні), технічні; за видовим складом – пшениця, жито, ячмінь, кукурудза, овес; горох, соя, вика, чина, люпин, боби та інші [84]), починаючи від 2005 статистичного року (за виключенням 2012 року) характерним є збільшення виробництва відповідної валової продукції, зокрема у 2016 році обсяги виробництва склали 66088,0 тис. т, що є найбільшими показниками за період, починаючи від 1990 року. Збільшення виробництва зерна та зернобобових культур дозволяє активно розвивати зернове господарство України, підприємства хлібопекарської, макаронної, кондитерської, пивоварної та інших галузей харчової промисловості;
- олійних культур, виробництво яких в Україні постійно збільшується, починаючи з 1990 року, в період 1990-2016 рр. – в 6,8 раз, відповідно від 2814,2 тис. т у 1990 році до 19192,4 тис. т у 2016 році. Це ж стосується соняшника як основної олійної культури, виробництво якого за аналізований період зросло в 5,3 раз – від 2570,8 тис. т у 1990 році до 13626,9 тис. т у 2016 році;
- картоплі, як основної овочевої культури, вирощування якої має стійкі високі показники, починаючи від 2011 року – понад 20 тис. т, що підтверджується культурою харчування українців та підвищене її споживання як альтернативне до більш дорогих продуктів;
- овочевих, плодових та ягідних культур, виробництво яких в Україні склало у 2016 році 9414,5 тис. т овочів та 2007,3 тис. т плодів та ягід,

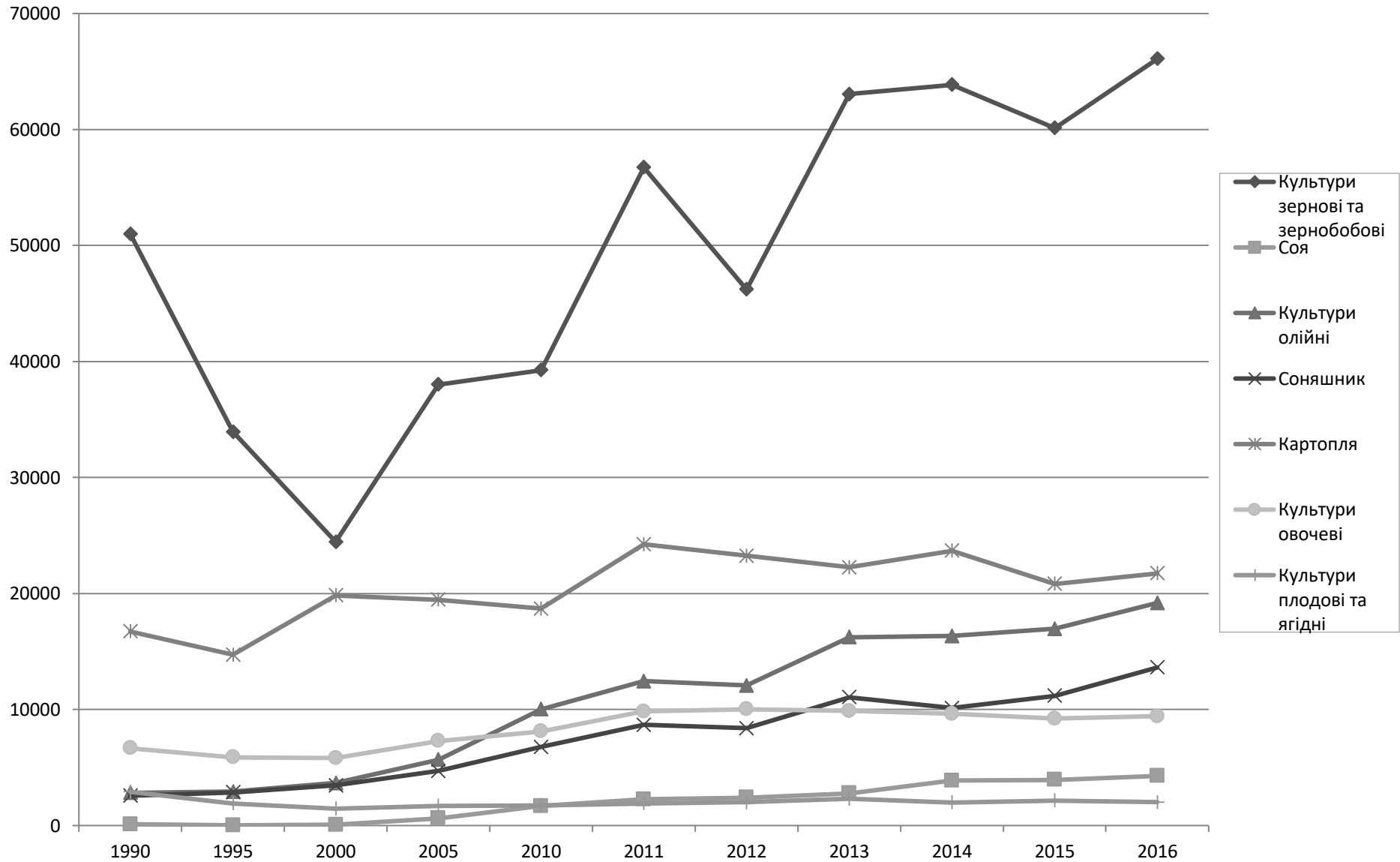

Рис. 2.2. Виробництво сільськогосподарських культур в Україні (господарства усіх категорій), тис. тонн
Примітка. Побудовано автором на основі [195]

що відображає стійкі потреби населення у свіжій плодоовочевій продукції, але за фізіологічними нормами на сьогодні є недостатнім щодо споживання населенням України [10] й потребує регулювання.

На сьогодні, характерним для системи аграрного господарювання України є зростання врожайності основних груп сільськогосподарських рослин та стратегічно важливих їх видів. Зокрема, це стосується зернових і зернобобових культур, соняшника та інших олійних культур, картоплі й інших видів овочевої продукції, плодово-ягідних культур (рис. 2.3).

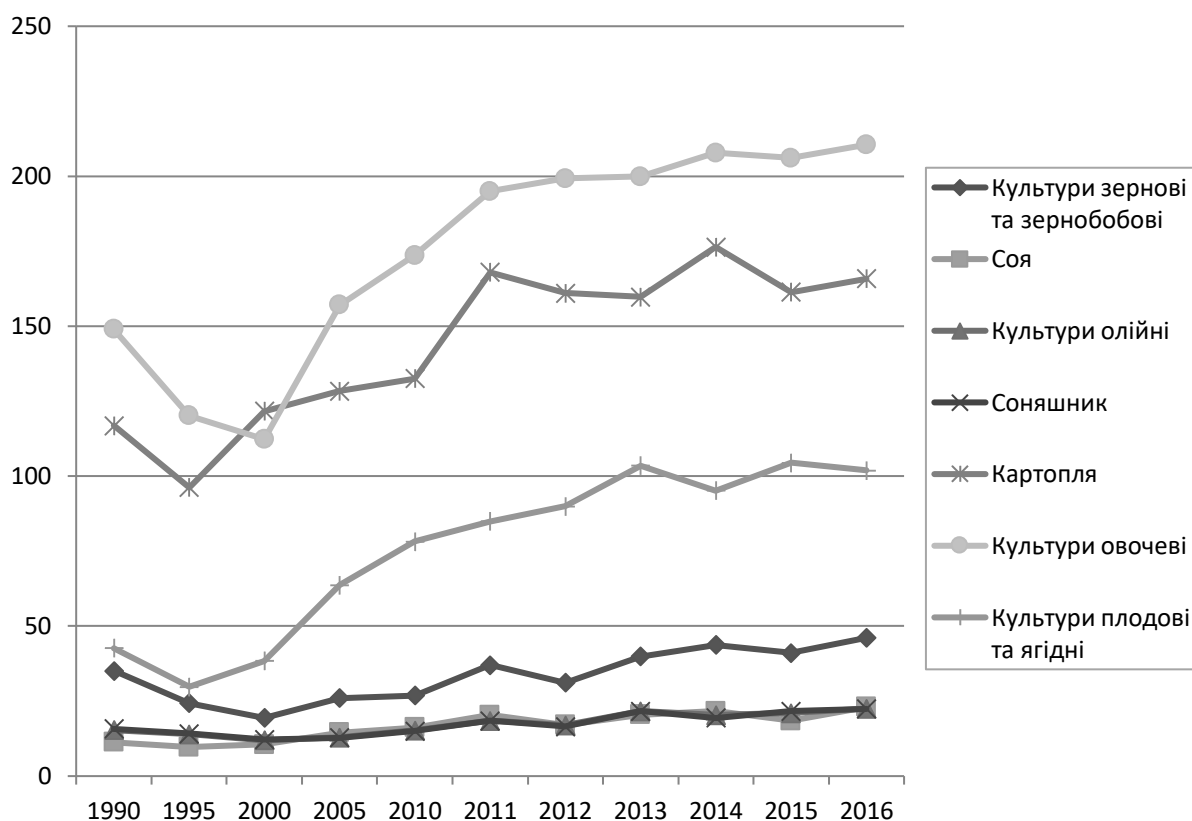

Рис. 2.3. Урожайність сільськогосподарських культур (ц з 1 га площі, з якої зібрано урожай)

Примітка. Побудовано автором на основі [195].

Для прикладу, високою врожайністю в Україні на сьогодні відзначається пшениця озима як базова зернова культура, врожайність окремих сортів якої останніми роками складає понад 40-50 ц з 1 га площі [8]. Суттєво збільшилась урожайність сої як важливої бобової культури – від 10 ц/га в 2000 році до 23 ц/га в 2016 році, практика масштабного культивування якої в Україні є певною мірою новою.

Зазначені показники врожайності сільськогосподарських рослинних культур, з погляду співвідношення нерегульованих природно-кліматичних чинників та регульованих, відображають високий рівень впровадження у практику вітчизняного рослинництва селекційних програм, удосконалення техніко-технологічних процесів вирощування відповідних культур, підвищення їх продуктивності та інших напрямів розвитку високопродуктивного сільськогосподарського виробництва.

На основі проведеного аналізу процесів виробництва та валового збору базових сільськогосподарських рослинних культур, підтверджено логічну залежність від урожайності (що посилюється в умовах відносної сталості площ), про що засвідчує відповідна статистична динаміка (рис. 2.4). Найбільшою мірою відслідковується трендова залежність між виробництвом та врожайністю для зернових культур, картоплі та деяких інших овочевих культур. Це, у свою чергу, відображає потреби суспільства в таких стратегічно важливих продуктах, що мають пріоритетне споживче значення.

Зазначені проблеми відображені у працях аграрного, екологічного та економічного спрямування значної кількості вітчизняних науковців [54; 96; 162; 224]. Позитивна динаміка між виробництвом та врожайністю є характерною для олійної культури соняшника, вирощування якого в Україні кількісно збільшується, оскільки має високу економічну рентабельність, але одночасно супроводжується окремими негативними агроекологічними наслідками. Негативні екологічні процеси пов'язані зі зростанням посівних площ соняшника, зниженням агрономічно обґрунтованої структури посівів, порушенням агротехнічних правил сівозмін рослинних культур, виснаженням ґрунтів, що, у свою чергу, призводить до значної кількості агроекологічних дисбалансів. Не випадково європейські країни на сьогодні практично не вирощують соняшник як олійну сировину, в той час як Україна протягом останніх років займає лідируючі позиції на європейському та світовому ринку відповідної олійної культури, причому з певною часткою непереробленої сировини.

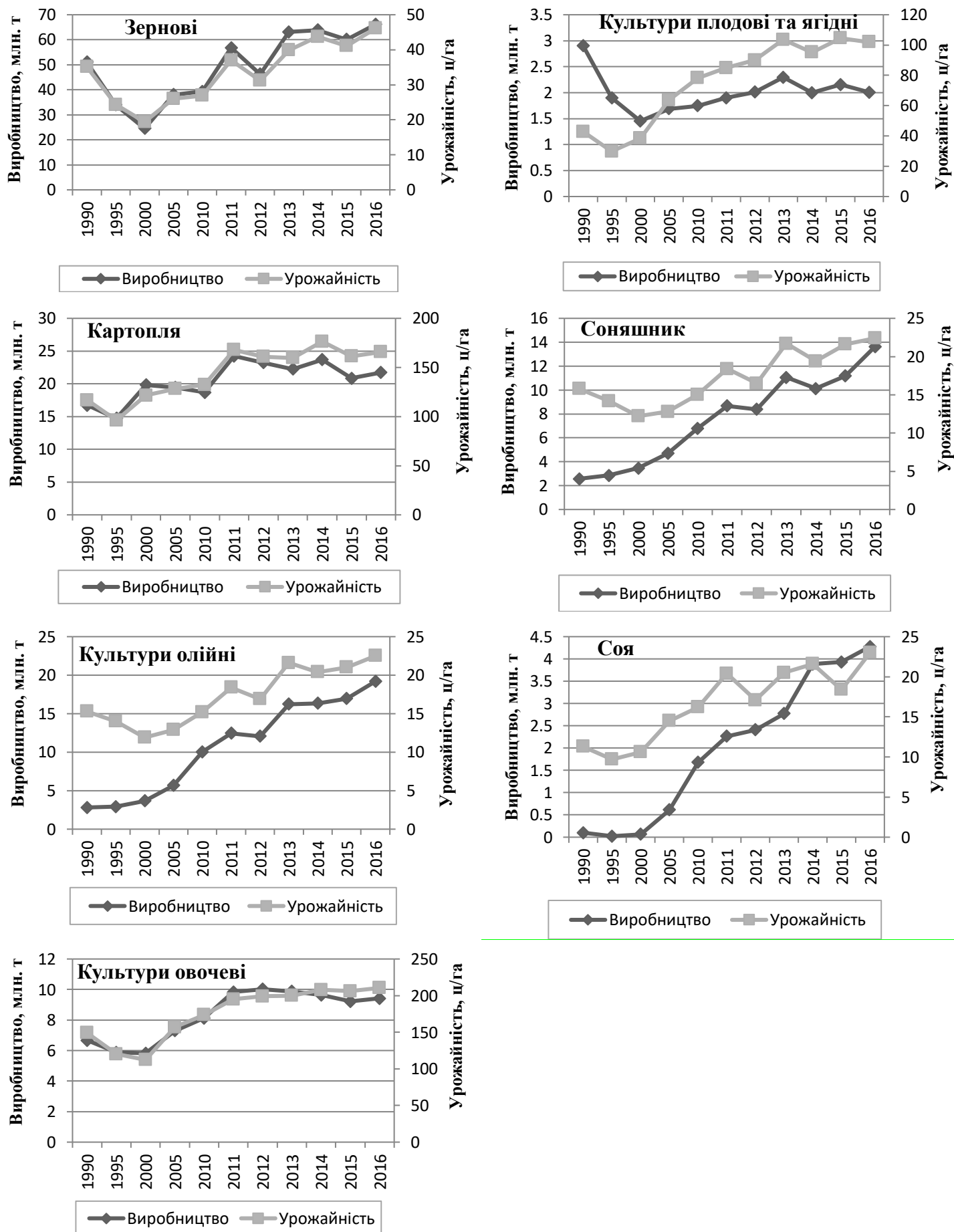

Рис. 2.4. Динаміка виробництва й урожайності основних сільськогосподарських культур в Україні

Примітка. Побудовано автором на основі [195]

Іншого порядку залежність «виробництво-врожайність» виявлена для плодово-ягідних культур. З одного боку, зростає врожайність плодово-ягідної продукції (що попередньо відображено на діаграмах – рис. 2.4, 2.5), з іншого боку – обсяги виробництва відповідної продукції знижуються. Перший період максимального зниження плодово-ягідної продукції (в порівнянні з 1990 роком) відбувся у 2000 році – 1,5 млн. тонн проти 3 млн. тонн, другий період зменшення відбувається, починаючи від 2013 року і до 2016 року – 2 млн. тонн. Одним із соціально-економічних наслідків таких процесів є недостатнє споживання плодів, ягід і винограду населенням України. Фонд споживання плодово-овочевої продукції, що відображено у статистичних показниках, включає свіжі, сушені, солені, мариновані та інші продукти переробки. На сьогодні сукупне споживання різних видів фруктів та ягід складає 49,7 кг на одну особу за рік (табл. 2.5), що не відповідає фізіологічно рекомендованим нормам Міністерства охорони здоров'я України – 133 кг [152]. Зазначене відображає певну тенденцію, оскільки, починаючи від 2000 року українці споживають недостатньо плодово-ягідної продукції, зокрема свіжої.

Таблиця 2.5

**Споживання основних продуктів харчування населенням України,
на одну особу за рік, кг**

	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016
М'ясо та м'ясопродукти	32,8	39,1	52,0	54,4	56,1	54,1	50,9	51,4
Молоко та молочні продукти	199,1	225,6	206,4	214,9	220,9	222,8	209,9	209,5
Яйця (шт)	166	238	290	307	309	310	280	267
Хлібні продукти	124,9	123,5	111,3	109,4	108,4	108,5	103,2	101,0
Овочі та баштанні продовольчі продукти	101,7	120,2	143,5	163,4	163,3	163,2	160,8	163,7
Картопля	135,4	135,6	128,9	140,2	135,4	141,0	137,5	139,8
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	29,3	37,1	48,0	53,3	56,3	52,3	50,9	49,7
Риба та рибні продукти	8,4	14,4	14,5	13,6	14,6	11,1	8,6	9,6
Олія	9,4	13,5	14,8	13,0	13,3	13,1	12,3	11,7

Примітка. Джерело [10].

Розглянуті виробничі особливості галузі рослинництва, окремих підгалузей з позицій урожайності основних сільськогосподарських культур, пов'язані зі структурою посівних площ, що кількісно визначається процентним

співвідношення між посівними площами окремих рослинних культур (Додаток В, табл. В.4). Структура посівних площ є рівнозначно важливим економічним та екологічним показником. Визначаючи (плануючи) її на рівні окремого сільськогосподарського підприємства, виходять із конкретних фінансово-економічних та природних умов господарювання.

Нами проведено аналіз динаміки структури посівних площ таких сільськогосподарських культур: зернових та зернобобових; технічних; коренеплодів та бульбоплодів, культур овочевих та баштанних продовольчих; кормових на рівні аграрного сектора України – для сільськогосподарських підприємств, що займаються виробництвом продукції рослинництва та господарств населення – домогосподарств, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. Визначена вибірка для дослідження структури посівних площ за такими статистичними роками: 1995 р.; 2000 р.; 2010 р.; 2016 р. (рис. 2.5).

Регламентовані нами параметри для дослідження – за видами сільськогосподарських культур, видами господарств, статистичними роками вважаємо коректними, оскільки відображають характерні ознаки вибірки як множини об'єктів, вибраних з статистичної популяції для участі в дослідженні. Зокрема, це стосується груп вибраних сільськогосподарських культур як основних за видами в рослинництві України; типів сільськогосподарських підприємств як певною мірою альтернативних щодо систем господарювання; статистичних років, що відображають різні періоди аграрного господарювання, що супроводжувались певними змінами – соціально-економічними та політичними, що, у свою чергу, спричиняли вплив на сільськогосподарські процеси та їх результативність. Виходячи з зазначеного, це дозволить зробити узагальнюючі висновки з позицій сьогоднішніх тенденцій і перспектив подальшого розвитку.

Проведені дослідження відображають, насамперед, економічні пріоритети за досліджувани періоди, як на рівні сільськогосподарських підприємств (суб'єктів господарювання, які мають право юридичної особи), так і на рівні

Сільськогосподарські підприємства

Господарства населення

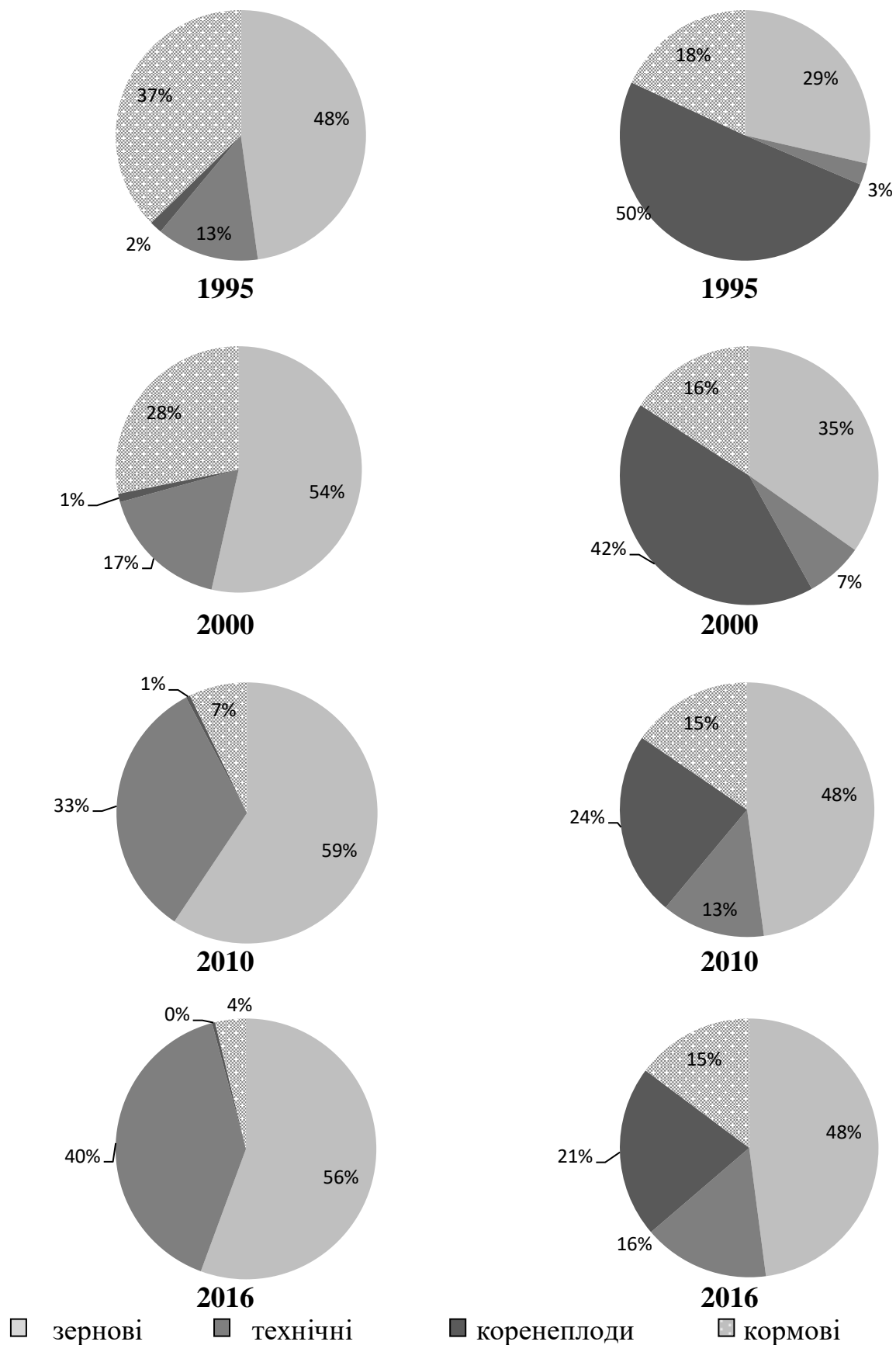

Рис. 2.5. Динаміка структури посівних площ культур сільськогосподарських за статистичними роками

Примітка. Побудовано автором на основі [195].

господарств населення (домогосподарств), про що засвідчує частка посівних площ. Найбільшою та сталою протягом досліджуваного періоду для вітчизняних сільськогосподарських підприємств є частка зернових та зернобобових культур, виключення склав 2010 рік, коли найбільші посівні площі склали кормові культури 1369,9 тис. га, у той же час зернові та зернобобові – 11280,3 тис. га.

Для господарств населення також є характерною тенденція, починаючи з 2010 року, до зростання частки зернових і зернобобових культур на протилежність до вирощування коренеплодів, бульбоплодів, овочевих та баштанних культур за 1995 та 2000 рр., що пов'язано насамперед із цінними пріоритетами.

Окреме місце у структурі посівних площ сільськогосподарських культур України займають трави однорічні та трави багаторічні, що є, з одного боку, цінними кормовими культурами для відгодівлі тварин, з іншого боку – мають важливе екологічне значення у агротехнічних процесах сівозмін і відтворення родючості ґрунтів. Реальна ситуація відображає процеси зменшення частки кормових культур, як у сільськогосподарських підприємствах, так і на рівні господарств населення як економічно малоефективних. Так, у 2016 році у структурі основних сільськогосподарських культур трави однорічні займають площу 373,7 тис. га, тоді як у 1995 році – 2878,9 тис. га, що менше в 7,7 раз; площа трав багаторічних у 2016 році склала 995,3 тис. га, що менше майже в 4 рази в порівнянні з 1995 роком.

Зазначені особливості щодо структури посівних площ відображають окремі негативні екологічні процеси у галузі рослинництва, адже обов'язковими агротехнічними вимогами є дотримання сівозмін, зокрема за рахунок кормових, сидеральних посівів, посівів медоносних культур тощо. На сьогодні науково обґрунтовано з агрономічних та екологічних позицій, що чергування аграрних культур є одним із основних факторів боротьби із бур'янами, хворобами, шкідниками тощо, сприяє економії витрат на

пестициди і значною мірою забезпечує можливість одержання екологічно чистої продукції рослинництва і кормовиробництва.

Важливою з позицій прогресивного розвитку вітчизняного аграрного сектора є галузь тваринництва з основними підгалуззями – скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво та додатковими, що включають рибництво, бджільництво та шовківництво. Соціально-економічне завдання тваринництва полягає у виробництві високоякісних продуктів харчування (у перерахунку на вміст білків) – м'ясних, рибних, молочних, яєць і цінної сировини для харчової промисловості України.

Основними параметрами, що відображають результативність розвитку вітчизняної галузі тваринництва, на нашу думку, є такі:

- виконання соціальних зобов'язань держави щодо забезпечення населення України продукцією тваринництва – молоком, м'ясом, яйцями та деякими іншими продуктами в необхідних обсягах, що корелюють із фізіологічними нормами споживання на одну особу;
- рівень рентабельності окремих виробництв у галузі тваринництва, зокрема великої рогатої худоби, свиней, птиці, овець та кіз – на м'ясо, великої рогатої худоби – на молоко, птиці – на яйця тощо, спричиняє вагомий вплив на економічний потенціал аграрного сектора;
- зростання ринкової частки у структурі загального обсягу реалізації тваринницької продукції сільськогосподарськими підприємствами.

Для проведення відповідного дослідження ми скористатись офіційно розробленими статистичними показниками. Разом із тим, статистичні вияви окремих показників мають особливості, зокрема як засвідчують результати досліджень науковців Інституту аграрної економіки, статистичні показники рентабельності сільськогосподарського виробництва є завищеними приблизно на третину за рахунок не проведення переоцінки основних засобів сільськогосподарських підприємств, та ще на 20% – за рахунок нижчого, ніж у середньому по економіці, рівня оплати праці в галузі та оцінки незавершеного виробництва в цінах минулих років тощо [183; 215].

На сьогодні необхідним є виявлення резервів щодо збільшення виробництва продукції тваринного походження в Україні. Це важливо не лише з економічних позицій, але й з соціальних, оскільки населення України на сьогодні не забезпечене в необхідній кількості продукцією тваринництва (в перерахунку на вміст білків) [152], зокрема м'яса (за різними видами), про що засвідчують фізіологічні норми споживання відповідної продукції (у сукупному вияві) – 75 кг на одну особу (див. табл. 2.5).

Одним із індикаторів ефективності галузі тваринництва є рівень рентабельності виробництва основних видів відповідної продукції – відношення прибутку (збитку) від реалізації продукції до її повної собівартості. Рентабельність аграрних підприємств безпосередньо залежить від досягнутого рівня ефективності окремих виробництв, які, у свою чергу, в галузі тваринництва мають значну кількість факторів прямого впливу, серед яких доцільно відзначити такі, як: вид поголів'я тварин та їх продуктивність; селекційні породності тварин; раціони відгодівлі тощо.

На сьогодні рівень рентабельності виробництва великої рогатої худоби (ВРХ), свиней, овець та кіз на м'ясо в Україні є від'ємним, що відображає збитковість відповідних підгалузей тваринництва для сільськогосподарських підприємств (рис. 2.6). Виключення у 2016 році склало прибуткове виробництво птиці на м'ясо, рівень рентабельності якого у звітному періоді склав 4,9%, тоді як у попередні статистичні роки відповідні показники були негативними, зокрема в 2014 році – мінус 15,4%, в 2015 році – мінус 6,1%. Щодо ретроспективи виробництва, доцільно відзначити «хронічну» збитковість протягом досліджуваного періоду відгодівлі ВРХ як забійних сільськогосподарських тварин на м'ясо, що одночасно корелює із зменшенням поголів'я тварин у господарствах усіх категорій.

Змінився рівень рентабельності свиней на м'ясо, так, якщо рентабельність протягом 2012, 2013, 2014, 2015 рр. була позитивною та мала тенденції до зростання, то в 2016 році виробництво стало збитковим із показником рентабельності – мінус 4,6%.

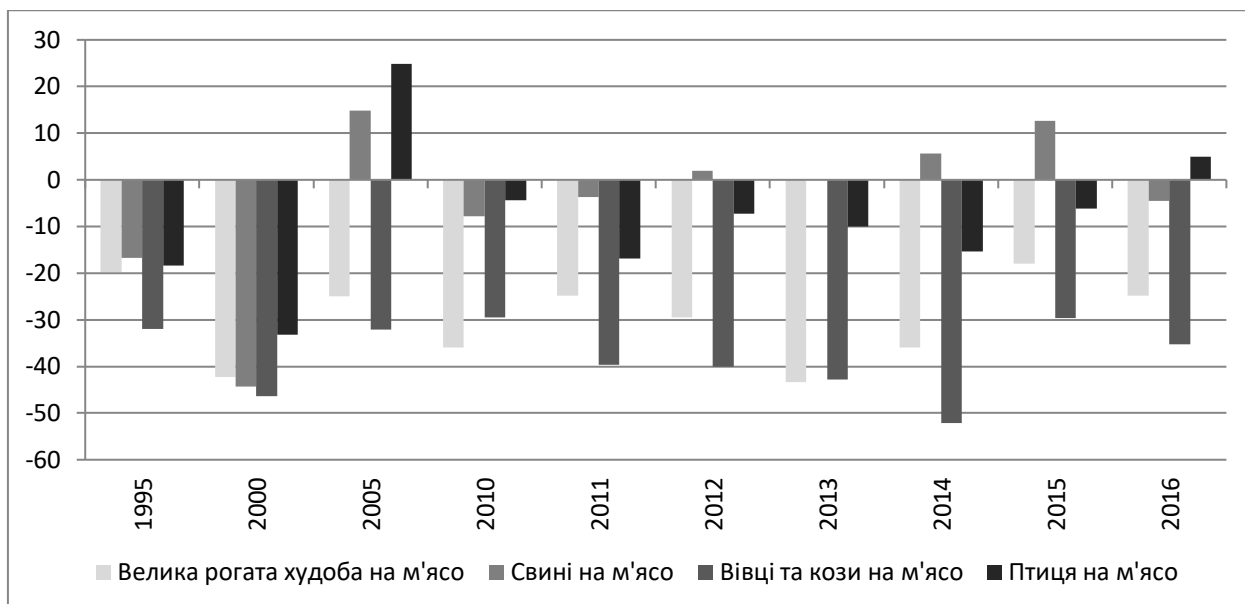

Рис. 2.6. Рівень рентабельності продукції на м'ясо у сільськогосподарських підприємствах (відсотків)

Примітка. Побудовано автором на основі [215].

Слід відзначити збільшення рентабельності виробництва молока, починаючи від 2005 року, зокрема у 2016 році вона зросла на 5,8 в.п. у порівнянні з 2015 роком – з 12,6% до 18,4%. Специфічні особливості має динаміка рентабельності яєць курячих: у 2016 році рівень рентабельності склав лише 0,6% проти 60,9% у 2015 році, в той же час протягом 2010-15 рр. характерною була позитивна динаміка (рис. 2.7).

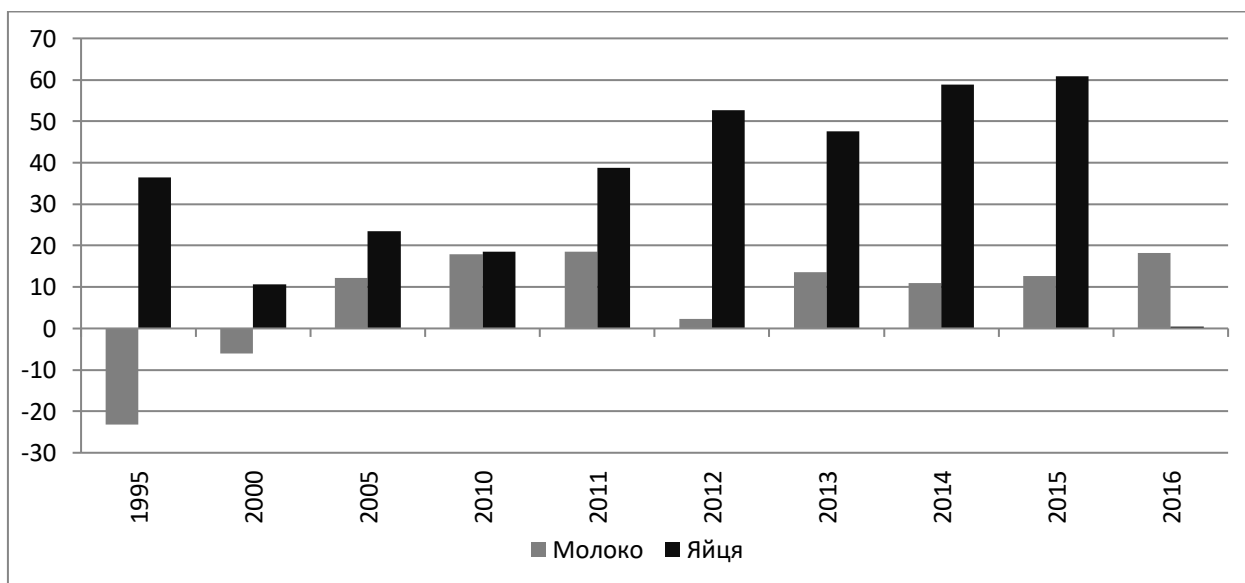

Рис. 2.7. Рівень рентабельності продукції «молоко», «яйця курячі» у сільськогосподарських підприємствах (відсотків)

Примітка. Побудовано автором на основі [215].

Пояснити виробничу ситуацію щодо рівня рентабельності (переважання негативних показників) основних видів продукції тваринництва в Україні, на нашу думку, слід на основі таких специфікацій:

- зменшення кількості ВРХ, свиней, овець, кіз та деяких інших видів тварин у сільськогосподарських підприємствах;
- зниження витрат кормів на виробництво одиниці продукції тваринництва – на один центнер приросту ВРХ, свиней; на виробництво молока у господарствах усіх категорій, насамперед через зростання вартості кормів;
- зміни цінової кон'юнктури ринку сільськогосподарської продукції;
- зростання собівартості більшості видів тваринної продукції на фоні більш повільного зростання відповідних цін реалізації тощо.

Доцільно відзначити як негативні, так і позитивні процеси, що супроводжують розвиток національної галузі тваринництва. Так, зазначені тенденції щодо рентабельності продукції слід пояснити недостатністю процесів, що сприяють зростанню ринкової частки у структурі реалізації продукції тваринництва сільськогосподарськими підприємствами як суб'єктами господарювання (рис. 2.8).

Виходячи із статистичних показників за досліджуваний період, слід відзначити зниження показників реалізації сільськогосподарських тварин на ринку до загального обсягу реалізації, для прикладу, найбільші показники були в 2000 році – 38,4%, у 2013 та 2016 році – 6,6%, що є найменшим. Аналогічною за тенденцією є ситуація із зниженням частки реалізації на ринку молока, яєць. Для прикладу, в 2016 році частка реалізації молока на ринку склала 1,2%, в той час, як в 2000 році – 21,2%; яєць в 2016 році – 4,8% проти 66,2% в 2000 році. Пояснити зазначену ситуацію слід, виходячи зі змін, що відбуваються на сьогодні на вітчизняному ринку продукції тваринництва, як в структурному відношенні, так і з погляду динаміки ринкових процесів, змін попиту та пропозиції, потреб споживачів – переробних підприємств і населення.

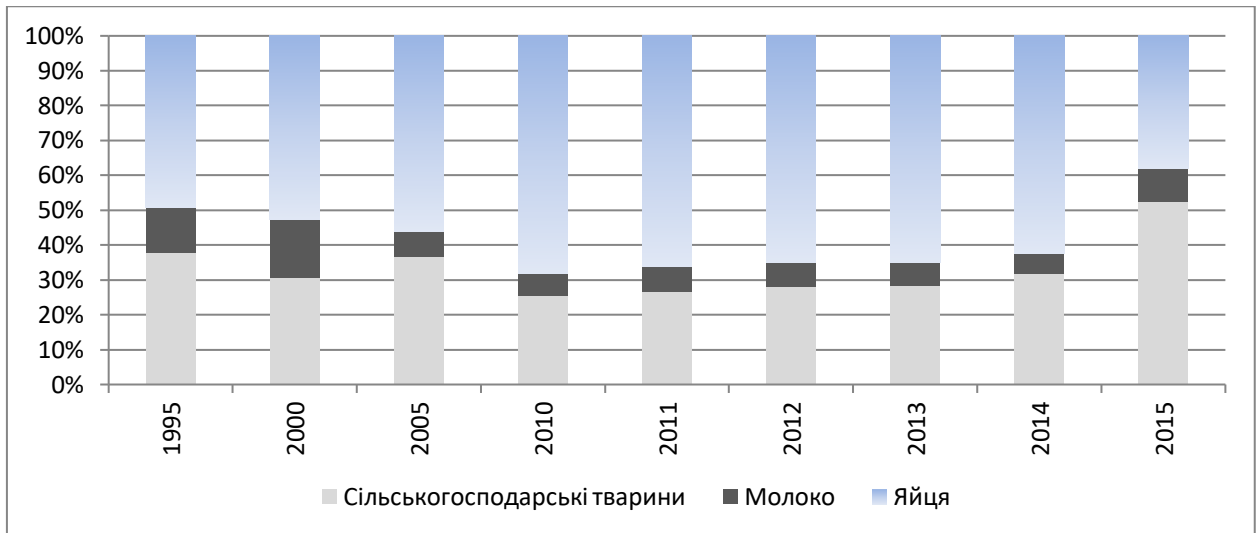

Рис. 2.8. Структура реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами на ринку (відсотків до загального обсягу реалізації)

Примітка. Побудовано автором на основі [215].

Особливістю вітчизняного ринку продукції тваринництва з точки зору структури є велика кількість ринкових суб'єктів, як первинного ринку – сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства та господарства населення, так і вторинного ринку – заготівельні підприємства, логістичні підприємства, що формують сферу транспортування, зберігання, торгівлі, сервісу тощо. Разом із цим, невідповідним до сучасних ринкових домінант (на кшталт європейських) є: інституціональна структура ринку тваринництва, зокрема в Україні недостатньо розвинена біржова торгівля, маркетингова інфраструктура, застосування прямого маркетингу, обмеженими є власні торговельні мережі товаровиробників, загальна нестача ресурсів для розвитку, слабкі мотивації до зростання інвестицій у галузь тощо.

З урахуванням проведеного дослідження дії чинників (складових), що розкривають сучасні напрями розвитку аграрного сектора України, нами надалі проведено відповідний аналіз базових показників – обсяги виробництва сільськогосподарської продукції за галузями рослинництва і тваринництва, індекс сільськогосподарської продукції, продуктивність праці, чистий прибуток сільськогосподарських підприємств (табл. 2.6), що дозволяє охарактеризувати стан аграрного сектора у концентрованому виразі за кількісними змінами в економіці аграрного виробництва.

Таблиця 2.6

**Базові показники розвитку аграрного сектора
національної економіки за 2014-2016 р.р.**

Показники	2014	2015	2016
Випуск рослинництва (у фактичних цінах, мільйон гривень)	262330	397619	...
Випуск тваринництва (у фактичних цінах, мільйон гривень)	98703	134638	...
Випуск сільськогосподарської продукції (у фактичних цінах, мільйон гривень)	361093	532257	...
Випуск сільського господарства (у фактичних цінах, мільйон гривень)	371189	544206	637791
Продукція сільського господарства (у постійних цінах 2010 року, мільйонів гривень), з них:	251427,2	239467,3	254640,5
– сільськогосподарські підприємства, в т.ч.:	139058,4	131918,6	145119,0
– фермерські господарства;	19188,8	18909,3	22101,4
– господарствах населення	112368,8	107548,7	109521,5
Індекс сільськогосподарської продукції, % (до попереднього року), з них:	102,2	95,2	106,3
– в сільськогосподарських підприємствах;	104,0	94,9	110,0
– господарствах населення	99,9	95,7	101,8
Продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах(на 1 зайнятого в сільськогосподарському виробництві, у постійних цінах 2010 року; гривень), у т.ч.:	227753,4	223309,9	275317,8
– рослинництво;	228884,7	217868,0	270863,2
– тваринництво	224105,1	237990,0	292511,2
Чистий прибуток сільськогосподарських підприємствах (млн. грн.)	21413,4	101912,2	89330,8
% підприємств, які отримали прибуток	84,7	88,9	88,3
Рівень рентабельності усієї діяльності, %	9,3	30,4	24,9
Кількість найманих працівників, тис. осіб	528,9	500,9	507,7
Кількість підприємств, які займались сільськогосподарською діяльністю, одиниць	46199	45379	47697

Примітка. Побудовано автором на основі [205].

Виробництво продукції у сільському господарстві України забезпечується у більшій мірі галуззю рослинництва – 74,7% у 2015 році

(72,7% у 2014 році відповідно). У розрізі товаровиробників рослинницької продукції слід зазначити, що даний випуск забезпечується практично в однаковій мірі як сільськогосподарськими підприємствами (55,3% та 57% у 2014 і 2016 роках відповідно), так і господарствами населення (44,7% та 43% у 2014 і 2016 році відповідно). При цьому варто зазначити, що збільшення частки сільськогосподарських підприємств у загальній продукції пояснюється не лише зростанням кількості підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність (майже на півтори тисячі у 2016 році порівняно з 2014 роком), але й швидшими темпами нарощення обсягів виробництва (індекс сільськогосподарської продукції у сільськогосподарських підприємствах становив 110% у 2016 році проти 101,8% у господарств населення) (Додаток А).

За досліджуваний період зростає продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах – на 21% у 2016 році порівняно з 2014 роком. При цьому продуктивність праці в тваринництві стабільно зростає швидшими темпами – на 30,5% порівняно з 18,3% у рослинництві (Додаток А). Таке збільшення слід пояснити не лише частковим оновленням застосовуваної техніки та технологій, але й сприятливою кон'юктурою внутрішніх і зовнішніх ринків.

У 2015 і 2016 роках зменшилась кількість найманих працівників порівняно з 2014 роком. Це може засвідчувати про певні позитивні тенденції у аграрному виробничому середовищі, що пов'язано з автоматизацією процесів виробництва, використанням більш сучасних і менш трудомістких технологій і, відповідно, призводить до зменшення потреби в працівниках. Разом з тим, це до певної міри негативно впливає на соціальну складову діяльності підприємств і розвитку аграрного сектора національної економіки, знижуючи рівень зайнятості сільського населення на внутрішньому ринку. У загальному, за статистичними показниками, спостерігається збільшення випуску продукції (на 46,6% у 2016 році порівняно з 2014 роком), що є позитивною тенденцією і свідчить не лише про збільшення об'єму реалізації

відповідної продукції, але й про зростання ступеня задоволення потреб населення України в продуктах харчування, а промисловості – у сировині, що є позитивною тенденцією.

Аналізуючи чистий прибуток сільськогосподарських підприємств і рівень рентабельності, варто зазначити, що позитивною є тенденція до збільшення даних показників, однак рівень 2016 року є нижчим за рівень 2015 року. Таку ситуацію можна пояснити рядом причин, таких як, нестабільність грошової одиниці, зростання цін на паливно-мастильні матеріали, мінеральні добрива, нестабільність податкової політики, висока вартість залучення кредитних ресурсів тощо. Проте чистий прибуток зростає, так, рівень 2015 року перевищив рівень 2014 року у 4,8 разів, а рівень 2016 року – у 4,2 рази. При цьому відсоток сільськогосподарських підприємств, які отримали прибуток також зростає. Рівень рентабельності 2016 року перевищує відповідний показник 2014 року у 2,7 разів, а рівень 2015 року більший за 2014 рік – у 3,3 разів. Це відображає результативність фінансово-економічної діяльності сільськогосподарських підприємств.

Інформаційною базою проведеного аналізу слугували офіційні статистичні дані, зокрема дані, наведені у додатках А-В.

У результаті проведеного дослідження проаналізовано сучасні напрями розвитку вітчизняної системи аграрного господарювання у ракурсі залежності від значної кількості чинників прямої і непрямой дії, внутрішніх і зовнішніх, регульованих та нерегульованих, позитивного й негативного впливу на відповідні процеси в основних галузях сільськогосподарського виробництва – рослинництва, тваринництва, у сфері землеробства й землекористування. Відзначено особливості управління ресурсами та головні наслідки таких подій в умовах невизначеного ринкового середовища. Обґрунтовано залежності між факторіальними діями та результативністю розвитку аграрного сектора за базовими фінансово-економічними показниками, кількісними ознаками взаємозалежних економічних, екологічних та соціальних процесів.

2.2. Оцінка екологічних складових у системі аграрного господарювання України

Важливим елементом до формування умов прогресивного аграрного розвитку з одночасною практичною реалізацією національної концепції сталого розвитку в аграрному секторі економіки України є екологічна складова. Процеси екологізації, як необхідні, пов'язані з такими практичними діями в системі аграрного господарювання: зниження рівня забруднення довкілля, екологічно обґрунтоване використання хімічних засобів у сільському господарюванні, вдосконалення структури земельного фонду за екологічними параметрами, зменшення розораності ґрунтів і поліпшення їхньої якості, мінімізації вирощування монокультур і технічних культур, які виснажують земельні ресурси та не використовуються для виробництва продуктів харчування, збалансування взаємодій між природними екосистемами та агроландшафтами, зростання природного біорізноманіття тощо.

Аграрний сектор, у порівнянні з іншими секторами національної економіки значною мірою взаємозалежний від природно-екологічних складових – як ресурсів, умов і наслідків господарювання, стану довкілля та, у свою чергу, спричиняє практичні дії щодо формування загальної екологічної ситуації й одночасно визначає рівень агроекологічної безпеки. Виконання дисертаційного завдання щодо оцінювання екологічних залежностей у системі аграрного господарювання нами проведено за такими позиціями:

- характеристика системи аграрного господарювання за параметрами екологічної комплексності, соціально-економічної взаємозалежності з одночасним виокремленням основних екологічних проблем і дисбалансів агроекологічного розвитку;
- розгляд причин виникнення екологічних ризиків у сільському господарстві як обмежуючих факторів;
- виявлення концептуальних ознак державної програми проведення моніторингу навколишнього природного середовища, у тому числі моніторингу аграрного середовища;

- дослідження екологічних навантажень на основні природні сфери – атмосферу, гідросферу, літосферу, задіяних у системі аграрного господарювання;
- виокремлення екологічної складової, пов'язаної з особливостями застосування хімічних засобів у сільськогосподарському виробництві;
- аналіз екологічних процесів утворення відходів у результаті сільськогосподарської діяльності та поводження з відходами;
- наведення прикладів екологічно спрямованих дій у системі державного регулювання й сучасної аграрної політики України;
- аналітичне оцінювання впливу сільського господарства на довкілля за екологічними показниками *DPSIR* на прикладі Чернівецької області;
- оцінка екологічного стану території Чернівецької області за показниками і коефіцієнтами екологічної стабільності території.

Система аграрного господарювання складна з погляду побудови та взаємодій з довкіллям, насамперед йдеться про такі екологічні аспекти, що виявляють себе в різних структурних формах, агроекологічних і загально-екологічних процесах, економічних і соціальних наслідках. Нами відображено основні елементи таких залежностей у вигляді схеми, що дозволяє відобразити місце агроекологічних подій у вітчизняному аграрному секторі й одночасно визначає вхідні та вихідні компоненти до «обов'язкових» екологічних змін у агровиробничій системі (рис. 2.9).

Фактичний рівень зазначених складових сталого розвитку – економічних, екологічних, соціальних та співвідношення між ними значною мірою відзначаються незбалансованістю. На нашу думку, економічна складова у аграрному секторі національної економіки часто є пріоритетною, що обмежує та стримує перспективи розвитку соціальної та екологічної складових. До певної міри це закономірно, адже у кризових умовах екологічні та соціальні питання відходять на другий план. Але, з погляду стратегічного розвитку, така ситуація безперспективна. Слабо аргументовано це і з позицій тактичних. Проте, якщо концепція сталого розвитку залишається загальною декларацією і не вживаються заходи щодо державно-регулятивного забезпечення її

практичної реалізації, аграрна система перебуває на рівні саморегулювання з пріоритетністю «найвигідніших» складових.

Рис. 2.9. Місце агровиробничої системи в економічному, екологічному, соціальному середовищі

Примітка. Побудовано автором.

Розвиток системи аграрного господарювання такий, що має значну кількість природно-екологічних складових, задіяних у основних процесах у землеробстві, виробничих галузях рослинництва, тваринництва, лісівництва, рибного господарства, аграрній підприємницькій діяльності загалом, в окремих випадках у переробних галузях та мають різні прояви – від використання ресурсів різного походження (речовин, енергії, інформації в їх концептуальному відображенні) до їх відтворення на основі відповідних агроекологічних процесів. Супроводжуючими екологічними вираженнями аграрного природокористування та одночасно основними екологічними проблемами сільського господарства України є утворення відходів (різного складу та інтенсивності впливу на довкілля), забруднення основних природних сфер – атмосферного повітря, водойм, ґрунтів, прямо або опосередковано задіяних до аграрного господарювання, що, у свою чергу, відображає порушення речовинно-енергетичних потоків на рівні окремих агроекологічних екосистем і великих агроландшафтів.

З огляду на зазначене, при характеристиці екологічних складових у системі аграрного господарювання, нами акцентовано увагу на конкретних прикладах або потенційних можливостях збалансування потоків речовин, енергії, інформації на основі рівноважної взаємодії у розвитку агровиробничих та природних екосистем. Така позиція узгоджується із існуючою методологічною концепцією та дозволяє практично реалізовувати принципи раціонального природокористування на рівні вітчизняного аграрного сектора.

Серед екологічних проблем розвитку аграрного сектора України, що призводять до виникнення окремих агроекологічних дисбалансів, є технічно об'єктивні, зокрема, це викиди забруднюючих речовин (різного походження, виявів, кумулятивної дії та віддалених екологічних наслідків) у основні природні сфери що безпосередньо або опосередковано задіяні до аграрних процесів. При цьому забруднення стає обмежуючим чинником. Суб'єктивні фактори посилюють негативні агроекологічні явища, а саме йдеться про складність регулювання екологічних відносин у аграрній сфері в широкому розумінні, недостатність фінансових ресурсів на рівні держави та окремих

суб'єктів аграрного господарювання на практичну реалізацію державних та регіональних агроекологічних програм, конкретних агроекологічних проектів, низький рівень екологічної культури населення в цілому, недостатня активність сільських громад у прийнятті екологічних рішень тощо.

Сучасні ринкові відносини в аграрній сфері відображають виразні співвідношення між ринковою самодостатністю господарюючих суб'єктів і обов'язковою формалізацією агроекологічних процесів, що, у свою чергу, відображається діяльністю значної кількості інституцій, задіяних у регулюванні екологічних відносин у аграрній сфері. Такий процес є необхідним з позицій сталого розвитку як сучасного курсу України, оскільки дозволяє, з одного боку, розвивати підприємницьку ініціативу на всіх рівнях аграрного господарювання, зокрема у формі екологічно безпечного виробництва як найбільш досконалого, що втілюється у високій якості/безпечності процесів створення аграрних продуктів та одночасного екологічного відновлення використаних ресурсів. З іншого боку, інституціональний підхід дає можливості координувати взаємодії між первинною економічною доцільністю агровиробничої діяльності – одержанням прибутку та екологічним відтворенням територіально-виробничих комплексів на тривалий період часу, забезпечуючи їх відповідність сучасним цивілізаційним тенденціям до оновлення й іншими перспективними спрямуваннями агроекологічного розвитку.

Формалізація аграрних процесів, зокрема з позицій формування еколого-економічних взаємодій, реалізується на рівні комплексного нормативно-технічного регулювання – розвитку систем стандартизації, сертифікації сільськогосподарської продукції за найбільш ефективними принципами й одночасної адаптації їх до існуючої системи аграрного господарювання та міжнародних вимог. Доцільно відзначити також значну кількість позитивних прикладів у аспекті супроводжуючого нормативно-правового регулювання агроекологічного розвитку національного сектора економіки, екологічно орієнтованих техніко-технологічних рішень, залучення фінансово-економічних ресурсів під конкретні програми, цільові ринкові суб'єкти тощо. Зазначене конкретизовано в параграфі 2.3 дисертаційного дослідження.

Разом із певними позитивами, варто відзначити обмежуючі фактори та ризики подальшого розвитку аграрного сектора України на шляху сталості. Безумовно, за специфікою виробничої діяльності аграрний сектор безпосередньо пов'язаний із довкіллям і перебуває під впливом природно-кліматичних факторів, а сільськогосподарське виробництво ґрунтується на активному споживанні природних ресурсів. У той же час, зокрема, частка аграрного сектора у забрудненні та деградації довкілля становить понад третину загального обсягу деструктивного впливу [112, с. 19]. Такий стан справ визначає зростаючий загрозливий вплив аграрного сектора національної економіки на екологічну ситуацію у країні в цілому. Зауважимо, що на сьогодні суспільний інтерес до екологічних питань, і не тільки стосовно аграрного сектора, у цілому знизився, а населення насамперед переймається проблемами економічного виживання, ніж екології.

У сільському господарюванні України на сьогодні існує значна кількість екологічних ризиків, що мають різні вияви на рівні землеробства, галузей рослинництва, тваринництва як взаємозалежних з агроекологічних позицій. Серед причин розвитку та виявів екологічних ризиків в аграрному секторі національної економіки варто зазначити такі:

- значна частка господарств населення у виробництві валової продукції сільського господарства не акцентує достатньо уваги на питань екології, а концентровані на підсобному виробництві як формі економічного виживання;
- недостатні фінансові можливості вітчизняних аграрних підприємств для підвищення рівня екологічної безпеки виробництва та окремих підприємницьких ініціатив;
- соціально-психологічні причини, зокрема недостатньо мотивоване ставлення до природи як психологічний спадок радянського періоду розвитку сільськогосподарського виробництва без врахування антропогенного навантаження;
- невисокий рівень вітчизняної агроекологічної культури, неналежне розуміння екологічної складової у господарюванні, адже екологічні

збитки, наслідки екологічних порушень виявляються в переважній більшості не одразу, в окремих випадках є прихованими. Так, відомий негативний вплив порушення або відсутності сівозмін, зростання у структурі посівних площ частки рослин, які виснажують ґрунт, віддалені наслідки впливу генетично модифікованих рослин (серед яких переважають соя та кукурудза) на сьогодні вивчений недостатньо, тож може створити проблеми у майбутньому.

Одночасно, слід відзначити вагомість діючих на сьогодні в Україні Концепції Державної програми проведення моніторингу навколишнього природного середовища (2004 р.) [187] та Державної цільової екологічної програми проведення моніторингу навколишнього природного середовища (2007 р.) [173]. Такі програмні документи конкретизують цільові пріоритети екологічної політики держави, пов'язані з удосконаленням державного управління довкіллям у цілому, створенням ефективної системи контролю та моніторингу довкілля за основними природними сферами й станом біологічного різноманіття як основними об'єктами спостереження.

Основними завданнями екологічного моніторингу є проведення систематичних досліджень, збирання та збереження даних про стан довкілля; удосконалення методичного забезпечення збирання, обробки та аналізу даних; відображення достовірної інформації, що надається органами державної влади та органами місцевого самоврядування, громадським та міжнародним організаціям. Об'єктами системи моніторингу навколишнього природного середовища є атмосферне повітря, води, біологічне різноманіття, ліси, землі, поводження з відходами, фізичні фактори впливу, геологічне середовище. Нами проведено порівняльний аналіз об'єктів загального моніторингу (на основі діючої концепції моніторингу) та об'єктів, які пов'язані з аграрним господарюванням і підлягають спостереженню (табл. 2.7).

На сьогодні суттєво оновлені й доповнені основні екологічні показники моніторингу та оцінки стану навколишнього природного середовища України за видами господарської діяльності; зокрема для агарного господарювання важливими є такі:

**Концептуальні ознаками моніторингу стану довкілля
за об'єктами дослідження**

Складові загального моніторингу	У тому числі моніторингу аграрного середовища
Моніторинг стану атмосферного повітря	
<ul style="list-style-type: none"> – Атмосферні опади; – джерела викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря; – транскордонне перенесення забруднюючих речовин з атмосферним повітрям 	<ul style="list-style-type: none"> – Джерела забруднюючих речовин від діяльності в системі землеробства, галузей рослинництва і тваринництва
Моніторинг стану вод	
<ul style="list-style-type: none"> – Поверхневі води суші, підземні води, морські води; – джерела забруднення поверхневих вод суші, морських і підземні води; – джерел та систем постачання питної води; – транскордонне перенесення забруднюючих речовин з поверхневими водами 	<ul style="list-style-type: none"> – Ґрунтові води; – джерела вторинного забруднення поверхневих вод; – дренажні води з меліоративних систем; – використання водних ресурсів
Моніторинг стану біологічного різноманіття	
<ul style="list-style-type: none"> – Наземні і водні екосистеми; – території природно-заповідного фонду; – рослинний покрив, зелені насадження у містах і селищах міського типу; – об'єкти тваринного світу та інші екоугруповання 	<ul style="list-style-type: none"> – Сільськогосподарські рослини; – сільськогосподарські тварини
Моніторинг стану земель	
<ul style="list-style-type: none"> – Забруднення земель різного походження; – зміни ландшафтів, зумовлені сільовими потоками, землетрусами, карстовими та іншими явищами; – підвищення рівня ґрунтових вод на території населених пунктів 	<ul style="list-style-type: none"> – Забруднення земель сільськогосподарського призначення; – негативні процеси, пов'язані із зміною родючості ґрунтів

Примітки. 1. Діючий моніторинг [173; 187].

2. Проаналізовано автором на основі відповідних джерел.

- забруднення атмосферного повітря;
- зміна клімату;
- повторне і оборотне використання прісної води;
- якість питної води;
- біогенні речовини у прісній воді; забруднені стічні води;
- земельні ресурси та ґрунти;
- внесення мінеральних та органічних добрив;
- внесення пестицидів;

- вторинне використання відходів;
- кінцеве видалення відходів;
- тенденції зміни чисельності та розповсюдження окремих видів рослин, зокрема сільськогосподарських.

Такі підходи корелюють із існуючими на сьогодні екологічними проблемами та дозволять приймати ефективні рішення щодо їх вирішення, а в окремих випадках – попередження самих еколого-небезпечних процесів або їх наслідків у сільському господарюванні України. Нами проведено дослідження найбільш суттєвих екологічних навантажень на основні природні сфери – атмосферу, гідросферу, літосферу, задіяних до вітчизняного аграрного середовища у формі забруднення довкілля та конкретизація виявів у двох ракурсах: 1) загальних екологічних проблем; 2) екологічних виражень у практиці аграрного господарювання (табл. 2.8).

Щодо форм екологічно-небезпечного впливу на систему аграрного господарювання, доцільно виділити такі: шкідливі викиди в атмосферу чи водні басейни, надлишкове використання хімічних засобів, забруднення ґрунтів, ущільнення ґрунтів важкою технікою, засолення, заболочування та їх екологічні вияви у виді ерозійних процесів та інших екологічних порушень, які слід вважати «видимими» (як візуально, так і технічно). Крім того, потенційну загрозу становлять інші фактори, інколи навіть невидимі або вплив яких на майбутній розвиток є непередбачуваним. Йдеться про внутрішні дії-реакції аграрної екосистеми, які слід вважати адаптивними.

Важливим параметром моніторингу екологічного стану аграрного середовища є контролювання процесів застосування добрив. У процесі сільського господарювання України використовується значний обсяг мінеральних добрив як необхідних компонентів для живлення аграрних рослинних культур й одержання високих урожаїв. З метою мінерального живлення рослин застосовують добрива неорганічного та органічного походження. З агрономічних позицій – добрива у вигляді солей азоту, фосфору, калію як основи мінерального живлення рослин, повертають у ґрунт відповідні речовини, винесені попереднім урожаєм рослин.

**Основні параметри забруднення довкілля
за агроекологічними навантаженнями**

Природні сфери	Загальні екологічні проблеми	Екологічні вияви у практиці аграрного господарювання
Атмосфера	Забруднення атмосферного повітря промисловими викидами, автомобілями, парниковими газами, шкідливими речовинами від сільськогосподарської діяльності тощо	Зростання концентрації окремих газоподібних речовин-забруднювачів, зокрема CO ₂ , SO ₂ , NO, NO ₂ та деяких інших у повітрі сільських районів та активної аграрної діяльності (в найбільшій мірі поблизу міст, автомагістралей тощо). Шкідливий вплив на аграрні культури рослин, сільськогосподарські тварини. Обмеження підприємницьких ініціатив щодо органічного виробництва, розвитку зеленого туризму, екологічно орієнтованих рекреаційних територій тощо
Гідросфера	Зміни кількості, режиму та якості вод. Забруднення наземних та підземних водних джерел різними об'єктами: відходи промислових підприємств, комунальні стоки міст, стоки тваринницьких комплексів, забруднені води із зрошувальних полів тощо	Водні ресурси, що використовуються в сільськогосподарській діяльності, зазнають впливу змін у навколишньому природному середовищі. Основними речовинами-забруднювачами від сільського господарства є органічні речовини (гній, пестициди та їх модифіковані залишки), неорганічні речовини (розщеплені мінеральні добрива, різні цільові групи отрутохімкатів), шкідливі мікроорганізми. Зниження якості перетворюваних вод для поливу. Порушення функціонування агроландшафтів та природних екосистем
Літосфера	Фізичне, хімічне, радіаційне, біологічне забруднення ґрунтів. Зниження родючості ґрунтів у результаті порушень агротехнічних, агрономічних, агрохімічних вимог. Ерозія ґрунтів	Забруднення ґрунтів небезпечними хімічними речовинами: мінеральними добривами, зокрема нітратами, засобами боротьби зі шкідниками сільського господарства, допоміжними речовинами. Застосування екологічних неприйнятних методів землеробства, зокрема неправильного розорювання схилів, неправильного зрошування. Небезпечні екологічні процеси ерозії, засолення, заболочення ґрунтів тощо

Примітка. Систематизовано автором на основі джерела [32] та власних узагальнень.

За агроекологічними обґрунтуваннями, хімічні складові, що входять до складу мінеральних добрив, можуть виявляти декілька варіантів «поводження» у ґрунті: 1) розчинятись і вимиватись фільтраційною водою; 2) акумулюватись. У першому випадку слід навести приклад міграції нітратних добрив, що легко вимиваються, оскільки не зв'язуються з частками ґрунту. Прикладом другого

порядку слугує початкова якість мінеральних добрив як сировини. Так, із внесенням 70 кг фосфатного добрива P_2O_5 на 1 га у ґрунт потрапляє 2-3 г Cd як небезпечного важкого металу [32, с. 193]. Наведене підтверджує важливість дотримання регламентованих агрохімічних принципів аграрного господарювання, адже незбалансоване використання добрив як за кількісними, так і за якісними параметрами на рівні окремих господарюючих суб'єктів має значні негативні екологічні наслідки, оскільки основні діючі речовини добрив або супутні речовини стають забруднювачами ґрунтів, ґрунтових та підземних вод, впливають на стан агроландшафтів, природних екосистем тощо.

У сумарному кількісному еквіваленті застосування добрив у практиці вітчизняного аграрного господарювання, зокрема в рослинництві під урожай сільськогосподарських культур, має достатньо стабільні показники з тенденціями до збільшення неорганічних мінеральних добрив та одночасного зменшення використання органічних добрив (рис. 2.10).

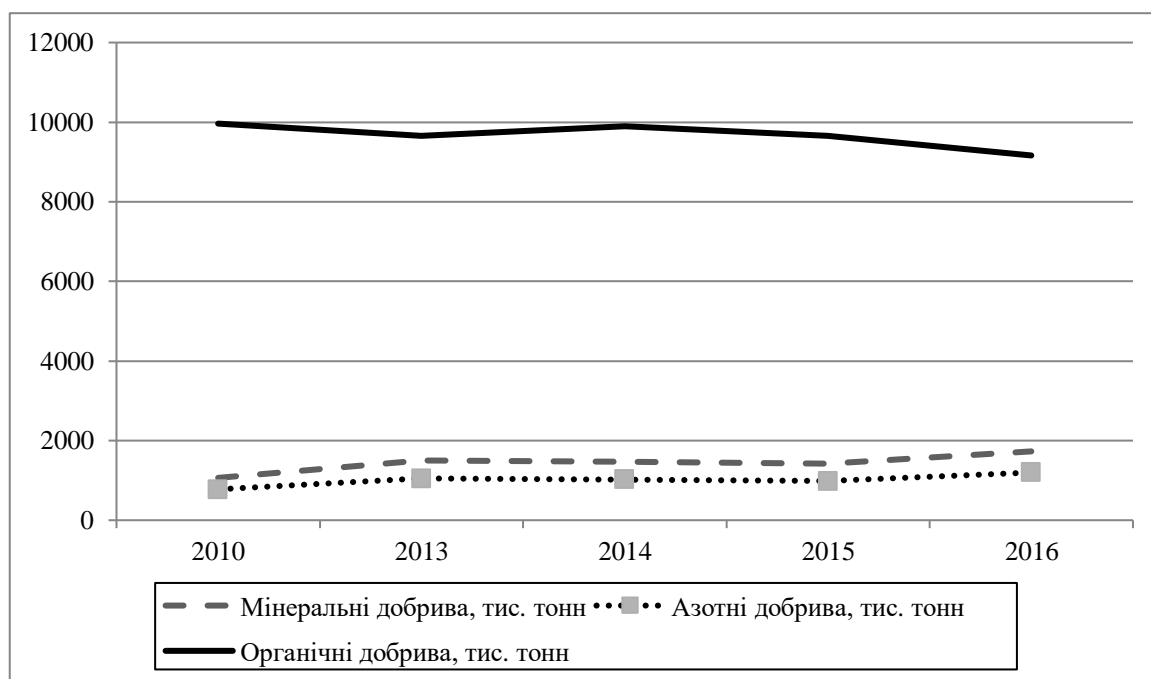

Рис. 2.10. Внесення мінеральних (у т.ч. азотних) та органічних добрив під урожай сільськогосподарських культур

Примітка. Побудовано автором на основі [60].

Надмірне використання хімічних синтетичних речовин у сільському господарстві (з тих чи інших причин) має не лише негативні екологічні дії, але й приносить економічні збитки. Для прикладу, при недостатній кількості

органічних добрив змінюється рівень pH ґрунту в бік підкислення, що потребує його нейтралізації шляхом вапнування як додаткової процедури відновлення ґрунтів. З економічних позицій, це додаткові фінансові ресурси, що використовуються нераціонально.

Близькі за основними тенденціями до загальноукраїнських є особливості застосування добрив – мінеральних та органічних – у сільськогосподарських підприємствах Чернівецької області (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

**Внесення добрив у сільськогосподарських підприємствах
Чернівецької області**

Показники/роки	2010	2013	2014	2015	2016
Мінеральні добрива					
Внесено під урожай звітного року – усього, тис. ц	86,9	113,7	110,3	87,6	83,9
Внесено під посіви сільськогосподарських культур – усього, тис. ц	86,1	112,4	108,6	85,2	82,1
Удобрена площа, тис. га	74,3	98,6	99,3	85,5	88,8
Частка удобреної площі, %	67,8	80,5	81,7	72,0	78,1
Внесено на 1 га, кг					
посівної площі	79	92	89	72	72
удобреної площі	116	114	110	102	94
Органічні добрива					
Внесено під урожай звітного року – усього, тис. т	91,0	89,3	63,5	52,2	39,5
Внесено під посіви сільськогосподарських культур – усього, тис. ц	80,0	88,5	62,6	47,0	39,0
Удобрена площа, тис. га	1,9	2,4	6,3	1,9	2,0
Частка удобреної площі, %	1,8	2,0	5,2	1,6	1,8
Внесено на 1 га, т					
посівної площі	0,7	0,7	0,5	0,4	0,3
удобреної площі	36,7	35,4	9,9	7,7	19,2

Примітка. Побудовано автором на основі [206].

Достатньо високою у Чернівецькій області є частка площ, удобрених мінеральними добривами, що складає за період з 2013 по 2016 рік близько 80%. Частка удобрених площ у сільськогосподарських підприємствах органічними добривами є незначною і становить за аналогічний період близько 2%, за виключенням 2014 року – 5,2%. Порівняння з агрономічно обґрунтованими нормами внесення мінеральних добрив нами не проводилось,

оскільки останнє залежить від значної кількості факторів, зокрема типу ґрунту під конкретні види культур рослин.

Характерним є зниження кількості внесення органічних добрив на 1 гектар як посівної, так і удобреної площі. За досліджуваний період показники для посівної площі варіюють (в бік зменшення) від 0,7 до 0,3 тонн, для удобреної площі – від 36,7 до 7,7 тонн. Найменші показники для посівної площі виявлені в 2016 році, для удобреної площі – в 2014, 2015 роках. Для порівняння – у 2000 році аналогічний показник внесення органічних добрив для удобрених площ на 1 гектар становив 46,5 тонн, що більше в 6 раз, ніж у 2015 році. Зазначене відображає недостатність екологічно спрямованих дій з позицій використання органічних добрив, як екологічно безпечних, у системі сільського господарювання, зокрема на рівні Чернівецької області. Тому важливо реалізувати екологічні принципи збалансованості за рахунок оптимальних обсягів хімізації аграрного виробництва, підвищення ступеня використання органічних добрив як у найбільшій мірі екологічно прийнятних.

Важливим елементом системи екологічного моніторингу є контролювання відходів як побічних продуктів господарської діяльності, зокрема аграрної. З одного боку, відходи є неминучою (побічною) складовою будь-яких антропогенних процесів, використання природних ресурсів у широкому розумінні, що відображає основні екологічні закони. З іншого боку, кількість утворених відходів залежить від характеру основних технологічних процесів у аграрній сфері, інноваційності методів у основних галузях аграрного виробництва, відповідності сучасним екологічним підходам.

З екологічних позицій, відходи утворюються в результаті природних процесів і супроводжуються розпадом складних органічних речовин (природних решток рослинних, тваринних організмів) до кінцевих неорганічних продуктів розпаду – CO_2 , NH_3 , SO_2 , NO_2 , H_2O та інших, що одночасно включаються в циклічні процеси кругообігу речовин та енергії.

Необхідним з господарських позицій є максимальне зменшення кількості утворюваних відходів, правильне поводження з відходами – складування, утилізація, реутилізація, уніфікація методів визначення характеру й обсягів

забруднень, відповідний екологічний моніторинг тощо. Це відображає сучасні принципи економіки природокористування, зокрема в частині форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу, заходів його збереження та відновлення, повторного використання не відновлювальних ресурсів.

Відходи сільськогосподарського виробництва, як матеріальні залишки агровиробничих процесів, характеризуються особливими ознаками з екологічних позицій:

- по-перше, відходи від різноспрямованих технологічних процесів у землеробстві, рослинництві, тваринництві тощо, відрізняються за походженням та специфікаціями кінцевих продуктів, зокрема з позицій поводження з ними – фізичні, хімічні, біологічні відходи;
- по-друге, відходи відрізняються за ступенем екологічного навантаження на довкілля в цілому та на окремі складові абіотичного/біотичного походження та на здоров'я людини – виділяють чотири класи небезпек відходів;
- по-третє, відходи від аграрного виробництва відрізняються за технологіями поводження з ними та можливостями тимчасового зберігання, захоронення, переробки, утилізації, реутилізації тощо;
- по-четверте, відходи проявляють залишкову споживчу вартість, відповідно, реутилізація відходів має економічне значення.

Нами виконано аналіз якісних та кількісних показників утворення відходів у процесі сільськогосподарського виробництва в Україні. На основі проведено аналізу якісних ознак відходів, слід відзначити, що їх утворення пов'язано, насамперед, із порушенням аграрних технологій; агрономічних та агрохімічних правил застосування мінеральних добрив, пестицидів та інших отрутохімікатів, регуляторів росту рослин та інших допоміжних речовин у сільськогосподарській діяльності, культурі ведення землеробства, діяльності в галузях рослинництва, тваринництва. Такі хімічні речовини одночасно виявляють ознаки достатньо дієвих екологічних факторів, залишково акумулюються у ґрунтах, змінюючи при цьому їх агрофізичні, агрохімічні та біологічні/мікробіологічні властивості; забруднюють ґрунтові води та наземні

водойми; в окремих випадках – локально забруднюють атмосферне повітря; накопичуються у рослинній масі як продовольчій сировині та надалі потрапляють у готові харчові продукти тощо.

Система раціонального природокористування передбачає такі економічні підходи та розуміння, що відходи є побічними матеріальними залишками агровиробничих технологічних процесів (сировини, матеріалів, засобів виробництва), які втратили свою споживчу вартість у конкретному виробництві або в даний часовий період, але мають бути утилізованими або повторно використаними, як правило, за іншим цільовим призначенням. Одночасно, це обґрунтовує сучасні принципи комплексного використання природних ресурсів, адже в окремих видах відходів сільського господарювання залишається достатньо значною частка споживчої корисності. Так, різні види відходів рослинництва є базою для тваринництва – солома, невикористані їстівні рештки рослин тощо. Інший приклад, у біологічному рослинництві відходи можуть слугувати основою до виробництва органічних добрив, засобів боротьби зі шкідниками та інших спрямувань використання решток натурального органічного походження.

Нами узагальнено основні види й ідентифікаційні ознаки утворюваних відходів у процесі аграрного господарювання України (табл. 2.10) та надалі – проведено аналіз їх екологічної дії, виявлення потенційних/реальних екологічних загроз. Щодо відображених у таблиці кількісних показників утворення відходів у результаті сільськогосподарської діяльності, слід зазначити тенденцію до зростання їх частки в загальному балансі відходів – від 2,1% у 2010 році до 3,0% у 2016 році. Це відображає недостатність практичних екологічно спрямованих заходів щодо вдосконалення технологій у сільському господарюванні, лісогосподарській діяльності та рибному господарюванні України з позицій утворення та поводження з відходами.

Окремо слід звернути увагу на пестициди як відходи та агрохімікати такого ж порядку, що є найбільш небезпечними як з екологічних позицій, так і з погляду впливу на організм людини та інші живі організми, екосистеми як природні сукупності організмів. Пестициди – це група хімічних речовин

**Утворення відходів від економічної у цілому та
сільськогосподарської діяльності,**

тис. т

Показники/роки	2010	2013	2014	2015	2016
Всього	425914,2	448176,6	355000,4	312267,6	295870,1
Від економічної діяльності	419191,8	439091,4	348686,1	306214	289523,6
Сільське, лісове та рибне господарство	8568,2	10311,8	8451,4	8736,8	8715,5
Частка відходів від сільськогосподарської, лісгосподарської діяльності та рибного господарювання, %до всіх відходів	2,1	2,3	2,4	2,8	3,0
Відходи пестицидів і агрохімікатів, непридатні чи заборонені пестициди	0,7	17,2	11,2	10,4	10,9
Частка пестицидів від відходів сільськогосподарських, %*10 ²	0,81	16,6	13,2	11,9	12,5

Примітка. Розраховано автором на основі офіційних статистичних даних [60].

(синтетичні органічні сполуки), що застосовуються проти шкідників сільськогосподарських рослин та тварин. Пестициди є системними отрутами, відповідно, розрізняють гербіциди (проти бур'янів), інсектициди (проти комах), фунгіциди (проти грибків), родентициди (проти гризунів) та інші види цільового функціонального спрямування [32, с. 197]. Дія пестицидів залежить від способу використання. Пестицид, що використовується, має бути правильно підібраний за цільовою групою та за кращою можливістю досягати мети. Накопичення пестицидів як відходів є порушенням агрохімічних/агротехнічних правил дозування та роботи з пестицидами. Останнє в Україні є характерним для домогосподарств населення, невеликих та середніх фермерських господарств та інших підприємств, що не мають кваліфікованого агрономічного супроводу ведення сільськогосподарських діяльності.

З точки зору кількісних показників пестицидів як відходів, спостерігається достатньо висока частка таких речовин від сумарних сільськогосподарських відходів, зростання якої за останні статистичні роки відбулось, починаючи від 2013 року. Так, у 2013 році частка пестицидів склала

16,6% проти 0,81% у 2010 році, що більше в двадцять разів. У 2014-2016 рр. відзначена тенденція залишилась, з дещо нижчими показниками. Так, у 2014 році частка пестицидів склала 13,2%, що в 16,3 раз більше, ніж у 2010 році; у 2015 році – 14,7%, що відповідно більше в 14,7 раз, у 2016 році – в 15,4 раз.

Окремим екологічно орієнтованим аспектом розвитку системи вітчизняного аграрного господарювання є належне, адекватне до сучасних вимог, поводження з відходами. Технічно під поводженням з відходами розуміють дії, спрямовані на запобігання утворення відходів, їх збирання, перевезення, зберігання, оброблення, утилізацію, видалення, знешкодження і захоронення, включаючи контроль за цими процесами та нагляд за місцями роботи з відходами. Такі дії є екологічно орієнтованими та дозволяють попереджувати ймовірно небезпечні ситуації, до яких може призвести неналежне поводження з відходами. Окремі негативні випадки в Україні при роботі з небезпечними відходами відомі, зокрема через технічно невірне складування пестицидів, мінеральних добрив та деяких інших отруйних речовин або їх залишків.

Нами проведено аналіз процесів поводження з відходами в Україні від економічної діяльності в цілому, до якої включена також сільськогосподарська діяльність. Зроблено вибірку тих статистичних показників, які відображають екологічно орієнтовані методи поводження з відходами (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Поводження з відходами від економічної / сільськогосподарської діяльності

Показники	2010	2013	2014	2015	2016
Утилізовано, всього тис. т	145710,7	147177,9	109280,1	92463,7	84620,3
Збирання, оброблення й видалення відходів, тис. т	1698,7	1011,2	612,5	594,2	457,4
Відновлення матеріалів, тис. т	842,8	342,2	94,1	180,0	136,2
Обробка ґрунту, що справляє позитивний вплив на землеробство чи поліпшує екологічну ситуацію, тис. га	9244,5	18840,2	10754,7	10763,3	9914,5

Примітка. Побудовано автором на основі [60].

У даному контексті йдеться про необхідні процеси утилізації відходів, їх збирання, обробку й видалення, відновлення матеріалів. Екологічним обґрунтуванням таких підходів є те, що відходи не лише видаляються із місць їх первинного накопичення у тій чи іншій сфері навколишнього природного середовища, але й підлягають екологічно спрямованим та економічно раціональним видам переробки, серед яких доцільно відзначити такі, як:

- утилізація – використання відходів як вторинних матеріалів чи енергетичних ресурсів;
- спалювання відходів (за спеціальними технологіями) з метою отримання енергії;
- відновлювання матеріалів з метою повторного відтворення їх властивостей та подальшого споживчого використання;
- збирання органічних відходів, з яких одержують високоякісні компости (офіційні статистичні дані за таким показником відсутні).

У реальній ситуації загальна кількість утилізованих відходів знижується [60]. Якщо в 2010 році в Україні утилізовано відходів від економічної діяльності 145710,7 тис. тонн, то в 2016 році – 84620,3 тис. тонн, що в 1,7 раз менше. Подібна тенденція є характерною з позицій збирання, обробки та видалення відходів: у 2010 році такій обробці підпадала 1698,7 тис. тонн відходів, у 2016 році – 457,4 тис. тонн, що знизилось в 3,7 раз. Відновлення матеріалів як відходів також зменшилось, так, якщо в 2010 році було відновлено 842,8 тис. тонн, то в 2016 році – 136,2 тис. тонн, що менше в 6,19 раз.

Конкретизуючи статистичні дані щодо відходів безпосередньо від сільськогосподарської, лісової діяльності та рибного господарювання, доцільно відмітити частки перетворених відходів у даних галузях до усіх відходів від економічної діяльності (табл. 2.12). Так, відповідна частка утилізованих відходів у 2016 році складає 7,3%, частка спалених відходів, з яких одержана енергія, складає 3,45%. Низькою також є частка виведених відходів від сільського, лісового та рибного господарювання у спеціально відведені місця – 0,05%. Це засвідчує про недостатність природоохоронних заходів на рівні аграрного сектора у даній сфері.

Поводження з відходами за видами економічної діяльності у 2016 році

Показники	Утилізовано	Спалено, усього	У т.ч. з метою		Видалено у спеціально відведені місця
			отримання енергії	теплого перероблення	
Всього, тис. тонн	84630,3	1106,1	1035,3	70,8	157379,3
Сільське, лісове та рибне господарювання, тис. тонн	6203,5	49,1	35,8	13,3	75,5

Примітка. Побудовано автором на основі [60].

Регулювання розвитку аграрного сектора національної економіки за екологічними домінантами потребує постійного вдосконалення, оновлення методичних підходів до структури й діяльності відповідних інститутів, зокрема тих, що визначають сучасні принципи сільськогосподарської діяльності. Адже екологізація аграрного виробництва може бути визначена як система загальнодержавних, галузевих та регіональних заходів, спрямованих на впровадження у практику сільськогосподарського виробництва принципово нових, екологічно безпечних видів техніки, технологій й організації виробництва, способів і методів функціонування аграрних та агропромислових комплексів з метою раціонального використання природних ресурсів, їх збереження, відтворення і підтримання динамічної екологічної рівноваги в навколишньому середовищі, виробництва безпечних для здоров'я людини харчових продуктів тощо [227], з чим погоджуємося.

Основним підходом до екологізації функціонування аграрних підприємств на сьогодні стає системний підхід, який ґрунтується на збалансуванні техніко-технологічних, господарських, управлінських, фінансово-економічних та інших підсистем. Відповідно, на рівні вітчизняного аграрного сектора активізуються процеси формування системи контролю за дотриманням екологічних вимог в аграрному виробництві та аналізу впливу на довкілля за оновленими оціночними критеріями, відбувається активізація екологічного моніторингу як системи спостережень за окремими складовими довкілля, зокрема найбільшою мірою розвивається напрям моніторингу

грунтового покриття. Основні елементи зазначено відображено в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Актуальні управлінські дії в галузі охорони довкілля та зниження екологічних ризиків у сільському господарюванні України

Найменування заходів	Обґрунтування результативності	Сутність забезпечення заходів на рівні аграрного сектора
Національна стратегія наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у сфері охорони довкілля	Процес апроксимації, який має пройти Україна, дає можливість організувати інститути, виробити процедури та підготувати персонал для виконання повсякденних процесів і обов'язків з розроблення правових норм, їх реалізації та контролю дотримання	Запроваджувати механізми публічно-приватного партнерства у сфері охорони природи, збереження природного різноманіття, урегулювання для цього відповідних питань законодавчо. Це стосується аграрної сфери в умовах наявності різних типів власності, зокрема приватної, на земельні ділянки та інші природні ресурси
Нова процедура оцінки впливу на довкілля	Впровадження європейської моделі процедури оцінки впливу на довкілля замість екологічної експертизи на основі Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» від 18.06.2017 р. В основі процедури – погодження здійснення планової діяльності з суб'єктами господарювання; урахування державних, громадських та приватних інтересів. На найближчу перспективу – запровадження в Україні інституту оцінки впливу на довкілля	Встановлення категорій видів планової діяльності та об'єктів, що підлягають оцінці впливу на довкілля: сільськогосподарське освоєння, рекультивация та меліорація земель; управління водними ресурсами для ведення сільського господарства (на територіях 20 га і більше); будівництво меліоративних систем; зміна цільового призначення земель сільськогосподарського призначення; потужності для вирощування птиці (40 тис. місць і більше), свиней (1 тис. місць і більше), великої рогатої худоби (1 тис. місць і більше), кролів та інших хутрових тварин (2 тис. голів і більше); установки для промислової утилізації, видалення туш тварин та/або відходів тваринництва
Впровадження нових екологічних показників оцінювання стану довкілля	Екологічні показники нового рівня дозволяють чітко розмежувати дію основних факторів та видів діяльності з урахуванням використаних ресурсів, результативно оцінювати стан складових довкілля, прогнозувати віддалені екологічні наслідки, приймати коригуючі рішення	Створення адекватних умов – адаптація, запобіжні дії, сприяння зменшенню протистояння результатів сільськогосподарської діяльності, здоров'я людини, розвитку екосистем з урахуванням інтенсивності тиску на довкілля екологічних факторів безпосереднього впливу
Розвиток ґрунтового моніторингу як складової	Складові системи усталених спостережень за станом ґрунтів дозволяють розробляти рекомендації	Концепцією Державної програми проведення моніторингу навколишнього природного середовища, Земельним кодексом

Продовження таблиці 2.13

1	2	3
екологічного моніторингу	щодо управління відповідними процесами з метою збереження і відтворення родючості ґрунтів. Моніторинг ґрунтів базується на відповідних рекомендаціях ООН з одночасним урахування національних/регіональних особливостей	Україні передбачено проведення моніторингу стану земель за такими показниками: забруднення земель сільськогосподарського призначення, зміни родючості ґрунтів, підвищення рівня ґрунтових вод тощо. Розроблено програми практичних заходів щодо рекреації та оздоровлення ґрунтів
Концепція боротьби з деградацією земель та опустелюванням	Метою Концепції є підвищення ефективності реалізації державної політики щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням, визначення пріоритетних завдань, зміцнення інституціональної спроможності та покращення координації діяльності уповноважених органів у відповідній сфері, а також забезпечення виконання Україною як стороною відповідної Конвенції ООН	Основними шляхами розв'язання проблеми є: удосконалення структури земельних угідь та напрямів господарської діяльності; формування збалансованого співвідношення між земельними угіддями та забезпечення екологічної безпеки і рівноваги території; збільшення площі сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (сіножатей, пасовищ), лісів, полезахисних лісових смуг та інших захисних насаджень; зменшення площі орних земель за рахунок ерозійно-небезпечних, деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених сільськогосподарських угідь; забезпечення широкого впровадження екологічно збалансованих технологій землекористування, у тому числі за рахунок спеціальних сировинних зон органічного виробництва тощо
Актуальні доповнення Державного реєстру пестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні	Зведений державний реєстр пестицидів і агрохімікатів, дозволений до використання в Україні за 2008-2016 роки, доповнення з 01.01.2017 р. згідно вимог постанови Кабінету Міністрів України від 21.11.2016 р. №1328. Акцентування уваги до цільового використання основних груп пестицидів та інших агрохімікатів; попередження екологічного розповсюдження відповідних токсичних речовин; попередження використання фальсифікованої продукції	Можливість застосування на рівні вітчизняних суб'єктів аграрного господарювання (електронна доступність до реєстру). У зведеному реєстрі зазначено такі показники препаратів: номер та дата реєстрації відповідних препаратів; реквізити реєстраційних посвідчень; назва та препаративна форма препарату; клас/група препарату; заявник, виробник препарату та препаративної форми; сфера застосування; термін та дата реєстрації препарату; скасування, призупинення дії (з наведенням причин)

Примітка. Узагальнено автором на основі джерел [56; 82; 155; 186;187].

З позиції економічних урегулювань слід відзначити, що відбуваються зміни пріоритетів у розподілі ресурсів і напрямів вкладень у вітчизняне аграрне виробництво (пільг, кредитної підтримки тощо), що відображає дієвість ринкових регуляторів агроекологічного розвитку. Так, природоохоронну функцію витрат можна побачити на прикладі органічного виробництва. Більш детальний розгляд та характеристика, зокрема в аспекті подальших перспектив, удосконалення процесів управління якістю та екологічною безпечністю агропродовольчого продукту проведена в параграфі 3.3 дисертаційного дослідження.

Закономірність реалізації сучасного бачення принципів і методів екологізації системи господарювання в Україні, зокрема аграрного, відображають методично нові управлінські дії. В даному контексті доречно навести приклад впровадження до застосування в Україні регламентованих груп екологічних показників як основного інструменту для проведення оцінки стану довкілля, що класифікуються за схемою Європейської агенції з навколишнього середовища *DPSIR* так: 1) РС (Рушійні сили); 2) Т (Тиск); 3) С (Стан); 4) В (Вплив); 5) Р (Реагування). У таблиці 2.14 наведено ідентифікаційні ознаки відповідних груп екологічних показників. Ініціатива такого підходу належить Міністерству екології та природних ресурсів України та узгоджується з принципами національної концепції сталого розвитку.

Таблиця 2.14

**Екологічні показники оцінювання стану
навколишнього природного середовища**

Групи екологічних показників	Ідентифікаційні ознаки
РС – Рушійні сили (<i>Driving force</i>)	Соціально-економічні фактори та види діяльності, що посилюють або зменшують навантаження на довкілля
Т – Тиск (<i>Pressure</i>)	Пряме антропогенне навантаження на довкілля, що здійснюється через викиди та скиди забруднюючих речовин, використання природних ресурсів
С – Стан (<i>State</i>)	Відноситься до поточного стану та тенденцій навколишнього середовища, що включають також параметри якості основних складових довкілля
В – Вплив (<i>Impact</i>)	Наслідки зміни довкілля для здоров'я населення, наслідки для природи та біорізноманіття
Р – Реагування (<i>Response</i>)	Конкретні дії, що спрямовані на вирішення екологічних проблем

Примітка. Побудовано автором на основі [148].

Вибір екологічних показників за новими критеріями оцінювання *DPSIR*, з одного боку, базується на достатніх часових рядах даних (часові тренди), з іншого боку – відображає основні екологічні тенденції, сприяє аналізу причин і наслідків поточної екологічної ситуації. Крім того, важливою є можливість спостереження за ходом здійснення та ефективністю аграрної екологічної політики держави.

У відповідності до зазначеного, нами виконано аналітичне оцінювання впливу сільського господарства на довкілля за екологічними показниками *DPSIR* на прикладі Чернівецької області (Додаток Д). Інформаційною базою послуговувала «Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища у Чернівецькій області у 2016 році» [181].

Характеристика першого екологічного показника впливу системи сільського господарювання Чернівецької області на довкілля – «Рушійні сили» (*Driving force*) – нами проведена на основі його розподілу на такі складові: соціально-економічний розвиток області, географічне розташування та кліматичні особливості території, якість використання ресурсів. Результати виконаного дослідження дозволять стверджувати про окремі позитивні зрушення на рівні області щодо обсягів виробництва валової продукції та окремих її видів, вдосконалення соціально-економічних відносин, модернізації окремих технологічних процесів. Щодо останнього, у 2016 році посів сільськогосподарських культур у Чернівецькій області, зокрема зернової кукурудзи, пшениці, ячменю і технічних культур соняшнику, сої, гірчиці, поряд із традиційним методом, здійснено за новими технологіями «Notill» на площі 26434 га (8,2% від загальної площі ріллі) та способом «minitill» – на площі 7913 га (2,5% від загальної площі ріллі), що разом склало 34347 га (10,7% від загальної площі ріллі). Крім того, значним є агроекологічний потенціал області, який формують відповідні природно-кліматичні ресурси, фізико-географічне зонування території, природні ландшафтні «резервації» біорізноманіття у гірському та передгірському регіонах. Разом з тим, недостатніми є капітальні інвестиції у розвиток підприємств сільського, лісового та рибного господарства області, що склали лише 9,4% від загального обсягу інвестицій.

Проведений аналіз екологічного показника «Тиск» (*Pressure*) відображає пряме антропогенне навантаження на довкілля через використання відповідних ресурсів у системі аграрного господарювання Чернівецької області. Лабораторним контролем за станом основних природних сфер зафіксовано відповідний рівень викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря, поверхневі води, ґрунти, що, у свою чергу, призводить до утворення та накопичення відходів та інших екологічних навантажень на території.

Екологічний показник «Стан» (*State*) є свого роду продовженням дії попереднього показника «Тиск» в аспекті зростаючого споживання природних ресурсів, утворення значної кількості відходів та визначає поточний стан довкілля, тенденції подальшого розвитку. Параметри якості основних складових довкілля, задіяних до сільського господарювання області відображають екологічний стан основних природних сфер, що характеризується значною кількістю екологічних дисбалансів. Для прикладу, стан земельних ресурсів відображає сукупний вплив негативних екологічних взаємодій, що пов'язано з процесами зрошування та осушування земель, збільшенням рівня забрудненості ґрунтів, посиленням ерозійних процесів тощо.

Екологічний показник «Вплив» (*Impact*) розкриває наслідки зміни довкілля для здоров'я населення Чернівецької області, а також наслідки зміни для природи та біорізноманіття відповідної території. У звітних даних «Регіональної доповіді про стан навколишнього природного середовища» відображено кількість зареєстрованих випадків «екологозалежних» захворювань мешканців області, зроблено спроби до знаходження кореляційних залежностей між епідеміологічною ситуацією у 2016 році та рівнем забрудненості атмосферного повітря, водойм, питної води тощо. Основними екологічними наслідками антропогенного впливу на довкілля в результаті сільськогосподарської діяльності є зниження культурного й природного біорізноманіття, що проявляється у зростанні монокультурності посівів та одночасному зменшенні площ природних угруповань рослин – багаторічних насаджень, чагарників, сіножатей, пасовищ, лісів природного походження, а також ставків, боліт та інших природних водойм.

З метою кількісного оцінювання екологічних дій сільського господарства Чернівецької області нами проведено визначення екологічного стану території за показниками і коефіцієнтами екологічної стабільності території у відповідності до методики І. Д. Примака, Ю. П. Манька, Н. М. Рідея та ін. [64].

Коефіцієнт екологічної стабільності території (K_{ec}) розраховується за формулою:

$$K_{ec} = \frac{\sum S_i K_i}{\sum S_i} \quad (2.1)$$

де S – площа угіддя i -виду, га;

K_i – коефіцієнт екологічних властивостей угідь i -го виду, який становить:

для забудованих територій і доріг 0, ріллі – 0,14, виноградників – 0,29, лісосмуг – 0,38, багаторічних насаджень і чагарників – 0,43, городів – 0,50, сіножатей – 0,62, пасовищ – 0,68, ставків і боліт природного походження – 0,79, лісів природного походження – 1,0.

Нами розраховано коефіцієнт екологічної стабільності території для Чернівецької області на основі статистичних даних про структуру земельного фонду за період 2015-16 рр. (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Структура земельного фонду Чернівецької області, тис. га

Основні види земель та угідь	2015	2016
Забудовані землі	40,1	40,1
Рілля	330,8	330,8
Виноградники	0,1	0,1
Лісосмуги	15,1	15,1
Багаторічні насадження і чагарники	30,2	30,2
Городи	185,5	185,5
Сіножаті	40,9	40,9
Пасовища	67,8	67,8
Ставки і болота природного походження	20,0	20,0
Ліси природного походження	242,8	242,8

Примітка. Джерело [181].

Оскільки площі земель та угідь Чернівецької області однакові у 2015 і 2016 роках, відповідно коефіцієнт за досліджувані роки також буде однаковий:

$$K_{ec} = \frac{40,1 * 0 + 330,8 * 0,14 + 0,1 * 0,29 + 15,1 * 0,38 + 30,2 * 0,43}{40,1 + 330,8 + 0,1 + 15,1 + 30,2 + 185,5 + 40,9 + 67,8 + 20,0 + 242,8} + \frac{185,5 * 0,50 + 40,9 * 0,62 + 67,8 * 0,68 + 20,0 * 0,79 + 242,8 * 1,0}{40,1 + 330,8 + 0,1 + 15,1 + 30,2 + 185,5 + 40,9 + 67,8 + 20,0 + 242,8} = 0,51 \quad (2.2)$$

Порівняння отриманого коефіцієнта 0,51 з табличним значенням оцінки екологічного стану території (табл. 2.16) дозволяє стверджувати, що територія Чернівецької області, залучена до системи сільського господарювання, за екологічним оцінюванням відноситься до середньо стабільної території. Ранжування шкали проводилось з урахуванням прямого зв'язку екологічної ситуації з розораністю земель і зворотного – із залуженістю та лісистістю. Одержане значення показника екологічного стану території корелює з середнім рівнем антропогенного навантаження, що дозволяє зробити висновок про те, що аграрна територія області з екологічних позицій перебуває на межі до ускладнення екологічної ситуації, оскільки виснажуються природні рослинні «резервації» на рівні відповідних агроекологічних ландшафтів.

Таблиця 2.16

Оцінка екологічного стану території за показниками і коефіцієнтами екологічної стабільності території

Значення коефіцієнтів		Екологічний стан	Рівень антропогенного навантаження
Екологічної стабільності території (K_{ec})	Антропогенного навантаження (K_{an})		
$\leq 0,33$	4,1-5,0	Екологічно нестабільний	Високий
0,34-0,50	3,1-4,0	Слабо стабільний	Підвищений
0,51-0,66	2,1-3,0	Середньо стабільний	Середній
$\leq 0,67$	1,0-2,0	Екологічно стабільний	Низький

Примітка. Джерело [64, с. 446].

Виходячи з розглянутих екологічних позицій щодо посилення антропогенного впливу на довкілля, що відображає досліджений екологічний показник «Стан», необхідним є забезпечення екологічного показника

«Реагування» (Response) до прийнятних значень на основі рівнозначного поєднання загально екологічних природоохоронних значень та екологічно орієнтованих заходів у сільському господарстві області. Такі події відображають екологічну спрямованість системи державного управління у сфері охорони довкілля, дієвість регіональної екологічної політики Чернівецької області, перспективи забезпечення раціонального використання природних ресурсів та стабілізації екологічної ситуації. У додатку Д наведено конкретні приклади щодо: заповідної території Чернівецької області та об'єктів заповідання; розбудови регіональної екологічної мережі з метою збереження біорізноманіття; проведення природоохоронних заходів та їх кошторису тощо.

Результати проведеного дисертаційного дослідження екологічних складових системи аграрного господарювання відтворюють використані нами два концептуальні підходи щодо поточного оцінювання екологічних станів: по-перше, обрано ракурс одночасного розгляду основних екологічних проблем, що супроводжують аграрний розвиток та урахування рівня відповідних екологічних ризиків; по-друге, аналіз екологічно орієнтованих заходів державного регулювання, зокрема в регіональному розрізі, поєднано з економічно прийнятними позиціями, що спрямовує природоохоронну діяльність на комплексний еколого-економічний результат. Виокремлення найбільш суттєвих екологічних навантажень, що супроводжують економічний розвиток України в цілому та окремих регіонів, зокрема Чернівецької області, як от забруднення атмосферного повітря, вод, ґрунтів; зростання кількості відходів; розвиток деградаційних агроекологічних процесів, на кшталт ерозії ґрунтів та інших, дозволило акцентувати увагу до основних екологічних проблем як таких, що не мають чітких поділів за галузями господарювання, територіями, і, відповідно, вимагають оновлення загальнодержавних механізмів та актуалізації регіональних управлінських дій у сфері охорони довкілля.

Відповідно до відзначеного, логічним продовження дослідження є розширена характеристика впливу державного регулювання на розвиток вітчизняного аграрного сектора за еколого-економічними параметрами, що здійснено в наступному параграфі дисертаційної роботи.

2.3. Вплив державного регулювання на еколого-економічний розвиток вітчизняного аграрного сектора

Прогресивне циклічне відтворення аграрного сектора України, як необхідного атрибуту національної економіки, буде можливим на основі відлагодженої системи державного регулювання. В сучасних умовах державне регулювання аграрного середовища є, з одного боку, важливим елементом розвитку аграрного господарювання за детермінованою структурою основних елементів та різноспрямованих функціональних процесів, з іншого боку – визначає узгоджувальні механізми між сферою впливу держави та ринковими елементами національної аграрної економіки. Щодо останнього, необхідним є оптимальне співвідношення між роллю держави та аграрного ринку, яке може змінюватись залежно від значної кількості внутрішніх та зовнішніх соціально-економічних і політичних подій. Одночасно важливим є постійне оцінювання еколого-економічної ситуації в аграрній сфері на основі діючого державного моніторингу, прогнозування наслідків екологічних змін у культурі сільського господарювання України та прийняття необхідних адаптивних управлінських рішень.

Регулювання як управлінський процес (методологічні трактування вітчизняних та зарубіжних авторів різняться, у зарубіжній економічній літературі корелює із терміном «регламентування») щодо діяльності суб'єктів аграрного господарювання потребує використання адекватних методів, а також аналізу процесів створення сукупного аграрного продукту та одночасного відтворення навколишнього природного середовища. На основі зазначеного, важливо провести характеристику стану системи державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України, відобразивши її стратегічне значення та оцінити її тактичну ефективність за окремими позиціями.

Існуюча на сьогодні в Україні система державного регулювання аграрного сектора національної економіки розвивається з урахуванням її основних інституціональних завдань, методологічно базується на реалізації соціально-економічних й екологічних пріоритетів суспільства в цілому, зокрема

в аграрній сфері, забезпечується на основі відповідних керівних принципів. Діючі цільові установки до розвитку системи державного регулювання та її значення слід відобразити за економічними, соціальними та екологічними критеріями (саме в такому порядку вони виявляються в діючій практиці аграрного господарювання). Проведений аналіз основних напрямів управлінських завдань у даній сфері відображено в таблиці 2.17.

Таблиця 2.17

**Мотиваційні цілі системи державного регулювання
аграрного сектора економіки України**

Групи завдань	Сутнісні ознаки
Економічні завдання	<p><i>Сприяти забезпеченню:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – продовольчої безпеки країни; – розвитку основних галузей агропродовольчої системи (АПС); – зростання обсягів виробництва аграрної продукції; – економічної ефективності аграрного сектора; – вільного розвитку сільськогосподарських підприємств як суб'єктів аграрного господарювання; – функціонування внутрішнього агропродовольчого ринку з сучасною інфраструктурою; – зростання міжнародного технічного співробітництва у аграрній сфері; – займання Україною міцних ринкових позицій у світовій, зокрема європейській агропродовольчій сфері тощо
Соціальні завдання	<p><i>Формування нових соціальних стандартів за рахунок:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – соціальної стабільності в суспільстві, зокрема на основі розвинутого аграрного сектора економіки; – долання соціальних проблем у сільській місцевості; – забезпечення сільського населення робочими місцями; – розвитку сфери обслуговування на селі за рахунок сучасних підприємств сфери послуг: торговельних установ, засобів зв'язку, закладів побутового обслуговування населення тощо
Екологічні завдання	<p>Розвиток екологічно орієнтованого аграрного сектора на основі:</p> <ul style="list-style-type: none"> – моніторингу за екологічними параметрами системи аграрного господарювання; – високотехнологічного аграрного виробництва, ресурсо- і енергозберігаючих технологій; – підвищення рівня якості й безпечності аграрної сировини та продовольчої продукції; – виробництва екологічно безпечної аграрної продукції, зокрема за параметрами «органічна продукція»; – комплексного розвитку сільських територій з одночасними екологічними пріоритетами; – формування мережі природоохоронних господарств та інших установ у структурі агропродовольчої системи

Примітка. Побудовано автором на основі [189].

На основі зазначених мотивацій у системі державного регулювання аграрним сектором України надалі доцільно визначити та методологічно обґрунтувати існуючі домінуючі принципи, що практично реалізуються як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. На нашу думку, в концептуальному відображенні, діючі принципи державного регулювання слід розділити на дві складові (рис. 2.11): 1) «координуючий принцип» – система управління аграрним сектором національної економіки за стратегічними позиціями, нормативно-правовими й технічними регламентами, іншими координуючими узгодженнями, що призводять до відповідності передбаченим параметрам; 2) «регулюючий принцип» – забезпечення розвитку системи аграрного господарювання у цілому на основі формування реальних засад інтеграції аграрного сектора України до світової, зокрема європейської економічної спільноти та за практичною реалізацією конкретних державних цільових програм, проектів (актуальних у конкретний період часу) за галузевими спрямуваннями, пріоритетної державної підтримки окремих господарюючих суб'єктів на засадах «втручання» тощо.

Інтеграція системи державного регулювання вітчизняного аграрного сектора до практики аграрного господарювання відбувається з використанням відповідних методів, що є одночасно механізмами реалізації концептуальних засад і практично орієнтованих заходів. Слід відзначити велику кількість регуляторних методів, якими послуговується уряд України в питаннях розвитку аграрного сектора як макроекономічної системи на рівні країни та на регіональних рівнях через місцеві ради. Методологія державного регулювання відображає цільове використання тих чи інших методів і коректуючи заходів залежно від змін соціально-економічної ситуації. Йдеться про застосування законодавчих, адміністративних, фінансово-економічних, пропагандистських, консультативних та інших методів регулювання.

Разом з тим, на нашу думку, у питаннях державного регулювання національним аграрним сектором не вистачає зворотних консолідуючих зв'язків як із громадськістю в цілому, так і з фахівцями-практиками аграрного господарювання, урахування їхніх думок, можливих пропозицій тощо.

Рис. 2.11. Напрями реалізації принципів державного регулювання аграрного сектора економіки України

Примітка. Побудовано автором.

Важливо акцентувати увагу щодо стратегічного спрямування розвитку аграрного сектора України. Виходячи із прийнятої у 2015 році Концепції

Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року [189], слід відзначити її прогресивне методологічне значення для розвитку системи аграрного господарювання та відтворення аграрних відносин на новому рівні, з урахуванням існуючих негативних аспектів та можливих напрямів до їх долаття (на прикладі досвіду країн з високорозвиненою економікою, зокрема США). Надалі в рамках державного регулювання визначені необхідні аграрні реформи та запропоновані програми до практичної реалізації відповідної стратегічної концепції.

Проведений нами аналіз найбільш важливих стратегічних позицій щодо розвитку вітчизняного аграрного сектору в системі державного регулювання України на найближчу перспективу відображено в таблиці 2.18. Доцільно відзначити сучасні, модерні для України підходи в галузі управління аграрним сектором, нові регуляторні акценти, що визначені як керівні до дії та відображені у запропонованих концепціях розвитку, зокрема йдеться про:

- підвищення відповідальності на всіх рівнях управління;
- багатоаспектне, адекватне до потреб, стимулювання аграрного розвитку за окремими, конкретними напрямами;
- прозорість розподілу державної або іншої підтримки;
- виділення цільових груп підтримки в аграрній сфері тощо.

На сьогодні в Україні розробляються більш вдосконалені регуляторні механізми державної підтримки, у тому числі це відображено в достатньо конкретизованій «Стратегії розвитку аграрного сектору «3+5» [209], де розглядається доцільність проведення трьох реформ як базових – земельної, реформи державних підприємств та пропонуються напрями реформування самої державної підтримки. Зокрема, щодо останнього змінюються цільові переваги, основний акцент державного сприяння переноситься на «дрібних гравців» аграрного ринку, малих і середніх фермерів та чітко визначається кінцевий результат – поштовх до розвитку дрібних аграрних господарств в Україні. Зазначене корелює із завданнями вдосконалення державної аграрної політики, відображеними в «Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки» [192].

Концептуальні платформи до розвитку аграрного сектора України

Найменування стратегічного підходу	Цільове призначення та мотивації стратегій, концепцій, проектів
Стратегія сталого розвитку «Україна-2020» (відповідні розділи для аграрного сектора) [220]	Впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі. Визначення основних векторів відповідного руху – вектору розвитку, вектору безпеки, вектору відповідальності, вектору гордості
Концепція національної екологічної політики на період до 2020 року (відповідні розділи для аграрного сектора) [190]	Розроблення оновленої національної екологічної політики, формування ефективної системи управління в сфері охорони навколишнього природного середовища, проведення структурних реформ і модернізації технологічних процесів, впровадження екологічно збалансованої системи природокористування (зокрема, на рівні аграрної сфери)
Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій України на період до 2020 року [65]	Розробка стратегічних напрямків розвитку сільського господарства України на перспективу, вирішення реальних потреб галузі через всеохоплюючий процес консультацій із зацікавленими сторонами, зокрема представниками громадянського суспільства, бізнесу, а також міжнародними донорами; підвищення конкурентоспроможності сільського господарства і сприяння розвитку сільських територій на сталій основі у відповідності до стандартів ЄС і міжнародних стандартів
Стратегія розвитку аграрного сектора «3+5» [209]	Проведення реформ: 1. Земельна реформа; 2. Реформа держпідтримки; 3. Реформа держпідприємств та їх реалізація за такими напрямками: 1) розвиток сільських територій; 2) розвиток ринків збуту; 3) органічне виробництво та нішові культури; 4) зрошення; 5) безпечність та якість харчових продуктів
Концепція розвитку сільських територій [191]	Окреслення основних пріоритетів розвитку сільських територій та розробка механізму підготовки аграрного та сільського сектора держави до функціонування в умовах вільної торгівлі з ЄС; комплексний розвиток сільських територій, в основі якого закладені потреби територіальних громад села, селища тощо
Проект USAID «Підтримка аграрного і сільського розвитку» [177]	Програми надання грантів у межах Фонду стратегічних інвестицій Проекту (APS) №01 для українських фермерів, малих/середніх аграрних підприємств з метою вивчення світової практики виробництва та маркетингу, їх ринкового розвитку, створення ринкових продуктів, виходу на міжнародний ринок
Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки [192]	Удосконалення державної аграрної політики, фінансового та інформаційного забезпечення і державної підтримки фермерських господарств; стимулювання нарощування обсягів сільськогосподарської продукції з високою доданою вартістю; створення сприятливих умов для залучення молоді до ведення фермерського господарства

Примітка. Систематизовано автором на основі цитованих джерел.

Крім того, в розглянутому контексті слід відзначити один із пропонованих пріоритетів практичної реалізації державних стратегічних задач у вітчизняній аграрній галузі (в концептуальному виявленні) – безперервність та стабільність результатів державної підтримки.

У контексті реалізації одного із завдань авторського дисертаційного дослідження щодо оцінки стану діючої системи державного регулювання розвитку аграрного сектора України в комплексному еколого-економічному аспекті, доцільно акцентувати увагу до системи аграрного виробництва в силу таких причин:

- аграрні виробничі процеси є першоосною розвитку сільського господарювання в широкому розумінні, в результаті яких створюються матеріальні блага, формується сукупний аграрний продукт;
- аграрне виробництво є особливою сферою вкладення та реалізації капіталу, активізації інвестиційної діяльності в аграрному секторі економіки України;
- система аграрного виробництва одночасно формує аграрні відносини, що відображають економічні відносини як в процесах виготовлення сільськогосподарської продукції, так і логістичні процеси поводження із нею – розподіл, обмін, споживання тощо, одночасно йдеться про розвиток сільської місцевості, формування сільської громади тощо.

Ключове місце у структурі аграрного сектора національної економіки належить виробничій сфері, що безпосередньо включає галузі рослинництва, тваринництва як базові, взаємопов'язані та інтегровані до інших галузей, зокрема агропродовольчих, а також сферу землеробства, землекористування, управління земельними ресурсами. Аграрне виробництво є економічною основою сільського господарювання, забезпечує необхідний рівень продовольчої безпеки країни, створює потужну сировинну базу для розвитку переробної харчової промисловості, окремих промислових галузей, альтернативної енергетики тощо. Для ефективної реалізації зазначеного в Україні є відповідні ресурси, що відображено зокрема і в наших дослідженнях. Доцільно доповнити, що площі сільськогосподарських земель України є

найбільшими в Європі й складають 41,5 млн. га (70% території країни), з них – 32,5 млн. га використовуються для вирощування сільськогосподарських культур (за даними українського Інституту стратегічних досліджень [66]).

Розвитку аграрного сектора України з виробничих позицій сприяють багато факторів, зокрема як можливості, так і потреби. Враховуючи вагомість і значення аграрного сектора національної економіки, а також світовий досвід, можна стверджувати про необхідність і логічність державного регулювання аграрного розвитку.

Тож нами проведено аналіз системи державного регулювання щодо аграрного виробництва, послуговуючись розробленою авторською схемою (рис. 2.12), де відзначені методичні засади до розвитку ефективного аграрного виробництва України, елементи механізмів галузевої підтримки – землеробства та супроводжуючої системи земельних відносин, галузей рослинництва, тваринництва. При цьому одночасно розглядається взаємодія економічних та екологічних складових як взаємозалежних у нинішній системі вітчизняного сільського господарювання. Акцентується увага до забезпечення екологічних підходів у різних формах і форматах реалізації, як у підсистемі аграрного виробництва, так і вдосконалення аграрних відносин. Зокрема, важливим є діючий державний моніторинг, прогнозування наслідків екологічних змін у культурі сільського господарювання України та прийняття необхідних адаптивних управлінських рішень.

Відображені на схемі концептуальні регуляторні заходи щодо розвитку аграрного сектора національної економіки за виробничими параметрами поєднуються із основними складовими реалізації аграрної політики держави. У свою чергу, це знаходить тактичні забезпечення через формування дієвих інструментів реалізації принципів і завдань державного регулювання. Йдеться про виявлення резервів щодо забезпечення стабільних показників урожайності базових продовольчих аграрних культур, підтримки земельної реформи, формування структури посівних площ на основі екологічно орієнтованих показників, сприяння підвищенню рентабельності продукції тваринництва, утворенню на кооперативних засадах переробних підприємств тощо.

Сфера аграрного виробництва			
Землеробство		Рослинництво	Тваринництво
Управління земельними ресурсами		Виробництво аграрної продукції за ринковими ознаками	
Нормативно-законодавчий супровід системи землекористування	Формування раціональної структури земельного фонду	Прогнозування валового збору основних видів рослинних сільськогосподарських культур з урахуванням категорій господарств	Координація виробництва та реалізації м'яса, молока, яєць та інших видів продукції тваринництва як основи до забезпечення потреб споживачів – переробних підприємств та населення
Програми захисту ґрунтів від ерозії, екологічно орієнтована структура агроландшафтів	Використання земельних та рослинних ресурсів на рівні сільськогосподарських підприємств та інших суб'єктів інфраструктури аграрних відносин, практика відтворення продуктивності (родючості) ґрунтів, формування посівних площ, агротехнічні процеси сівозмін тощо	Сприяння підвищенню рівня рентабельності виробництва основних видів продукції тваринництва; формування ринкової інфраструктури виробництва та реалізації тваринницької продукції	
Складові реалізації аграрної політики держави			
Оптимізація землекористування в Україні		Цільові установки до розвитку високопродуктивного та високотоварного аграрного виробництва за галузями	
Сприяння земельній реформі, виділення акцентів щодо власності на землю сільськогосподарського призначення, здачі земельних угідь в оренду тощо	Підвищення екологічної якості земельного фонду	Виявлення резервів до забезпечення стабільних урожаїв аграрних культур як основи до продовольчої безпеки. Формування екологічно орієнтованої структури посівних площ у рослинництві	Розвиток на нових ринкових засадах молочного, м'ясо-молочного та м'ясного напрямів тваринництва; впровадження нових технологій у тваринництві, що сприяють зростанню ефективності та екологічності процесів
	Розвиток органічного землеробства, біологічного рослинництва як екологічно орієнтованого напрямку відтворення сільськогосподарських ресурсів		Утворення на кооперативних засадах комплексних тваринницьких комплексів, молокопереробних, м'ясопереробних та інших підприємств галузі
Формування соціально відповідального ставлення до землі з позицій усіх суб'єктів аграрного господарювання		Розробка ефективних механізмів державного регулювання: фінансової підтримки товаровиробників окремих видів аграрної продукції, налагодження системи контролю за якістю продукції, впровадження інновацій у галузі рослинництва/тваринництва	
Інтегрування до системи технічного регламентування аграрного господарювання та ринкового розвитку			

Рис. 2.12. Регуляторні заходи на рівні базових виробничих галузей аграрного сектора України та механізми їх практичної реалізації

Примітка. Розроблено автором.

Надалі нами акцентовано увагу до таких складових державного регулювання вітчизняним аграрним сектором та проведено аналіз відповідних механізмів їх забезпечення:

- по-перше, формування оновленої системи технічного регулювання та її ключових елементів у формі метрологічного забезпечення, стандартизації, кваліметрії, сертифікації як основи до забезпечення регламентованого рівня якості та безпечності агропродовольчої продукції й сировини у відповідності до потреб внутрішнього споживача, сприяння збільшенню виходу готової української аграрної продукції на міжнародний, зокрема європейський ринок;
- по-друге, одночасний розвиток аграрного ринку як свого роду буфера між державним протекціонізмом та відповідними сферами інтересів агробізнесу; певною мірою збалансування дієвості системи заходів державного впливу на аграрне господарювання та створенням умов оптимальної реалізації ринкового розвитку;
- по-третє, формування сучасної інфраструктури вітчизняного аграрного ринку, завданням якої є активізація процесів переробки агропродовольчої продукції та доведення її до кінцевого споживача на основі логістичних процесів зберігання, транспортування, реалізації; розвиток вітчизняних аграрних товарних бірж, оптових ринків, агроторгових домів, товарних виставок тощо.

Елементом державного регулювання, що отримує своє відображення на різних рівнях вітчизняного аграрного господарювання та аграрних відносин, є система технічного регулювання. Технічне регулювання, з одного боку, є частиною аграрної політики держави, що визначає пріоритетність розвитку агропродовольчої системи, виокремлює виняткову значущість і незамінність вироблюваної продукції сільського господарства в життєдіяльності людини та суспільства, з іншого боку – відображає нормативно-правові зобов'язання держави у сфері встановлення обов'язкових вимог до якості аграрної продукції / сировини та пов'язаних з цим процесів із одночасним оцінюванням їх відповідності та / або ринкового нагляду.

Базовою методологічною основою системи технічного регулювання є стандартизація та сертифікація як діяльність щодо встановлення /підтвердження оптимальних правил, вимог, загальних принципів чи характеристик, що стосуються різних видів діяльності, зокрема пов'язаних із аграрним господарюванням, метою чого є захист інтересів держави стосовно рівня безпеки / якості відповідної продукції, процесів, послуг.

У сучасних умовах вітчизняна система технічного регулювання зазнає прогресивних змін, що зумовлено процесами інтеграції України до міжнародної, зокрема європейської спільноти, необхідністю встановлення та впровадження на національному рівні нових технічних вимог, регламентів, нормативно-правового закріплення їх основних положень, зняття технічних бар'єрів з позицій СОТ тощо. Відбувається реформування системи технічного регулювання, так, Кабінетом Міністрів України визначені два концептуальних етапи технічної реорганізації:

1. Перший етап технічного регулювання реалізує головне завдання держави – законодавче забезпечення переходу на європейські стандарти та процедури.
2. Другий (фінальний) етап технічного регулювання передбачає формування пакету документів, технічних регламентів на засоби вимірювання техніки, модулі оцінювання відповідності, а також розробка плану заходів щодо оптимізації мережі державних вимірювальних лабораторій.

На практиці існують певні обмеження щодо розповсюдженості національної системи технічного регулювання за об'єктами експертного оцінювання, зокрема це відображається на рівні аграрного сектора. Так, основні акцентування існуючих стандартизованих вимог, що закладені в діючих технічних регламентах України, відображають вимоги до якості готової (кінцевої) агропродовольчої продукції. Меншою мірою (або лише початково) забезпечуються / реалізуються нові технічні вимоги до основних процесів вітчизняного аграрного виробництва та їх складових, зокрема технологічних, організаційно-управлінських, екологічних тощо. Але такі події на сьогодні

прийнятні, оскільки відображають певною мірою зазначену етапність технічного реформування національної економіки, зокрема аграрного сектора. Разом із тим, на основі виконаного авторського дослідження, слід відзначити вагому роботу відповідних органів державної влади, виявами якої є такі регуляторні заходи технічного спрямування (аналіз проведено за актуальними періодами):

- формування та постійне оновлення законодавчої бази України у сфері технічного регулювання та її відображення до розвитку аграрного сектора. Так, набув чинності оновлений базовий закон України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» від 10.02.2016 р. [78], у зв'язку з зобов'язаннями України й ратифікуванням Угоди про асоціацію з ЄС. На основі цього визначаються правові та організаційні засади розроблення, прийняття і застосування технічних регламентів і передбачених процедур оцінки відповідності;
- розробка нової категорії «технічний регламент» з метою реалізації оновлених підходів щодо захисту життя, здоров'я та майна людей; захисту тварин, рослин, довкілля та природних ресурсів; запобігання недобросовісній практиці, зокрема введенню споживача в оману стосовно призначеності чи безпечності продукції; усунення загрози для національної безпеки [77;78];
- розроблення національних стандартів та їх гармонізація у відповідності до принципів та правил міжнародних і європейських вимог, зняття (за потребами) зайвих обмежень. Узгоджені зобов'язання держави у сфері технічного регулювання у рамках членства України в СОТ відображені в Угоді «Про технічні бар'єри в торгівлі» [219] та передбачають впровадження (методами транспозиції, апроксимації, координації, імплементації) міжнародних стандартів, технічних норм;
- координація та планування робіт, усунення технічних бар'єрів щодо методів випробовування, визначення показників якості та безпеки продукції, послуг, робіт. Розроблено нові редакції законів України

«Про стандартизацію» [77], «Про метрологію та метрологічну діяльність» [73] з метою приведення діяльності вітчизняних технічних інституцій до відповідних принципів СОТ та ЄС;

- визначення проблем переходу від наявного нормативно-технічного стану України до виконання вимог ЄС щодо системи ринкового нагляду, виявлення можливостей до їх вирішення: Зелена книга «Про політику адаптації національного законодавства у сфері технічного регулювання та споживчої політики до європейських вимог» [81]. Відображення фундаментальних реформ законодавства у агропродовольчій сфері на рівні ЄС, реалізація інтегрованого підходу на рівні аграрного сектора України щодо просування товару «від ферми до кінцевого споживача»: Біла книга «Політика адаптації вітчизняного законодавства в галузі норм і стандартів європейських вимог» (Безпечність харчових продуктів)[12];
- формування на рівні Міністерства аграрної політики та продовольства України тематичних планів наукових розробок у сфері стандартизації/сертифікації агропродовольчої продукції з урахуванням принципів державної політики й галузевої потреби. Визначення обсягів щорічного фінансування Міністерства аграрної політики та продовольства України у сферу стандартизації та сертифікації агропродовольчої продукції;
- встановлення регламентованих санітарних норм і правил, фітосанітарних режимів, ветеринарно-санітарних правил, гранично допустимих концентрацій, мікробіологічних показників, правил радіаційної безпеки;
- проведення процедури вимірювання у сфері якості / безпеки агропродовольчої сировини та харчових продуктів, оцінки та встановлення відповідності вимогам технічних регламентів. Затверджено наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження річного плану здійснення заходів державного нагляду (контролю) за дотриманням вимог законодавства

у сфері провадження господарської діяльності з оцінки відповідності вимогам технічних регламентів на 2018 рік»;

- регулювання технічного переоснащення агропромислового виробництва, технічного оновлення аграрних підприємств на основі державного фінансування через механізми здешевлення кредитів, часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва, заходи з операцій лізингу вітчизняної сільськогосподарської техніки тощо.

Зазначене на сьогодні втілюється на рівні національного аграрного сектора з метою формування сучасної, дієвої на практиці системи технічного регулювання державного підпорядкування. Нами проведено розгорнутий аналіз щодо таких підходів (табл. 2.19), акцентовано увагу до прогресивних завдань щодо побудови збалансованої за структурою та функціонуванням системи технічного регулювання, відкритої до співпраці з іншими інституціональними державними структурами, прозорої за нормативно-правовим наповненням, що поєднує в єдине ціле нормативно-правові основи розробки, нормативно-технічні та інституціонально-технічні параметри забезпечення та галузевої (аграрної) реалізації.

Окремі положення чи параметри системи технічного регулювання (за авторськими обґрунтуваннями) відображають принципи новітньої аграрної політики держави, методологічні цілі державного управління у розвитку аграрного сектора національної економіки. Інші – вже знаходять своє відображення у практиці вітчизняного аграрного господарювання як регулюючі механізми та дозволяють підвищувати вимоги до якості / безпечності агропродовольчої продукції та вихідної сільськогосподарської сировини, відповідності її стандартизованим технічним вимогам. Крім того, система технічного регулювання відображає перспективи міжнародної технічної співпраці України в цілому та аграрного сектора зокрема, полегшує вихід вітчизняних аграрних товаровиробників на зовнішні ринки, підвищує експортний потенціал української сертифікованої аграрної продукції, рівень її конкурентоспроможності тощо.

Таблиця 2.19

**Складові системи технічного регулювання у розвитку аграрного сектора України
за принципами державного управління**

Елементи технічного регулювання в аграрній сфері	Нормативно-правові засади	Нормативно-технічні параметри	Інституціонально-технічні параметри
Цільові установки до координації частин технічного регулювання у єдину систему	Формування відкритої та прозорої системи технічного регулювання на основі базових законів та підпорядкованих правових актів для комплексного забезпечення потреб аграрного сектора економіки України, охорони довкілля, міжнародної співпраці тощо	Зростання ступеня відповідності аграрних процесів та їх кінцевих результатів сучасним технічним регламентам та екологічним нормам. Забезпечення засобами вимірювальної техніки за відповідними параметрами для процедури вимірювань	Реалізація частини аграрної політики держави, що співвідносяться із технічним регулюванням та інноваційною політикою через Міністерство аграрної політики та продовольства України та відповідні регіональні органи виконавчої влади
Формування сучасної системи стандартизації, сертифікації та її відображення в аграрній сфері	Правове забезпечення необхідного рівня безпечності господарських об'єктів, технічних систем з урахуванням допустимого ризику небезпек; гарантування безпеки продукції, робіт, послуг для споживача та довкілля	Забезпечення стандартизованих вимог до процесів вітчизняного аграрного виробництва (переважно на перспективу) та якості аграрної продукції / сировини (на сьогодні) та її сертифікаційного підтвердження	Адміністративна практика реалізації функцій стандартизації, сертифікації через органи ДП «УкрНДНЦ». Метрологічне забезпечення контролювання параметрів якості аграрної продукції та довкілля
Гармонізація національних технічних регламентів та стандартів до міжнародних	Наближення положень законодавства України до діючих технічних вимог міжнародної спільноти з використанням відповідних методів	Забезпечення технічної та інформаційної сумісності, єдності вимірів. Підвищення рівня вимог до якості / безпечності аграрної сировини / продукції	Відображення актуальних технічних принципів у методології наукових досліджень та аграрній ринковій практиці вітчизняних господарюючих суб'єктів
Техніко-технологічне оновлення вітчизняних аграрних підприємств	Формування відповідного законодавчого підґрунтя до інноваційно-інвестиційного технічного розвитку національного аграрного сектора	Підвищення рівня технічної оснащеності вітчизняних аграрних підприємств за рахунок державних організаційно-економічних заходів щодо оновлення матеріально-технічної бази аграрного сектора	Розробка механізмів взаємодії державного фінансування і конкретних дій регіонального управління аграрним виробництвом у аспекті технічного регулювання

Примітка. Систематизовано автором.

Сферами реалізації регламентованих технічних принципів є переважно аграрне виробництво, що являє собою (виходячи із зазначених позицій) сукупність матеріально-технічної бази, сільськогосподарської техніки, відповідних технологій у галузях рослинництва, тваринництва. Водночас, на нашу думку, недостатніми є управлінські прийоми державного технічного регулювання на практиці, різноспрямованої реалізації потенційних можливостей аграрної галузі. Аналізуючи сьогоdnішній стан вітчизняного аграрного господарювання, слід відзначити суттєве відставання як технічних процесів, так і їх кінцевих результатів діяльності від прийнятних (застосовуваних) техніко-технологічних еталонів, які на сьогодні практикує міжнародна та європейська аграрна спільнота. Для прикладу, сільськогосподарські підприємства України лише наполовину від реальних потреб забезпечені сучасними технічними засобами. Щодо наявних, то враховуючи зношеність технічного парку і його технологічну застарілість, потребують відповідної заміни.

Незважаючи на окремі недоліки та практичні неузгодженості, існуюча система державного регулювання аграрного сектора України за даним спрямуванням має достатню результативність, що показує розподіл видатків Державного бюджету України за 2016-2018 рр. (табл. 2.20). Йдеться про можливість практичної реалізації аграрної політики держави в розрізі рівноважного забезпечення наукової, науково-технічної діяльності, виконання робіт за державними цільовими програми та державним замовленням у розвитку агропродовольчої системи. У бюджеті закладаються необхідні фінансово-економічні ресурси до забезпечення таких процесів.

Слід відзначити зміни пріоритетності в розподілі видатків державного бюджету України за останні календарні роки на розвиток агропродовольчої системи, зокрема в напрямі посилення фінансової підтримки на експериментальні дослідження, підготовку вітчизняних наукових кадрів у сфері стандартизації та сертифікації аграрної продукції. Хоча таке фінансування у 2017 р. дещо знизилось (у 1,14 раз) в порівнянні з 2015 р., надалі – у 2018 році передбачено збільшення фінансування до 77, 6 млн. грн.

Розподіл видатків Державного бюджету України, тис. грн.

Видатки Державного бюджету України	2015	2016	2017	2018
Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів	300000,0	285000,0	300000,0	66000,0
Дослідження, прикладні наукові та науково-технічні розробки, виконання робіт за державними цільовими програмами і державним замовленням у сфері розвитку агропромислового комплексу, підготовка наукових кадрів, наукові розробки у сфері стандартизації та сертифікації сільськогосподарської продукції, дослідження та експериментальні розробки у сфері агропромислового комплексу	81867,3	87701,1	71479,5	77561,0
Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі	5000,0	5000,0	55000,0	—
Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників	—	—	1473000,0	945000,0
Керівництво та управління у сфері безпечності харчових продуктів та захисту споживачів	—	652826,2	1068384,5	1498744,3
Організація та регулювання діяльності установ в системі Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів	—	397079,2	192710,7	1219359,9
Протиепізоотичні заходи та участь у Міжнародному епізоотичному бюро	69067,1	56856,7	113656,7	687195,0

Примітка. Побудовано на основі [72].

Зазначене відображає концептуальні підходи аграрної політики щодо необхідності посилення технічних вимог до рівня / показників якості та безпечності агропродовольчої продукції, що на сьогодні регламентовані в Україні як базові. Відповідно, суттєво зростають видатки державного бюджету на: організацію та регулювання діяльності в системі Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів і складають 1,2 млрд. грн. у 2018 р., що в 3,07 раз більше в порівнянні з 2016 р. і в 6,33 раз більше в порівнянні з 2017 р. Керівництво й управління у сфері безпечності харчових продуктів та захисту споживачів – 1,5 млрд. грн. у 2018 р., що в 2,29 раз більше в порівнянні з 2016 р. і в 1,4 рази більше, ніж в 2017 р. Доцільно доповнити, що в 2015 році в державному бюджеті України видатки такого

спрямування взагалі не були передбачені. Такі підходи засвідчують практичну дієвість концепції управління якістю та безпечністю харчових продуктів. Із цим корелює збільшення фінансування на протиепізоотичні заходи та участь України в Міжнародному епізоотичному бюро – становить в 2018 р. 687,2 млн. грн., що в 9,95 раз більше в порівнянні з 2015 р. [72].

Одночасно, важливо відзначити достатньо кардинальні зміни в аспекті зниження або відсутності державної фінансової підтримки заходів в агропромисловій системі України. Так, в 2018 році в 4,5 раз зменшились видатки державного бюджету на фінансування заходів шляхом здешевлення кредитів. В 2018 році – відсутня фінансова підтримка заходів державного підпорядкування в агропродовольчій системі України.

Обґрунтовувати зазначену ситуацію, на нашу думку, слід виходячи з діючих на сьогодні концепцій розвитку аграрного сектора України та позицій державного регулювання, які передбачають стимулювання аграрного розвитку за конкретними напрямками, виділення цільових груп підтримки. Для прикладу, пріоритетною на сьогодні є фінансова підтримка розвитку фермерських господарств, малих і середніх аграрних підприємств, з чим погоджуємось.

Доречно навести приклади урядової підтримки сільськогосподарських товаровиробників за даним спрямуванням, що одночасно відображають зміни до Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектора економіки України (від 14.02.2018 р.), згідно з якою державне сприяння буде максимально прогнозованим й ефективним: часткова компенсація – 20% – вартості української техніки (за спрощеною процедурою для отримувача); програма державної підтримки-дотацій для вітчизняних виробників продукції тваринництва, садівництва, вирощування винограду, овочів і буряка (розрахована на п'ять років, за 2017 р. виділено 4 млрд. грн.). Крім того, на 2018 рік передбачена загальна державна фінансова підтримка фермерських господарств у розмірі 1 млрд. грн. [147].

У даному контексті йдеться про важливість державної цільової підтримки підприємницьких ініціатив вітчизняних сільгосптоваровиробників у розвитку галузевого рослинництва, тваринництва. Такі позиції достатньо ефективно

поєднують систему державного регулювання та вільний ринковий розвиток суб'єктів аграрного господарювання, що одночасно дозволяє формувати продовольчий базис країни (з урахуванням необхідності кількісного зростання виробництва окремих видів аграрної продукції) та сприяти зростанню вітчизняного аграрного бізнесу.

Доречно акцентувати увагу в даному контексті до сьогоденного стану фермерського господарювання як однієї із форм підприємницької діяльності в межах аграрного сектора України. Йдеться про такі важливі позиції щодо урегулювання відносин господарюючих суб'єктів, визнаних як «фермерські господарства» та системою державного регулювання:

- створення нормативно-правових умов для реалізації ініціативи громадян щодо виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції на внутрішньому та зовнішніх ринках, правового та соціального захисту фермерів України [79];
- створення Українського державного фонду підтримки фермерських господарств (як державної бюджетної установи), що виконує функції з реалізації державної політики щодо фінансової підтримки становлення і розвитку фермерських господарств;
- вивчення з можливістю впровадження прогресивного зарубіжного досвіду розвитку сільськогосподарської кооперації як елементу підвищення організаційної, економічної, екологічної тощо культури аграрного господарювання.

Проведений авторський аналіз системи фермерського господарювання в Україні у координатах державного регулювання відображено в таблиці 2.21. Нами виділені залежності між базовими принципами фермерської діяльності та елементами державного регулювання. Акцентується увага до форм і методів забезпечення підприємницької ініціативи вітчизняних фермерських господарств як суб'єктів аграрного господарювання на основі дієвих управлінських заходів, нормативно-правового координування – від вільного вибору виду аграрної діяльності (та / або супровідних послуг) до вільного вибору споживачів вироблюваної продукції чи наданої послуги.

Складові державного регулювання фермерської діяльності в Україні

Принципи фермерської діяльності	Елементи державного регулювання
Вільний вибір діяльності; повна самостійність у формуванні програми діяльності; залучення на добровільних засадах майна та коштів юридичних осіб та громадян, зокрема на умовах оренди; вільне наймання працівників тощо	Законодавчою базою створення та діяльності фермерських господарств є Конституція України, Земельний кодекс України, Закон України «Про фермерське господарство». Нові протекціоністські підходи для відповідних суб'єктів господарювання відображені в Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації
Можливості використання зовнішньої підтримки	Держави забезпечує підтримку у вигляді пільг. Надається допомога за рахунок держави і місцевого бюджету, у тому числі через Український державний фонд підтримки фермерських господарств
Вільний вибір постачальників ресурсів (або використання власних/орендованих ресурсів) – матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших видів	Законодавчо-нормативне узгодження щодо використання ресурсів, що є власністю держави, сільської громади або приватною власністю інших осіб. Підвищення відповідальності суб'єктів господарювання за використання та відновлення природних ресурсів, зокрема земельних як базових (з одночасною зацікавленістю фермерів до таких підходів)
Вільний вибір споживачів виробленої продукції	Надання можливостей вибору споживачів, у тому числі за умов реалізації фермерської продукції через аграрні товарні біржі, оптові ринки, виставки, ярмарки та інші інфраструктурні елементи аграрного ринку
Вільне розпорядження фермерським господарством прибутком (доходом), що залишається після внесення платежів	Перелік відповідних платежів передбачений законодавством України для сільськогосподарських товаровиробників, що можуть застосовувати спрощену систему або на загальних умовах у відповідності до діючої системи оподаткування

Примітка. Побудовано з використанням [90].

Одним із цільових завдань та важливою функцією державного регулювання аграрного сектора економіки України є створення та розвиток сучасної інфраструктури аграрного ринку. Це відображає концептуальну авторську позицію щодо важливості органічного поєднання принципів державного управління та вільного ринкового розвитку в діяльності вітчизняних суб'єктів аграрного господарювання. Прогресивні інфраструктурні

зміни аграрного ринку України одночасно дозволяють виявляти комерційну самостійність окремих підприємств або їх об'єднань у системі аграрного господарювання, сприяти забезпеченню їх фінансово-економічної (прибуткової) діяльності та залучати їх до широкого ринкового середовища, як внутрішнього, так і зовнішнього. Одночасно із інфраструктурною розбудовою вітчизняного аграрного ринку розширюються механізми практичної реалізації цільових завдань аграрної політики України та їх відповідного різнопланового державного врегулювання.

На сьогодні виникає потреба у формуванні принципово нових, прямих зв'язків сільськогосподарських підприємств із закупівельними організаціями, інституціональними споживачами, в основу яких закладається економічна зацікавленість і відповідальність за виконання договірних зобов'язань. Для прикладу, загальнодержавні потреби у продуктах харчування забезпечуються через закупівлю на товарних біржах, аукціонах тощо. Разом із тим, формування ринку сільськогосподарської продукції має одночасно забезпечити створення державного фонду і запасів аграрної сировини та продуктів її переробки, централізовані державні закупівлі необхідної кількості сільськогосподарської продукції відповідного цільового призначення.

У сучасних ринкових умовах інфраструктура аграрного ринку України перебуває на етапі становлення та достатньо розвинена, включає такі елементи: товарні біржі, оптові ринки сільськогосподарської продукції, торгові дома, товарні аукціони, ярмарки, споживчу кооперацію, консалтингові фірми, комерційні банки та інші допоміжні ланки й установи виробничої та невиробничої сфери, які забезпечують / прискорюють здійснення ринкових угод (табл. 2.22). Кожна із основних структур відкрита та доступна самостійна система, складається з місцевих, регіональних та національного ринків. За функціонуванням елементи ринкової інфраструктури виконують властиві саме їм функції, одночасно дозволяють виявляти та максимально концентрувати попит і пропозицію щодо сільськогосподарської продукції, прискорювати товарообіг, сприяючи прискоренню процесів реалізації товарів і пов'язаних з ним торгових операцій.

Складові інфраструктури аграрного ринку України як об'єкта державного впливу

Приклади побудови	Сфера протекціонізму	Напрями функціональних виявів
Аграрні товарні біржі		
Державна товарна біржа (створена в 2005 р.); розвинена мережа регіональних відділень з представництвом у кожному регіоні України	– Забезпечує рівні умови для всіх учасників біржової торгівлі	– Сприяння розвитку ринку товарних деривативів, базовим активом яких є сільськогосподарська продукція; – максимальне спрощення пошуку ринку збуту та постачальників; – прозорість ринкового ціноутворення; – організація державних закупівель сільськогосподарської продукції; – надання організаційно-посередницьких та інформаційних послуг; – збір, обробка, аналіз, розповсюдження інформації про кон'юнктуру біржової торгівлі тощо
Оптові ринки сільськогосподарської продукції (ОРСП)		
Статус ОРСП отримало 12 юридичних осіб, що працюють в 10 регіонах України (відбуваються певні зміни)	– Сільсько-господарські товаровиробники; – інституціональні споживачі; – учасники інфраструктурної розбудови	– Налагодження/розширення каналів збуту сільськогосподарської продукції; – забезпечення прибутковості аграрного виробництва; – забезпечення споживачів та населення агропродовольчою продукцією необхідного рівня якості та цінової доступності; – створення робочих місць тощо
Агроторговий дім		
Міжрегіональні та районні агроторгові дома у формі сільсько-господарських обслуговуючих кооперативів (зареєстровані в кожній області України)	Засновники агроторгового дому: – сільсько-господарські товаровиробники; – переробні підприємства; – бази зберігання продукції; – агротехсервісні підприємства та ін.	– Координація дії агроторгових домів і забезпечення їх взаємодії з міжрегіональними ринками; – вивчення стану фінансово-кредитного обслуговування підприємства та розробка пропозицій щодо його поліпшення; – сприяння товаровиробникам в одержанні максимальних прибутків від реалізації сільськогосподарської продукції; – зниження витрат на маркетинг, рекламу та збут продукції тощо
Товарні виставки, ярмарки та інші види ринкових комунікацій		
Щорічна агропромислова виставка України «Агро...». Міжрегіональні та регіональні спеціалізовані виставки	– Сільсько-господарські товаровиробники; – партнери та інші учасники співпраці	– Створення можливостей товаровиробникам реалізовувати власну продукцію покупцям (оптові партії); – демонстрація досягнень національної економіки; – налагодження контактів із партнерами, зокрема іноземними тощо

Примітка. Розроблено автором з використанням даних Міністерства аграрної політики та продовольства України та інших інформаційних джерел.

Разом із реалізацією економічних та комерційних завдань, формування сучасної інфраструктури аграрного ринку, як ефективного інструменту держави у процесі реалізації аграрної політики дозволяє підвищити рівень якості / безпечності сільськогосподарської продукції (особливо тієї, що швидко псується) за рахунок використання належно організованих логістичних структур під час транспортування, пакування, складування, зберігання продукції, скорочення часу виконання замовлень споживачів, а також виконання договірних зобов'язань між учасниками торгів. Окреме місце належить органічній продукції, позиціонування і реалізація якої набуває нових ознак у межах оптових ринків, оскільки аграрні товаровиробники самостійно вибирають канали реалізації своєї продукції. Водночас, це відображає один із механізмів забезпечення виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції регламентованого рівня якості та екологічної безпечності.

Від ефективного функціонування аграрного ринку та відповідних інфраструктурних складових залежить гармонійний розвиток усієї системи аграрного виробництва та продовольча безпека країни. Тобто, розширення ринків збуту сільськогосподарської продукції у межах загального ринкового збалансування за рахунок нових інституціональних структур відповідає цільовим завданням розглянутих концепцій, стратегій і програм аграрного розвитку України, дозволяє підвищити конкурентоспроможність вітчизняної аграрної продукції як на внутрішньому споживчому ринку, так і на міжнародному рівні, забезпечивши еколого-економічний баланс.

Отже, проведений аналіз впливу державного регулювання (за мотиваційними цілями, концептуальними платформами, регуляторними заходами, механізмами державної підтримки тощо) на розвиток аграрного сектора національної економіки, зокрема в розрізі поєднання з ринковими змінами, дозволяє стверджувати про сьогодишню важливість та перспективність таких дій на рівні: сільськогосподарського виробництва, національної системи технічного регулювання, інфраструктурних змін аграрного ринку України, що загалом формує умови еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки.

Висновки до розділу 2

Проведений аналіз умов еколого-економічного розвитку системи аграрного господарювання національної економіки дозволяє стверджувати:

1. Наявна значна залежність умов аграрного господарювання України за галузевими виявами у рослинництві, тваринництві, сфері використання земельних ресурсів від дії різноспрямованих чинників впливу, а саме, сукупних природно-кліматичних як найбільш різноманітних, дієвих та найменшою мірою регульованих; екологічних як доповнюючих до природних, що відображають ступінь антропогенного навантаження на довкілля та аграрні системи; технічних як коригуючих до техніко-технологічного регулювання аграрного виробництва; економічних як координуючих та мотивуючих, що виявляють себе у процесах державного регулювання аграрного сектора, економічній ефективності аграрного виробництва тощо.

2. Здійснене оцінювання екологічних складових у системі аграрного господарювання України за параметрами екологічної комплексності, взаємозалежного екологічного розвитку сільського господарства від економічних та соціальних умов відображає існуючі на сьогодні екологічні проблеми, пов'язані із забрудненням атмосфери, гідросфери, літосфери та відображеннями цих процесів на рівні аграрного господарювання. Проведене дослідження стану довкілля за основними агроекологічними показниками, а саме за основними забруднювачами, викидами шкідливих речовин обґрунтовує основні причини та екологічні наслідки утворення сільськогосподарських відходів та відображає методи поводження з відходами.

3. Причини значної кількості існуючих та потенційних екологічних ризиків у системі вітчизняного аграрного господарювання мають фінансово-економічні та управлінські підґрунтя, оскільки окремі господарюючі суб'єкти не завжди спроможні самотійно впроваджувати екологічно орієнтовані підходи, а застарілі аграрні технології, пов'язані зі значними забрудненнями довкілля, викидами небезпечних речовин. Крім того, зазначене доповнюється неналежним агрономічним супроводом галузі рослинництва; соціально-

психологічні невідповідності, зокрема низький рівень екологічної культури вітчизняного суспільства в цілому й мешканців сільської місцевості зокрема; недостатність практичної реалізації екологічно орієнтованих заходів державного регулювання, аграрної політики тощо.

4. Доцільна оптимізація системи державного регулювання розвитку аграрного сектора у розрізі зміни методології пріоритетів, використання регуляторних методів прийняття необхідних рішень у конкретних ситуаціях, конкретизації завдань, визначення основних «гравців», чітке виокремлення необхідних рішень та адекватних заходів, розподіл обов'язків та відповідальності, першочергове урахування інтересів окремих (законодавчо визначених) цільових груп суб'єктів аграрного господарювання, узгодження пропонованих заходів із поточною ринковою ситуацією та можливими ринковими змінами, оновлення підходів до оцінювання кінцевої ситуації.

5. Виконаний аналіз складових державного регулювання вітчизняного аграрного сектора – технічного регулювання, складових інтегрального розвитку аграрного ринку, формування сучасної ринкової інфраструктури в аграрній сфері – дозволяє відзначити суттєві прогресивні зміни. Так, в основі формування вітчизняної системи технічного регулювання, а саме стандартизації та сертифікації, лежать регламентовані та узгоджені із міжнародною технічною спільнотою показники, технічні норми та нормативи, процедури оцінювання тощо; базовими передбачені показники якості та безпечності сільськогосподарської продукції. Створюються умови для поєднання системи державного регулювання та вільного ринкового розвитку господарюючих суб'єктів, що сприяє зростанню вітчизняного аграрного бізнесу. Розвивається інфраструктура аграрного ринку України як за будовою, так і за результативністю функціонування, що дозволяє концентрувати споживчий попит та агровиробничі товарні пропозиції, вдосконалювати логістику, прискорювати товарообіг тощо.

Висвітлені у розділі 2 результати дисертаційного дослідження також відображені в низці авторських публікації [127; 128; 129; 131; 142].

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В СУЧАСНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ УМОВАХ

3.1. Перспективи сталого розвитку вітчизняного аграрного сектора: економічні, соціальні, екологічні виміри

Важливим спрямуванням прогресивного відтворення аграрного сектора національної економіки є практична (різнорівнева) реалізація прийнятої в Україні концепції сталого розвитку як моделі в контексті державної політики та програми її прагматичного впровадження на рівні окремих господарюючих суб'єктів. Динаміка аграрних процесів у межах певних констант – фінансово-економічних, організаційних, техніко-технологічних, комерційних тощо як найбільш оптимальних на відповідному ринковому етапі сукупно відображає принципи сталого розвитку в розумінні постійності, а не статичності. Йдеться про доцільність розробок таких інституційних механізмів у секторальному аграрному розвитку, що ефективно поєднують заходи державного регулювання як координуючі та ринкового саморозвитку як реально відтворюючі. Такі події будуть можливими у випадку збалансування інтересів суспільства, аграрного середовища, окремого сільськогосподарського підприємства, людини та довкілля. З погляду кристалізації аграрних явищ необхідно поєднати в єдину функціонуючу систему економічні, соціальні, екологічні складові розвитку аграрного сектора на основі сучасних методологічних принципів і дієвих модераторних (регуляторних) заходів з високим ступенем керованості аграрної системи (за вхідними та вихідними процесами).

Фактичний стан окремих складових розвитку вітчизняного аграрного сектора (що розглянуті у розділі 2 дисертаційного дослідження) значною мірою відзначається незбалансованістю. Для прикладу, економічні мотивації

до одержання прибутку у вітчизняному аграрному господарюванні часто реалізуються як пріоритетні на шкоду соціальним й екологічним. Підтвердженням цього є значна кількість реально існуючих соціальних проблем у аграрній сфері, пов'язаних із низьким соціально-економічним статусом сьогодишнього українського села, обмеженими можливостями сільських мешканців до соціального благоустрою та інших цінностей сучасного суспільства. Невідповідною є також екологічна складова розвитку аграрного сектора України, що знаходить підтвердження у значній кількості слабо регульованих негативних екологічних явищ, зокрема з погляду оцінювання екологічного стану окремих територій, залучених до аграрного господарювання, складністю реалізації сучасних агроекологічних принципів відтворення агроландшафтів, недостатністю екологостабілізуючих заходів на рівні окремих суб'єктів аграрного господарювання тощо.

Ураховуючи зазначені аспекти, такий напрям наукового дослідження за принципами «вдосконалення» сприятиме позитивним змінам у розвитку аграрного сектора, що потребує конструктивної наукової дискусії, пошуку сучасних шляхів оновлення / стабілізації (залежно від конкретних подій), оригінальних авторських пропозицій з метою прийняття узгоджених рішень щодо напрямів оновлення вітчизняної аграрної сфери.

Рівночасно слід формувати методично дієві механізми управління аграрним розвитком економіки України з урахуванням соціальних інтересів кожного члена суспільства, перспектив загального піднесення аграрного сектора національної економіки, відтворення екологічних параметрів у процесі аграрного господарювання на прийнятному рівні, що відображатиме сучасні форми вияву економічних, соціальних, екологічних параметрів як цільових за спрямуванням та рівнозначних за компонентною цінністю.

У відповідності до зазначеного, з позицій авторського бачення, акцентуємо увагу щодо перспектив сталого розвитку вітчизняного аграрного сектора у напрямі рівноважної взаємодії економічних, соціальних, екологічних складових як сучасних домінант сталого розвитку. Такий підхід

відображатиме нагальні завдання практики аграрного розвитку національної економіки, її кардинального вдосконалення на засадах сучасних ринкових підходів із урахуванням прогресивних комунікаційно-інформаційних потоків й тенденцій до оновлення, повноцінного входження України до світового економічного простору, використання вітчизняними аграріями вигоди з такої співпраці, соціального й екологічного оновлення сільських територій тощо.

Управління розвитком аграрного сектора національної економіки розглядається на загальнодержавному рівні як інтегральне завдання, що, з одного боку, включає визначення економічних, соціальних й екологічних параметрів як ключових, що одночасно виявляються за більш деталізованими позиціями, зокрема, організаційно-економічними, техніко-технологічними, еколого-економічними, соціально-економічними тощо; з іншого боку – відображає суспільні потреби предметної реалізації сукупної споживчої цінності вітчизняного аграрного виробництва в широкому обґрунтуванні та підвищення його соціальної значущості. Щодо останнього, слід відзначити необхідність підвищення рівня соціальних стандартів споживання харчових продуктів для населення України, що початково закладаються саме в аграрній сфері. Йдеться про реалізацію перспектив щодо забезпечення фізіологічних норм споживання українцями харчових продуктів на «ідеальному» рівні (або максимально наближеному до такого) відповідно до нормативів споживання харчових продуктів за кількісними параметрами, що одночасно підвищить рівень продовольчої безпеки країни.

Із окресленим поєднуються процеси важливості зростання екологічної безпечності вітчизняного аграрного виробництва, що, з одного боку, формує технічно необхідний рівень якості / безпеки сукупних сільськогосподарських процесів та їх кінцевих економічних результатів у формі реалізованої продукції; з іншого боку – відображає екологічно прийнятний ступінь навантаження на основні природні сфери, задіяні до аграрного виробництва та відтворення довкілля в цілому, зокрема з позицій його соціально-екологічного «споживання».

Першочерговими стають вимоги взаємопов'язаного вибору всіх параметрів аграрного розвитку, що характеризують стан системи «суспільство – аграрне середовище – природна сфера» та дозволятимуть долати існуючі аграрні ризики як реальні або потенційні бар'єри до піднесення аграрного сектора економіки України. В авторському розумінні аграрні ризики як економічна категорія – це усвідомлені ймовірні небезпеки, що супроводжують розвиток, насамперед, аграрного виробництва, його економічного відтворення за прийнятними супроводжуючими параметрами (соціальними, екологічними) та комерційну реалізацію відшкодованого аграрного продукту. У дисертаційному дослідженні нами методологічно використано принцип ризиковості окремих аграрних подій, що відображено в авторських позиціях щодо вдосконалення еколого-економічного розвитку аграрного сектора України.

Нами пропонуються до розвитку сучасні механізми управління вітчизняним аграрним сектором, зокрема у розрізі вирішення основних стратегічних аграрних завдань – організаційно-економічних, техніко-технологічних, еколого-економічних, соціально-економічних як окремі авторські методичні обґрунтування (табл. 3.1). Проведене дослідження є авторськими пропозиціями щодо розв'язання ключових проблем аграрного розвитку, які відображені у «Стратегії розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року» [193].

Таблиця 3.1

Характеристики перспектив розвитку аграрного сектору економіки України за ключовими спрямуваннями

Ключові проблеми аграрного розвитку *	Направленості щодо вирішення основних стратегічних аграрних завдань **
Організаційно-економічні спрямування	
Нерівномірність розвитку різних форм господарювання (укладів) внаслідок створення для різних за розмірами та соціальним навантаженням економічних суб'єктів формально однакових, але не рівних умов господарювання	Розвиток механізму логістики як певного «буфера» до врівноваження умов аграрного господарювання. Заохочення до створення інтеграційних аграрних об'єднань логістичного типу, що включають безпосереднього аграрні господарства та структури щодо зберігання, переробки, транспортування сільськогосподарської сировини/продукції, торгівлі тощо

Продовження таблиці 3.1.

1	2
Низька товарність виробництва сільськогосподарської продукції	Підвищення рівня реалізації товарної аграрної продукції як основного фінансово-економічного результату діяльності аграрного підприємства за рахунок «внутрішніх» і «зовнішніх» змін. Внутрішньогосподарські вдосконалення: скорочення витрат у процесі аграрного виробництва, економне використання ресурсів, підвищення якості насіння, кормів, готової аграрної продукції. Удосконалення умов ефективної реалізації аграрної продукції за рахунок нових виробничо-економічних зв'язків із споживачами, розширення збутових мереж на основі кооперативних взаємодій, збільшення кількості реалізованої продукції через товарні аграрні біржі тощо
Недосконалість інфраструктури аграрного ринку	Ринкове формування спеціалізованих інституцій (за видами сільськогосподарської продукції, що реалізується), на зразок товарних бірж, гуртових ринків тощо, що корелює із потребами сільськогосподарських товаровиробників та інституціональних споживачів
Незавершеність земельної реформи	Нормативно-правове забезпечення процесів удосконалення земельних відносин в Україні, що регулюють ринок земель, зокрема сільськогосподарського та лісового призначення, землеустрій, охорону земель тощо
Техніко-технологічні спрямування	
Низькі темпи техніко-технологічного оновлення сільськогосподарського виробництва. Ризики збільшення виробничих витрат через зростання зношеності техніки, переважання застарілих технологій, низькі темпи техніко-технологічного оновлення сільськогосподарського виробництва тощо	Активізація впровадження інноваційних технологій, зокрема нових селекційних програм у галузеві процеси аграрного виробництва з метою підвищення рівня економічної ефективності. Оновлення матеріально-технічної бази аграрних підприємств за рахунок сучасних технічних засобів з підвищеними ергономічними показниками (для працівників), що дозволить підвищити продуктивність праці; використання сільськогосподарської техніки з високими показниками енергозбереження, ресурсозаощадження тощо
Еколого-економічні спрямування	
Зростання вартості не відновлювальних природних ресурсів у структурі собівартості аграрної продукції	Підвищення ступеня використання відновлюваних або умовно відновлювальних ресурсів, зокрема у формі відходів або побічних продуктів сільськогосподарського виробництва
Нестабільні конкурентні позиції вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішньому ринках через незавершення процесів адаптації до європейських вимог щодо якості та безпечності сировини та харчових продуктів	Поетапне формування єдиної технічної системи стандартизованих вимог до рівня якості та безпечності вітчизняної сільськогосподарської сировини й харчових продуктів, розробка екологоорієнтованих заходів, що відповідає міжнародним, зокрема європейським підходам

Продовження таблиці 3.1.

1	2
Відсутність мотивації виробників до дотримання агроекологічних вимог виробництва	Суттєве розширення форм, методів і засобів екологічної мотивації в рамках системи державного регулювання аграрного сектора національної економіки (авторські пропозиції у п.3.2). Соціально орієнтовані заохочення вітчизняних аграріїв до екологічно безпечного аграрного виробництва та активної природоохоронної діяльності
Соціально-економічні спрямування	
Обмежена ємність внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції та продовольства, обумовлена низькою платоспроможністю населення	Підвищення рівня соціально-економічного розвитку держави, рівня життя населення України, купівельної спроможності, культури харчування, що сприятиме розвитку внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції, підвищенню вимог до її якості та безпечності
Ослаблення економічного підґрунтя розвитку сільських громад	Активізація розвитку сільських громад на практиці, максимальна реалізація декларованих законодавством України прав та гарантій консолідованого українського селянства, підвищення рівня демократизації сільських громад

Примітка. Умовні позначення: * Ключові проблеми, закладені в джерелі [193].
 ** Авторські пропозиції до вирішення.

Реалізація відображених перспективних напрямів розвитку аграрного сектора економіки України потребує ефективних методів, форм і засобів управління, розробки алгоритмів взаємодій. Нами пропонується блок-схема аграрного розвитку за ключовими економічними, соціальними, екологічними критеріями, в якій принципи збалансування відображені вхідними та вихідними величинами, основі процеси поєднані відповідними регуляторними механізмами (регулятори 1, 2, 3), які одночасно поєднують вхідні та вихідні потоки до аграрної системи (рис. 3.1).

Розробка блок-схеми проведена у відповідності до визначених вимог із використанням основних елементів схем алгоритму та їх стандартизованих графічних позначень [15]. Функціональні блоки на схемі охоплюють концептуальні процеси – економічні, соціальні, екологічні, що відображають сутність вітчизняної системи аграрного господарювання (виходячи із реальної ситуації в аграрному секторі) та потребують удосконалення практичних вирішень у різних методичних формах.

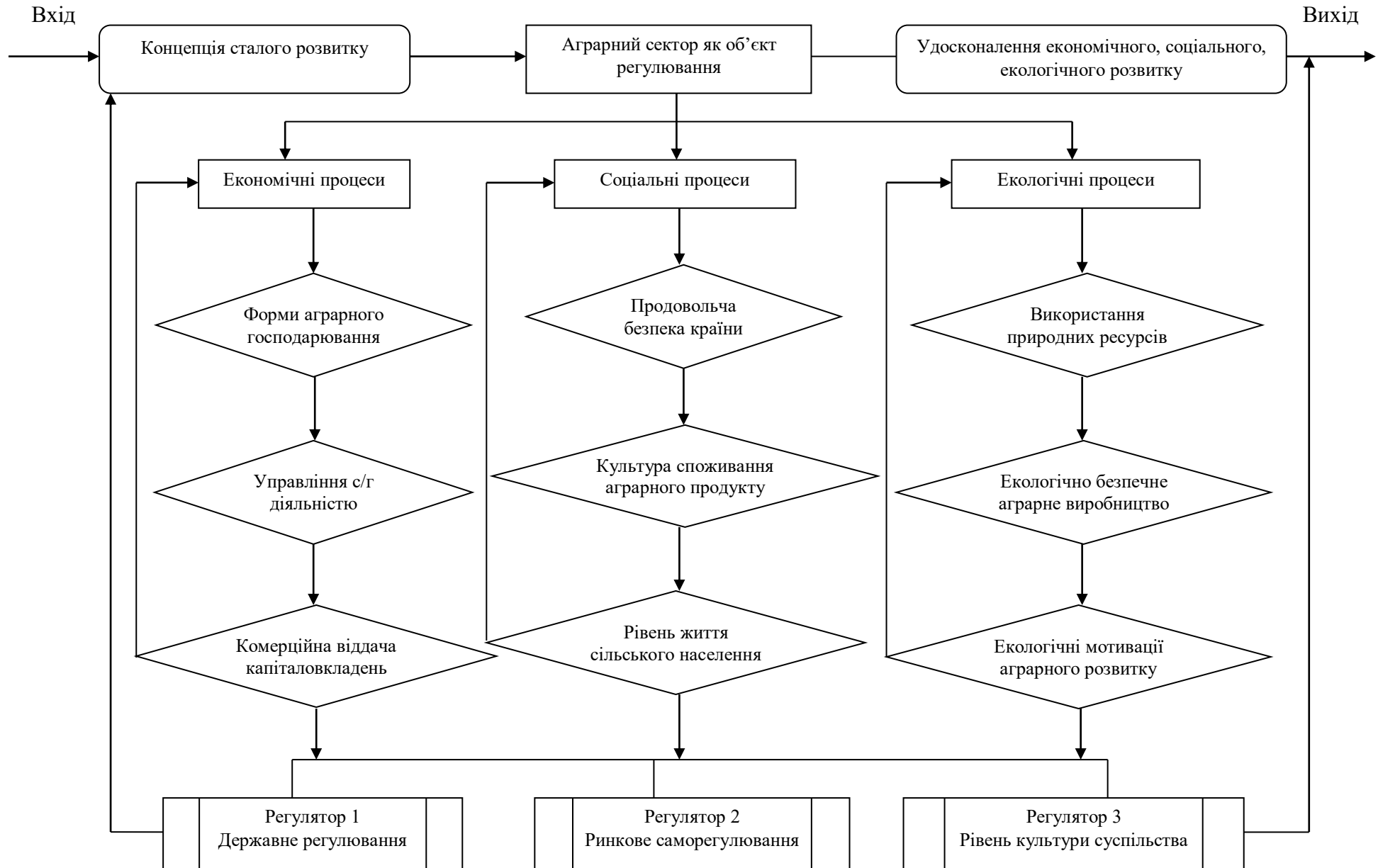

Рис. 3.1. Блок-схема розвитку аграрного сектора за ключовими критеріями

Примітка. Авторська розробка.

Піднесення аграрної складової економіки України, формування дієвих механізмів розвитку вітчизняного сільського господарства за комплексними показниками в часовому вимірі відображає цільові завдання усіх аграрних реформ, результативність яких не завжди є ефективною. В сучасних умовах основні акцентування аграрного розвитку слід поєднати з інноваційними процесами. Таку думку поділяє значна кількість вітчизняних економістів-аграріїв, зокрема ними пропонуються окремі напрями реформування державного управління на основі впровадження європейських стандартів у аграрний сектор України з одночасним стимулюванням інвестиційно-інноваційної діяльності аграрних підприємств [160], розглядаються перспективи формування національної агроінноваційної системи України як ключового фактора стабілізації сільськогосподарського виробництва [242], пропонується використання міжнародного досвіду при формуванні підсистем економіко-екологічного механізму регулювання розвитку вітчизняних сільськогосподарських підприємств [248] тощо.

Пропонована авторська розробка щодо перспектив розвитку вітчизняного аграрного сектора за економічними, соціальними, екологічними вимірами (взаємопов'язаними та взаємозалежними) передбачає практичне застосування принципів системності як сучасного методологічного інструментарію, відповідних методів системного аналізу та синтезу в аспекті вдосконалення складної за структурою та функціонуванням аграрної економіко-соціо-екологічної системи. Використання системного підходу щодо аграрного піднесення (за сферами реалізації – аграрне виробництво та його комерційна реалізація, аграрні відносини; за рівнями здійснення – загальнодержавний, регіональний, локальний) найбільш повно дозволить формувати дієві механізми реалізації національної концепції сталого розвитку з обов'язковими зворотними зв'язками з аграрними товаровиробниками, комерційними структурами та іншими учасниками аграрного ринку, сільськими громадами тощо. Одночасно необхідним є застосування принципів збалансування різноспрямованих аграрних процесів.

Аграрна система є багатокомпонентною, складнофункціонуючою сукупністю значної кількості підсистем, що, у свою чергу, включають елементи організаційної структури сільських територій, у межах яких забезпечується аграрне виробництво та створюється сукупний аграрний продукт, формується соціальна інфраструктура села, розвиваються ринкові взаємовідносини, реалізуються державні концепції та програми, пов'язані із виходом аграрної економіки України на новий рівень, піднесенням українського села тощо. Перспективи розвитку складної за структурними параметрами, інтегральної за функціонуванням аграрної системи доцільно, на нашу думку, розглядати з таких методологічних позицій (табл. 3.2):

- 1) динамічної структури, що забезпечує цілісність у відтворенні аграрної системи у процесі господарювання;
- 2) різноспрямованого функціонування з одночасним підтриманням процесів динамічної рівноваги взаємопов'язаних аграрних процесів;
- 3) відтворення із певною періодичністю параметрів результативності (ефективності) системи;
- 4) ринкового самовдосконалення та цілеспрямованого управління розвитком системи.

Збалансований розвиток аграрної системи, що відповідатиме прогнозованим комунікаційно-інформаційним принципам у межах аграрного сектора національної економіки, буде прийнятним в Україні лише за умов нової культури управління, що, у свою чергу, має базуватись на взаємодії вхідних та вихідних потоків (зв'язків) – від макроекономічних процесів у формі ефективної державної аграрної політики, реформування сільськогосподарського виробництва на інноваційно-інвестиційних засадах, підвищення рівня конкурентоспроможності аграрних підприємств як суб'єктів господарювання, підтримки виходу вітчизняного аграрного товаровиробника на зовнішні ринки тощо до ефективного менеджменту на мікрорівні; зокрема, йдеться про новий якісний рівень підходів до управління та самоуправління розвитком окремих процесів у аграрних господарствах.

Таблиця 3.2

Принципи розвитку економіко-соціо-екологічної аграрної системи

Характеристика комплексної аграрної системи та її підсистем		
Економічна підсистема	Екологічна підсистема	Соціальна підсистема
Розвиток як підтримання структури системи – сукупність елементів, що забезпечують цілісність системи, підпорядкованість, потенційну здатність до перетворень		
Складна системоутворююча одиниця, що включає окремі структури та показники їх вияву (організаційні, компонентні, управлінські, маркетингові, логістичні тощо), акумулює науково-технічний потенціал	Елементарна, часова або просторова постійність окремих параметрів екологічної підсистеми, основних біотичних та абіотичних складових, супроводжуваних технічних, технологічних та інших елементів	Єдність багатокomпонентних суспільних форм та їх виявів через політичні, соціально-економічні, екологічні елементи, культурні цінності, особистісні здійснення та самореалізацію членів аграрної спільноти тощо
Показники реалізації еколого-економічних принципів – підвищення продуктивності екосистем (агроландшафтів) та її економічна (комерційна) реалізація; підвищення продуктивності праці в аграрному господарюванні; формування реальної ринкової ціни за природні ресурси, що використовуються у сільському господарюванні (тарифи, ставки платежів у процентних ставках від товарної вартості використаних ресурсів); перерозподільчі платежі/вигоди; виплати або відшкодування виплат за природоохоронну аграрну діяльність тощо		
x	Показники реалізації еколого-соціальних принципів – ступінь екологічної безпечності сільськогосподарських територій; якість життя мешканців сільської місцевості; зайнятість сільського населення у екологічно орієнтованій діяльності – безпосередньо аграрній й комерційній за відповідними спрямуваннями (зелений туризм, сільський туризм, народні промисли тощо)	
Розвиток як процес функціонування системи – зміни, взаємодії, перетворення, трансформації з одночасною рівновагою та динамічною рівновагою підсистем		
Процесні реакції на рівні окремих суб'єктів господарювання як відповідь на дію внутрішніх і зовнішніх ринкових чинників – максимальне збалансування виробництва аграрного продукту й попиту на нього через торгівлю; вихід на міжнародні ринки; реалізація економічної та суспільної доцільності, необхідності, достатності аграрного виробництва	Ефективне перетворення потенціалу окремого природного ресурсу (землі, природних водойм, чистого повітря) в елемент економічної діяльності аграрного підприємства; формування нових інтеграційних (за екологічними та економічними/комерційними параметрами) суб'єктів господарювання; екологічно орієнтовані трансформації агроландшафтів тощо	Зміни соціально-економічних завдань та перспектив розвитку національної економіки й суспільства; урізноманітнення ринкових форм і методів соціальної реалізації й задоволеності аграрної спільноти; підвищення рівня культури аграрного споживання; загальних споживчих вимог до якості / безпечності аграрного продукту

Продовження таблиці 3.2

1	2	3
Розвиток як результативність системи – відтворення окремих параметрів, складових системи в «режимі» саморозвитку або управління, ефективність інтегральних процесів		
Максимальна реалізація економічного потенціалу окремих суб'єктів господарювання, регіонів, територій (природно-сільськогосподарське районування) та отримання оптимального соціально-економічного ефекту від сільськогосподарської діяльності; усунення окремих (поточних) суперечностей між аграрною системою та зовнішнім ринковим середовищем	Збереження стійкості екосистем та інших природно-техногенних угруповань з одночасними оновленнями на основі самовідтворення й дієвих управлінських рішень (спрямовані підходи до збільшення площ екологостабілізуючих сільськогосподарських угідь); інтеграційного перебігу процесів саморозвитку (природні відновлюючі процеси у природних екосистемах після змін) та керованого розвитку агроекологічними процесами в руслі екологічно орієнтованих принципів природокористування	Формування нового рівня соціально-економічних показників розвитку держави; впровадження соціально орієнтованих концепцій державного управління у сфері аграрної економіки, культури, освіти, гуманітарного та інтелектуального розвитку
Розвиток та перспективи вдосконалення системи – збалансування соціальних, економічних, екологічних процесів у одиничній реалізації та інтегральній єдності		
Ринкова самоорганізація аграрної економічної системи у поєднанні із державним координуючим регулюванням; впровадження страхового захисту діяльності сільськогосподарських товаровиробників; розширення принципів раціонального ресурсовикористання – технічних, технологічних, екологічних, інформаційних, інтелектуальних тощо	Ефективне аграрне природокористування та природоохоронна діяльність в єдності з соціально-екологічними цінностями, господарською доцільністю; збалансоване використання природних ресурсів (невідновних, відновних та умовно відновних); відтворення природного біорізноманіття, збільшення ємності природних екосистем – від елементарних до глобальних	Досягнення якісно нового стану комплексної системи в цілому, зокрема за соціальними параметрами як мотивуючими в розвитку сільських територій; забезпечення відповідного рівня комфортності життєдіяльності людини в сільській місцевості, добробуту, сприятливого соціального клімату, виходу на нові показники соціального забезпечення українського села тощо

Примітка. Побудовано автором.

Сучасними формами підвищення дієвості системи аграрного господарювання в Україні у широкому розумінні на основі запропонованого

є рівнозначне поєднання економічних, соціальних та екологічних складових, забезпечення процесів аграрного виробництва, підприємництва, розвитку сільських територій тощо на новому рівні, за виявами максимальної економічної ефективності, соціальної прийнятності, екологічної відтворюваності. Реалізацією такого підходу мають бути структурні зміни окремих аграрних систем, що включають природні, технічні, економічні, соціальні й комбіновані підсистеми, трансформації їх функціональних параметрів на основі оновлення підходів до використання природних ресурсів та їх ефективного перетворення в економічні, підприємницькі та соціальні ресурси. Прикладом у даному аспекті може бути прогресивний розвиток аграрної складової у значної кількості економічно розвинених європейських країн, зокрема Швейцарії, Нідерландів, Німеччини, Франції, Польщі та інших, в яких аграрні підприємства як структурно-функціональні суб'єкти господарювання є достатньо збалансованими за економічними, екологічними та соціальними параметрами, мають особливі режими в системі державного регулювання, відповідні преференції, страхові поліси та інші форми соціально-економічної підтримки.

Щодо перспектив структурних змін у системі вітчизняного аграрного виробництва, слід відзначити важливість проведення постійного моніторингу щодо його структури. Так, станом на сьогодні слід виокремити три групи сільськогосподарських товаровиробників (із різною кількісною часткою за регіонами України): 1) великі підприємства, зразка агрохолдингів; 2) середні та малі підприємства, фермерські господарства; 3) господарства населення.

Подібний розподіл є визначальним з позицій неоднакового рівня економічних доходів і різного впливу на екологічну та соціальну ситуацію на селі. Зокрема, в Україні суттєво відстає екологічна складова у структурі сукупної аграрної системи, а також на рівні малих підприємств та домогосподарств населення. Аргументом до зазначеного є те, що аграрний сектор, будучи елементом природокористування, на сьогодні здійснює третину усіх забруднюючих викидів та спричиняє суттєве навантаження на

природні екологічні системи (в силу об'єктивних та суб'єктивних причин). Відзначене більшою мірою характерно для великих аграрних підприємств та агропромислових комплексів, у той же час на рівні невеликих аграрних підприємств та домогосподарств населення територіальні екологічні зміни є незначними. Разом із тим, процеси екологічного регулювання можна більш ефективно здійснювати в межах великих та комплексних аграрних систем – агроєколандшафтів, що структурно поєднують природні та антропогенно модифіковані елементи сільськогосподарської діяльності. Це відображає необхідність практичної реалізації принципів екологізації вітчизняного аграрного виробництва та функціонування окремих аграрних підприємств за принципами еколого-економічного збалансування.

Слід відзначити окремі позитивні процеси, зокрема, станом на сьогодні прискорено зростає частка сільськогосподарських підприємств України, випереджаючи приріст основних параметрів домогосподарств населення. Позитивом є те, що у розглянутому випадку це дозволяє підвищувати якісні параметри системи аграрного господарювання на рівні великих підприємств, впроваджувати європейські принципи технічного регулювання, стандартизаційні й сертифікаційні вимоги, зокрема проводити контролювання ступеня відповідності екологічних регламентів у діяльності окремих сільськогосподарських підприємств та інших аспектах. Для прикладу, йдеться про важливість розвитку комплексного оцінювання ступеня забрудненості природних та антропогенних аграрних систем, контролювання екологічного стану ґрунтів, водойм, ландшафтів тощо.

Наявними є стримуючі фактори щодо соціальної складової системи аграрного господарювання, зокрема, рівень оплати праці в аграрному секторі відстає від середньоукраїнського. І хоча цей розрив останніми роками дещо скорочується, проте заробітна плата в сільському господарстві залишається однією з найнижчих серед видів економічної діяльності. Інший приклад, якщо раніше вітчизняні сільськогосподарські підприємства, як системоутворюючі елементи життя сільської місцевості, спрямовували

значний обсяг коштів на його соціальний благоустрій, то нині такі дії суттєво обмежені, як наслідок – соціально-культурний рівень сільської місцевості є низьким і потребує нагальних радикальних змін.

Сьогодні в українській економічній літературі з'явився новий методологічний термін «селоутворюючі господарства» [див., напр. 6] як особливі структури, що відображають принципи розвитку аграрного сектора України у сфері організації аграрного виробництва щодо пріоритетності багатоукладності форм господарювання. Селоутворюючі господарства, на нашу думку, найбільшою мірою відображають перспективи покращання соціально-економічних відносин у аграрному середовищі, зокрема у сфері організації аграрного виробництва, оскільки такі підприємства належать до однієї сільської територіальної громади, зареєстровані в межах відповідних сільських рад та відображають її різнопланові інтереси. Так, селоутворюючі господарства в силу своїх фінансових повноважень найбільш повно викристалізують соціальну функцію відповідних органів місцевого самоуправління, дозволяють активізувати процеси соціального захисту сільського населення, реалізації соціальних програм на селі, управління закладами культурного призначення тощо.

Розглянуті структурні перетворення у системі вітчизняного аграрного господарювання корелюють із необхідністю удосконалення процесів функціонування комплексних аграрних систем на основі прогресивних змін, трансформацій. Так, на сьогодні в сільському господарстві України переважає культура максимальної економічної прибутковості, насамперед за рахунок процесів інтенсифікації на противагу екологічним і соціальним цінностям. Нами пропонуються дещо інші підходи, комбіновані за походженням, які, з одного боку, забезпечать необхідні показники продуктивності аграрної системи на рівні окремого господарства (зокрема, за принципами врівноваження інтенсивно/екстенсивних галузевих технологій), з іншого – поєднують економічні, екологічні, соціальні показники та максимально збалансують їх у єдине функціональне ціле.

Йдеться про необхідність достатньо радикальних змін у галузевому розвитку аграрного сектора України, зокрема рослинництві, тваринництві й доповнюючи галузях аграрного виробництва, а також у свого роду об'єднуючій системі землеробства та землекористування, на основі науково обґрунтованих підходів. Нами пропонується зробити особливі акценти на механізмах поєднання інтенсивних та екстенсивних шляхів галузевого розвитку (табл. 3.3), адже такі процеси є взаємодоповнюючими в системі сільського господарства в силу таких причин:

- по-перше, розвиток різних форм діяльності аграрних господарств потребує диференціації культури ведення рослинництва, тваринництва та інших галузей, зокрема за валовою продукцією;
- по-друге, вирощування різних видів аграрних культур, продукції тваринництва в кількісному вимірі відрізняється за промисловими та споживчими потребами;
- по-третє, на сучасному етапі значні перспективи має органічне сільське господарювання, що здійснюється у невеликих масштабах.

Щодо методологічного обґрунтування розвитку аграрного господарювання в контексті інтенсивно / екстенсивних підходів, позиції вітчизняних економістів певною мірою розходяться. В першому випадку пріоритети надаються інтенсивним процесам: у рослинництві це стосується зерновиробництва, буряківництва, кормовиробництва тощо як сировинно необхідних; у тваринництві розглядаються перспективи укрупнення господарств, що утримують велику рогату худобу, свиней, овець та деяких інших видів тварин, що забезпечують сировиною м'ясо-молочну та інші галузі харчової промисловості України. У свою чергу, це дозволить інтенсифікувати відповідні товарні ринки, підвищити рівень продовольчої безпеки країни за більш високими соціально-економічними показниками. У другому випадку йдеться про особливі перспективи аграрного виробництва в територіально обмежених масштабах, що дозволяє виготовляти продукцію регламентованого рівня якості та безпечності.

Таблиця 3.3

Методичні положення щодо поєднання інтенсивних та екстенсивних шляхів еколого-економічного розвитку аграрної виробничої системи

Програми інтенсивного розвитку аграрної системи	Програми екстенсивного розвитку аграрної системи
Система землеробства	
Використання земельних угідь з метою отримання максимально можливого врожаю сільськогосподарських культур; впровадження сучасних систем обробітку ґрунту, зокрема зяблевого; екологічно орієнтована підготовка ґрунтів до подальшого використання, зокрема збалансоване (за агрономічними й екологічними показниками) застосування мінеральних й органічних добрив, штучних хімічних засобів і природних органічних речовин	Застосування способів раціонального (за якісними параметрами) використання землі з метою розвитку альтернативного (екологічно орієнтованого) рослинництва; підтримування регламентованого рівня чистоти (фізичної, механічної, біологічної) та безпечності ґрунтів; підвищення рівня родючості й відновлення ґрунтів нетрадиційними, екологостабілізуючими методами; використання чистих парів та інших форм «відпочинку» земельних угідь тощо
Система рослинництва	
Вирощування високопродуктивних сортів та гібридів культурних рослин (як економічно ефективних) – зернових, зернобобових, технічних, плодовоовочевих, винограду тощо з метою одержання стабільно високих урожаїв відповідної продукції; урахування біотичних, абіотичних та антропогенних факторів середовища; дотримання правил сівозмін у культурі рослинництва на рівні окремих господарств	Впровадження органічного рослинництва як альтернативної та екологічно відтворюваної форми ведення системи аграрного господарювання в межах якої мінімізується використання синтетичних хімічних речовин. Перевага використання «зелених» добрив, органічних регуляторів аграрних процесів, механічних способів обробітку ґрунту; впровадження селекційно адаптованих до регіональних природно-кліматичних умов розвитку сортів рослин
Тваринництво	
Масове розведення і використання сільськогосподарських тварин в умовах великих господарств. Розвиток в Україні на засадах інтенсифікації скотарства, вівчарства, свинарства, конярства, птахівництва, звірівництва та інших галузей, продукція яких має продовольче, промислово-технічне значення	Розвиток в Україні альтернативних видів тваринництва, зокрема птахівництва, кролівництва, козівництва, вівчарства, частково – великої рогатої худоби тощо в умовах фермерських господарств та домогосподарств населення на умовах високих стандартів утримування тварин та одержання якісної й безпечної продукції
Інші галузі/підгалузі аграрного товаровиробництва	
Масштабний розвиток окремих перспективних підгалузей сільського господарства (з позицій аграрного бізнесу) – землеробство кормових трав, прядильних культур; парникарство; квітникарство; конярство (з цільовим призначенням як тягової сили, кінного спорту тощо), шовківництво, льонарство та льонопереробка, хутрове звірівництво	Розвиток в обмежених масштабах окремих підгалузей рослинництва й тваринництва з метою одержання відповідної продукції рівня органічної, екологічно чистої, дієтичного призначення – ягідництво, баштанництво, садівництво, бджільництво, кролівництво, птахівництво тощо

Примітка. Авторська розробка.

Для прикладу, з метою обґрунтування інтенсивно / екстенсивних взаємодій у системі землеробства, нами розраховано показники рівня (ступеня) використання сільськогосподарських земель [144] на прикладі Чернівецької області:

1) ступінь господарського використання земель ($C_{гвз}$):

$$C_{гвз} = (S_{с.-г.угідь} / S_{заг}) \times 100\%, \quad (3.1)$$

де $S_{с.-г.угідь}$ – площа сільськогосподарських угідь, га;

$S_{заг}$ – загальна земельна площа, га;

2) ступінь розораності (C_p):

$$C_p = (S_p / S_{с.-г.угідь}) \times 100\%, \quad (3.2)$$

де S_p – площа ріллі, га;

3) ступінь використання ріллі ($C_{вр}$):

$$C_{вр} = (S_{зп} / S_p) \times 100\%, \quad (3.3)$$

де $S_{зп}$ – загальна посівна площа сільськогосподарських культур, га;

4) питома вага площі посіву інтенсивних культур у загальній посівній площі господарства ($C_{пik}$):

$$C_{пik} = (S_{ik} / S_{зп}) \times 100\%, \quad (3.4)$$

де S_{ik} – посівна площа інтенсивних культур, га:

$$S_{ik} = S_{кукурудзи \text{ на зерно}} + S_{соняшник} + S_{картопля} + S_{овочі} + S_{баштанні \text{ продовольчі}} \quad (3.5)$$

Необхідні вихідні дані отримані на основі окремих статистичних показників структури земельного фонду і посівних площ (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Структура земельного фонду і посівних площ Чернівецької області

Основні види земель та угідь, тис. га	2015	2016
Площа сільськогосподарських угідь	469,7	469,7
Загальна земельна площа	790,8	790,8
Площа ріллі	330,8	330,8
Загальна посівна площа сільськогосподарських культур	305,3	305,7
Посівна площа інтенсивних культур, з них:	109,9	160,1
кукурудза на зерно	52,5	57,7
соняшник	10,4	55,5
картопля, овочеві та баштанні культури	47,0	46,9

Примітка. Джерело [181].

Розраховані нами показники використання земельних ресурсів у Чернівецькій області за 2015-2016 рр. подані у таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

**Рівень інтенсивності використання земельних ресурсів
у Чернівецькій області, %**

Показники	2015	2016	Зміна
Ступінь господарського використання земель	59,4	59,4	0,0
Ступінь розораності	70,4	70,4	0,0
Ступінь використання ріллі	92,3	92,4	+0,1
Питома частка площі посіву інтенсивних культур у загальній посівній площі	36,0	52,4	+16,4

Примітка. Розраховано автором.

Практика сільського господарювання у Чернівецькій області з позицій землекористування відображає достатньо високий рівень інтенсивності відповідних процесів, зокрема ступінь господарського використання земель за 2015-2016 рр. складає 59,4%, насамперед за рахунок високої розорюваності земель – 70,4% за досліджуваний період, високого ступеня використання ріллі – 92,3% у 2015 році й 92,4% у 2016 році. Зростає питома частка площ посівів інтенсивних культур у загальній посівній площі – на 16,4%. Це засвідчує переважання підходів до забезпечення максимальної економічної прибутковості, насамперед за рахунок процесів комерційної інтенсифікації на протидію екологічним зростанням. Щодо останнього, слід збільшувати площі екологостабілізуючих угідь – луків, пасовищ, перелогів, лісо вкритих площ тощо.

Такі позиції слід коректувати не лише на рівні Чернівецької області, але й України в цілому на основі вдосконалення механізмів державного регулювання, впровадження різних способів державної підтримки екологоорієнтованих технологій у сільському господарстві з одночасними позиціями ринкового саморозвитку господарюючих аграрних суб'єктів, розмірено розвиваючи національний аграрний сектор за економічними та екологічними складовими.

У сучасних умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів виникає нагальна потреба в різноспрямованому піднесенні, яке інтегрально поєднує аграрний та промисловий розвиток, певною мірою нівелює різницю між сільським та міським середовищем в економічному й соціальному аспекті. Сучасна європейська сільська місцевість, навіть якщо це одне невелике фермерське господарство, є самодостатньою соціально-економічною та агроекологічною одиницею, має для цього необхідні умови та потенційні можливості до свого відтворення.

Разом із зазначеним, на рівні європейської аграрної економіки наявні великі аграрні й агропромислові підприємства зразка агрохолдингів, які поєднують у своїй діяльності як інтенсивні, так і екстенсивні за масштабністю виробничі технології, що в кінцевому підсумку відображають високоефективні економічні та комерційні технології, одночасно створюючи та відтворюючи повноцінний аграрний продукт і за соціальними, і за екологічними компонентами. Зокрема, постійні державні преференції мають сільські громади, реалізуються права їх учасників як реальних або потенційних фермерів, власників / співвласників земельних угідь, членів аграрних кампаній тощо.

Розглядаючи зазначений аспект інтенсивно / екстенсивних аграрних технологій на рівні України, слід відзначити його потенційні перспективи саме з позицій поєднання економічних, екологічних, соціальних показників та максимального збалансування їх у єдине ціле. На нашу думку, модельним прообразом для цього слід вважати розвиток аграрної системи регіонального масштабу – району або області. Застосування так званого комбінованого способу в аграрному регіональному господарюванні з одного боку, забезпечить необхідний сукупний рівень продуктивності аграрної системи, з іншого боку – дозволить поєднати як традиційний уклад окремих вітчизняних сільськогосподарських підприємств, так і активізувати впровадження нових виробничих технологій у аграрну сферу, що матиме також позитивні екологічні й соціальні наслідки.

Щодо останнього, не зважаючи на переважання у діяльності окремих вітчизняних господарств інтенсивних шляхів розвитку, наприклад у рослинництві на основі вирощування зернових, зернобобових чи кормових культур на значних територіях, що характерно для великих господарств, на кшталт агрохолдингів або великих фермерських господарств, або обмеженого в кількісному вимірі виробництва сільськогосподарської продукції в невеликих господарствах, зокрема овочів, плодів, ягід та інших культур, сукупна продуктивність аграрної системи на регіональному макрорівні буде збережена. Аналогічні підходи будуть перспективними і для розвитку тваринництва, як масштабного, так і обмеженого за загальною продуктивністю, але значимого з соціальних та екологічних позицій. Враховуючи світовий досвід та наявні ресурси, значні перспективи для України мають такі підгалузі тваринництва, які називають альтернативним, зокрема йдеться про розвиток шовківництва, кролівництва, бджільництва, конярства, хутрового звірівництва та деякі інших.

Крім того, запропонована комбінована інтенсивно-екстенсивна культура рослинництва є достатньо прогресивною, оскільки дозволяє, з одного боку, забезпечити у кількісному еквіваленті харчові та промислові потреби в тих чи інших сільськогосподарських культурах, з іншого боку – підвищує якісні параметри, як для споживача продукту, так і для довкілля за рахунок органічного виробництва без застосування (або з суттєвим обмеженням) хімічних синтетичних речовин. Такі перспективи змін системи аграрного господарювання у структурно-функціональному забезпеченні одночасно будуть мати позитивні екологічні й соціальні наслідки, зокрема будуть виконуватися важливі соціальні завдання – забезпечення населення України якісною та екологічно безпечною харчовою продукцією, збереження агроекологічних ландшафтів і природних комплексів на екологічно високому рівні. Щодо останнього, йдеться також про потенційні можливості диверсифікації економічної діяльності на сільськогосподарських територіях та доповнюючого розвитку, зокрема аграрного (зеленого, екологічного)

туризму, індивідуалізованого відпочинку на базі окремих приватних садиб тощо.

Проаналізовані зміни аграрного господарювання за умов інтенсивно-екстенсивних взаємодій у структурно-функціональному забезпеченні аграрної системи також будуть мати позитивні екологічні та соціальні наслідки. Деталізація екологічних напрямів сільськогосподарського виробництва буде виконана в параграфі 3.2 дисертаційного дослідження.

Як у першому, так і другому із зазначених випадків, необхідним є державне регулювання процесів як інтенсивних технологій, так і альтернативних форм ведення системи сільського господарювання на основі відповідних концепцій, доктрин, програм, різнорівневих заходів щодо організації аграрного виробництва, використання сучасних методів раціонального використання та відтворення ресурсів, зокрема природних, енергоносіїв не залежно від форм господарювання тощо. Щодо перспектив піднесення в Україні альтернативних методів аграрного господарювання, слід урахувати, що прибутковість біологічно орієнтованого рослинництва й тваринництва є невисокою, як засвідчує світова практика, крім того, екологічне відновлення основних виробничих процесів вимагає додаткових затрат й капіталовкладень. Саме тому, на цьому рівні мають «спрацювати» загальнодержавні інтереси щодо аграрних перспектив України як сучасної держави, конкурентоспроможної за економічними параметрами на європейському та світовому ринках.

Важливо розвивати підприємницькі та бізнес-ініціативи з боку окремих вітчизняних суб'єктів аграрного господарювання щодо розширення форм і методів організації комерційної діяльності, вкладення у справу власного капіталу та, за можливістю, залучення зовнішніх інвесторів, що є необхідним елементом корпоративного й ринкового саморегулювання сфери аграрних відносин та активізації приватної ініціативи в розвитку аграрного сектору економіки України.

Аграрний бізнес у напрямі, що аналізується в дисертаційному дослідженні, слід розглядати як прогресивну форму організації виробництва продовольства в цілому та за окремими видами продукції, зокрема в умовах сукупної аграрної системи, макро- та мікровиробничих процесів, де усі аграрні галузі / підгалузі функціонують збалансовано, взаємно доповнюють одна одну, дозволяють виконувати основне комерційне призначення такого виду діяльності й одночасно забезпечувати відповідні промислові галузі сільськогосподарською сировиною, пересічного українського споживача – харчовими продуктами необхідної кількості та якості.

У контексті зазначеного, важливо оновлювати бізнесову аграрну діяльність як на рівні масштабних галузей рослинництва і тваринництва, так і альтернативних, менш розповсюджених форм ведення системи вітчизняного аграрного господарювання, розвивати галузі / підгалузі, що є потенційно прийнятними в силу історичних, природно-кліматичних умов розвитку вітчизняних господарств та одночасно виявляти потенційні можливості інших ресурсів. В окремих випадках це можуть бути самодостатні види комерційної аграрної діяльності, для прикладу, значні перспективи, на нашу думку, має розвиток квітникарства, ягідництва, органічного плодоовочівництва за типовими для України видами рослинної продукції, в тваринництві – птахівництва, кролівництва, бджільництва тощо в фермерських господарствах поблизу великих міст, що одночасно полегшує логістику такої продукції до кінцевих споживачів.

З метою реалізації зазначених аспектів у практику аграрного господарювання України окрім капіталовкладень та зростання інвестиційно-інноваційної діяльності, слід активізувати та розширювати форми й методи управління сільськогосподарською діяльністю на основі менеджменту, маркетингу, логістики, аудиту тощо. Приміром, значні перспективи має транспортна аграрна логістика та її поєднання із промисловою логістикою як першооснова до розвитку аграрних товарних бірж та інших ринкових форм руху й реалізації сільськогосподарської продукції. Одночасно необхідним є

удосконалення інфраструктури аграрної сфери, насамперед транспортної як комунікаційної, а також складської, переробної тощо.

Нами пропонуються поєднання різних рівнів та форм регулювання аграрних відносин у системі аграрних взаємодій за такими цільовими підходами:

- державне та регіональне регулювання – різні форми та рівні підтримки й стимулювання виробництва агропродовольчої продукції з метою забезпечення реалізації соціально-економічної та аграрної політики держави щодо продовольчої безпеки, виробництва якісної / безпечної аграрної продукції, сприяння збереженню екологічної рівноваги між навколишнім природним та аграрним середовищем;
- місцеве (територіальне) регулювання – розширення повноважень сільської (об'єднаної) громади у формі активно функціонуючих сільських і селищних рад з одночасним підвищенням відповідальності за кінцеві результати аграрної та супутньої діяльності на підпорядкованих територіях;
- ринкове саморегулювання – товарні пропозиції відповідної сировини й готової агропродовольчої продукції на ринку на основі децентралізованої системи ціноутворення, регулювання ринку сільськогосподарської сировини та агропродовольчого ринку з боку споживачів, зокрема держави на соціально важливі продукти;
- ринковий саморозвиток – оптимальне використання природно-ресурсного та фінансового потенціалу, самостійне визначення галузевих напрямів укладання капіталовкладень у сільськогосподарське виробництво та супроводжуючу діяльність, економічна реалізація права приватної власності, прогнозоване поєднання комерційних успіхів та аграрних виробничих ризиків тощо.

Виходячи з окреслених перспектив сталого розвитку вітчизняного

аграрного сектора, йдеться про важливість поєднання різноспрямованих інтересів у аграрній сфері України: організаційно-економічних, виробничих, підприємницьких, соціальних, культурно-побутових, екологічних тощо, що одночасно відображає ключові принципи національної концепції сталого розвитку та знаходить відображення в таких методологічних постулатах:

- 1) забезпечення економічної ефективності аграрного виробництва та різних форм ведення аграрного та агропромислового бізнесу;
- 2) збереження продуктивності природних екосистем з одночасним розвитком нових агроекосистем;
- 3) застосування принципу збереження довкілля не тільки для нинішнього покоління, але і для наступних;
- 4) забезпечення екологічних балансів, екологічного відтворення довкілля тощо;
- 5) формування високих екологічних та соціальних стандартів щодо виробництва та споживання агропродовольчої продукції.

Отже, запропоновані дії будуть практичним відображенням впровадження концепції сталого розвитку в аграрному секторі України як сучасної управлінської, інноваційно-інвестиційної, екологічно орієнтованої та морально-етичної за соціальним змістом й мотивуванням програми функціонування суб'єктів аграрного господарювання. Доцільно розширювати сучасні методологічні підходи, що базуються на принципах системності та практично відображати їх у формі прийнятних методик трансформаційних змін комплексної аграрної системи, спрямувати розвиток вітчизняного аграрного середовища в русло рівнозначності економічних, екологічних, соціальних параметрів. Важливим із розглянутих постав є узгодженість принципів розвитку економіко-соціо-екологічної аграрної системи за структурними вимірами, функціональними процесами спрямованих трансформацій, результативністю та подальшим удосконаленням на основі максимального збалансування.

3.2. Сучасні екологічні мотивації до розвитку системи вітчизняного аграрного господарювання

Прогресивний розвиток аграрного сектора економіки України буде можливим, разом із формуванням інших умов, на основі забезпечення стійких екологічних позицій як у сфері сільськогосподарського виробництва, так і аграрних відносин. Екологічні цінності у світовому соціально-економічному просторі на сьогодні переходять в русло домінуючих, насамперед це стосується економічно розвинених країн. Україна як достатньо велика європейська держава має розвиватись із урахуванням саме таких підходів. Для цього на рівні вітчизняного аграрного сектора слід створювати дієві механізми та засоби управління, забезпечуючи й стимулюючи екологічний розвиток. Щодо останнього, важливими є екологічні мотивації до переходу системи вітчизняного аграрного господарювання у русло максимальної екологізації.

Перш ніж окреслювати доцільність і перспективи екологічної мотивації аграрного розвитку за суб'єктами та об'єктами господарювання, необхідно методологічно обґрунтувати сутність екологічного відтворення складних сільськогосподарських процесів і складових до їх регулювання. Йдеться про розгляд різнопланових передумов до екологізації аграрного господарювання з метою визначення подальших цільових перспектив (табл. 3.6). Слід акцентувати увагу на необхідності формування екологічно орієнтованих взаємовідносин на рівні вітчизняного суспільства в цілому, усвідомлення цінності природи в усіх її виявах і перенесення таких соціальних розумінь на сільськогосподарську сферу як масштабну в кількісних та якісних вимірах, підтримки таких процесів у формі державного регулювання. Для прикладу, йдеться про дієву аграрну екологічну політику як одного із засобів управління аграрним сектором і формування сталих, системних, різноспрямованих, відновлюваних за екологічним змістом та формами зв'язків – організаційних, управлінських, фінансово-економічних, підприємницьких, морально-етичних

тощо. Вагоме місце у процесах екологізації аграрної сфери належить громадському руху, ініціативам сільських мешканців тощо.

Таблиця 3.6

**Перспективи екологізації вітчизняної системи
аграрного господарювання**

Засоби регулювання аграрних процесів	Спрямування екологічно залежних аграрних процесів
Суспільні відносини	Розуміння суспільством, зокрема сільською громадою, необхідності переходу системи аграрного господарювання України на екологічні засади в теоретичному аспекті (на основі розповсюдження відповідної інформації), еволюційний розвиток (тривалий у часі) екологічно спрямованої культури сільського господарювання, перспективи розвитку сільських територій на соціально та екологічно орієнтованих засадах тощо
Державне регулювання	Формування нових методичних підходів, дієвих механізмів екологізації аграрної системи на основі екологічно значимої аграрної політики, курсу на збалансування інтенсивного та екстенсивного (за окремими культурами) агроекологічного розвитку, удосконалення форм власності за рахунок збільшення приватної частки (на землю, лісові угіддя тощо) з обов'язковими умовами дотримання екологічних норм господарювання, активне використання інноваційно-інвестиційних засобів у сфері аграрного виробництва, екологічно орієнтованих методів аграрного господарювання тощо
Ринкове самоуправління	Ефективне поєднання ринкових механізмів самоуправління та державного регулювання агроекологічних процесів, попиту та пропозиції на якісну, екологічно чисту сільськогосподарську сировину, продукцію рослинництва та тваринництва, сукупних аграрних процесів та їх кінцевих результатів як найбільш конкурентоспроможних в умовах сучасного світового ринку тощо
Аграрний бізнес	Від якості аграрного господарювання, зокрема екологічної її складової, залежить практична реалізація соціально-економічної політики держави у сфері виробництва й споживання продовольства належного рівня якості та безпечності; формування комерційно обґрунтованого рівня продуктивності рослинництва, тваринництва та інших галузей як основи до підвищення прибутковості аграрної діяльності в цілому, зокрема екологічно орієнтованого аграрного виробництва як самостійної підгалузі
Громадські ініціативи, ініціативи з боку окремих кооперативних об'єднань	Впровадження результатів екологічного руху в Україні в практику сільського господарювання як найбільш прийнятну до втілення загальної природоохоронної концепції; активізація екологічного руху сільських громад як ресурсозалежної спільноти [207]; сприяння практичному впровадженню стандартів <i>ISO 22000</i> «Системи менеджменту безпеки харчових продуктів», <i>ISO 9001:2008</i> «Система менеджменту якості»

Примітка. Узагальнено автором.

Необхідним елементом в сьгоднішніх умовах розвитку аграрної економіки України є удосконалення методологічних прийомів щодо визначення важливості екологічних концепцій, перехід від науково обґрунтованих цільових мотивацій до практичних установок їх забезпечення як на макрорівні (аграрний сектор національної економіки та його основні складові – сільськогосподарське виробництво, аграрні відносини), так і на мікрорівні – умови господарювання окремих господарюючих суб'єктів. На нашу думку, слід актуалізувати (різними способами) екологічні цілі аграрного розвитку, знаходити позитивні зв'язки між екологічними мотиваціями аграрного розвитку та екологічними процесами (як самостійними, так і сукупними агроекологічними) й наслідками їх виявлення, втілювати їх у практику вітчизняного аграрного господарювання та прогресивного розвитку аграрних відносин (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

**Цільові специфікації екологічно орієнтованого розвитку
вітчизняного аграрного сектору**

Сільськогосподарське виробництво	Аграрні відносини
Екологічні цілі	
Створення сукупного аграрного продукту високого рівня якості та екологічної безпечності на основі дотримання нормативно-технічних вимог до аграрних технологічних процесів і кінцевих продуктів – сільськогосподарської сировини та аграрної продукції	Формування екологічно орієнтованого відношення до аграрного виробництва на основі нової структури власності на основні засоби аграрного виробництва (переважно приватної); зростання попиту на екологічну чисту аграрну продукцію; збільшення фінансування на агроекологічні проекти тощо
Агроекологічні наслідки	
Зниження екологічного навантаження на основні природні сфери, задіяні до сільськогосподарської діяльності; формування динамічної рівноваги між природними та аграрними процесами; максимальне збільшення кількості територій, що входять до складу агроландшафтів та одночасно розвиваються на основі природних процесів саморозвитку тощо	Максимальна реалізація стратегічних екологічно спрямованих цілей аграрної політики держави та її тактичних виявів; посилення зв'язків аграрної науки з природничими науками – біологією, хімією, фізикою, географією та іншими з метою підвищення дієвості агроекологічних проєктів; розвиток сільських територій за ознаками екологічної чистоти; страхування екологічних ризиків тощо
Комерційні результати	
Одержання прибутку від здійснення аграрної діяльності за принципами екологічної чистоти, екологічної відновлюваності та виробництва органічної продукції	Узгодженні інтересів окремих аграрних товаровиробників та державної політики України; піднесення національного виробника якісної аграрної продукції на новий ринковий рівень

Примітка. Узагальнено автором.

Доцільність реалізації екологічних цілей у розвитку аграрного сектора економіки України слід методологічно відобразити за різними спрямуваннями, які сукупно будуть формувати кардинальні екологічні мотивації. Дослідження українських науковців-економістів є багатоаспектними, відображають складні процеси аграрних ринкових реформ й дозволяють пропонувати окремі напрями вирішень агроекологічних завдань, над якими працюють як окремі автори, так і наукові школи. Так, С. Рогач досліджує теоретико-методологічні й прикладні аспекти екологізації аграрного природокористування в умовах переходу України на модель сталого розвитку, зокрема з позицій раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища [185, с. 200]. Р. Таратура пропонує шляхи зменшення впливу аграрного сектора на довкілля за допомогою фінансових інститутів, автором розроблена модель залежності доходу сільськогосподарських підприємств від ставки за кредитами, розмірами капіталу і розміру кредиту [213, с. 472]. У монографічній роботі за редакцією О. Бородіної обґрунтовуються екологічні засади національної аграрної політики, які не стали елементом аграрного реформування, слабо враховані при приватизації землі, реформуванні водогосподарського комплексу тощо [1, с. 309].

Основою реалізації агроекологічних підходів, на нашу думку, є виокремлення найбільш дієвих екологічних мотивацій в аграрному розвитку у формі перспективних стратегічних завдань та конкретизації окремих тактичних рішень до їх практичної реалізації, ефективне поєднання екологічних передумов, екологічних вимог, екологічних рішень та екологічних наслідків у системі вітчизняного аграрного господарювання (рис. 3.2). Екологічні передумови відтворення системи аграрного господарювання визначаються прийнятними природно-кліматичними умовами, якими володіє Україна та значною кількістю інших відтворюваних природних ресурсів. На базі цього слід по-новому формулювати завдання вітчизняної аграрної політики, акцентуючи увагу на: 1) посиленні екологічних вимог для усіх суб'єктів аграрного господарювання; 2) забезпеченні прийнятних екологічних рішень з

обов'язковим урахуванням можливих екологічних наслідків.

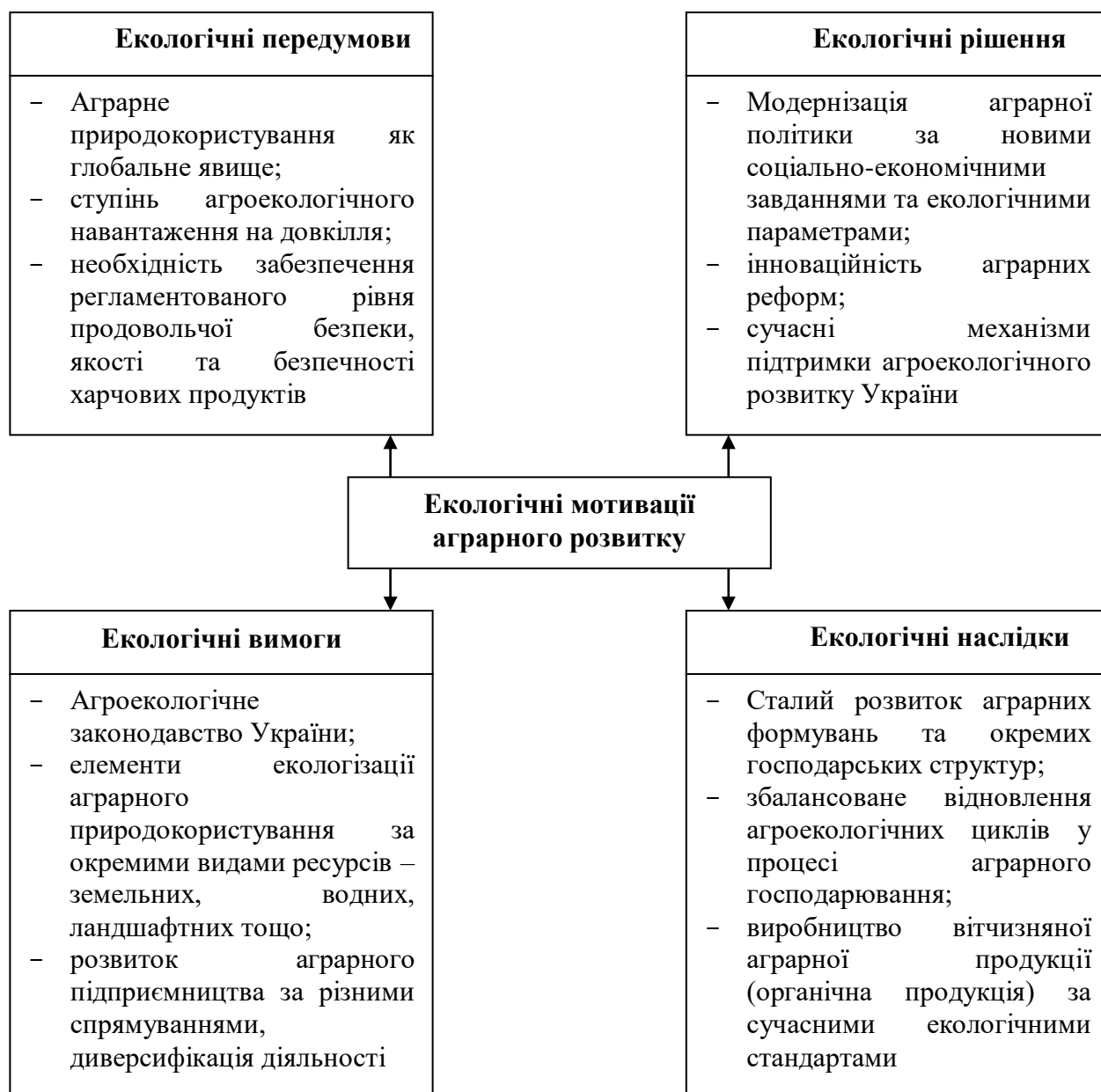

Рис. 3.2. Складові екологічних мотивацій щодо розвитку аграрного сектора України

Примітка. Узагальнено автором.

Одночасно, зазначені елементи відображають методологічну сутність екологічних мотивацій у категоріальному аспекті. Вважаємо за доцільне деталізувати визначення терміну «екологічні мотивації», який ми розуміємо як сукупність стимулів або інших екологічних інтересів, що різняться за

походженням, за спрямуванням до забезпечення, ступенем обов'язковості, наслідками тощо (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Принципи класифікації екологічних мотивацій в аграрній сфері

Напрямок класифікації	Класифікаційні угруповання	Характерні ознаки
За рівнем сприйняття	Об'єктивні	Формалізовані законодавчо-нормативні та технічні вимоги, стандартизовані правила, сертифікаційні підтвердження тощо
	Суб'єктивні	Колективні або індивідуальні психологічні установки, елементи культурних цінностей, загальне ставлення аграрія до природи
За призначенням	Природоохоронні	Комплекс заходів, спрямованих на безпечне ставлення до довкілля, охорону природних угідь тощо
	Агроекологічні	Формування збалансованих потоків між системою аграрного господарювання та навколишнім природним середовищем
За походженням	Обов'язкові	Виконання прийнятих зобов'язань в процесі аграрного господарювання
	Добровільні	Окремі екологічні ініціативи з боку аграрних господарюючих суб'єктів
За ступенем задоволення потреб	Оптимальні	Сукупність екологічних критеріїв, що найбільшою мірою здатні задовольнити реально обґрунтовані потреби аграрного сектора
	Раціональні	Сукупність екологічних критеріїв, що спроможні забезпечити максимальну якість та екологічну безпечність сукупних аграрних процесів
За широтою охоплення	Загальнодержавні	Забезпечення виконання аграрної політики держави, зокрема курсу на сталий розвиток з особливими екологічними установами
	Регіональні та місцеві	Виконання умов колективних договорів, орендних зобов'язань щодо екологічно безпечного ведення аграрного господарювання
	Комерційні	Розвиток аграрних господарств екологічно чистого спрямування, виробництво органічної аграрної продукції
За наслідками реалізації	Поточні	Відновлення елементів довкілля, задіяних до основних аграрних циклів у системі землеробства, галузях рослинництва, тваринництва та інших
	Віддалені	Сталий розвиток системи аграрного господарювання за взаємопов'язаними економічними, соціальними та екологічними наслідками

Примітка. Узагальнено автором.

З метою структуризації відповідної категорії та практичного використання в аграрній сфері необхідно сформулювати методологічні положення щодо об'єкта дослідження та концептуально поєднати їх.

Якщо розглядати еволюцію підходів до формування екологічних стимулів у системі світового аграрного господарювання, доцільно проаналізувати характерні ознаки у взаємодії «аграрне середовище-природне середовище». Складові аграрної економіки, разом із виконанням основної соціально-економічної «місії» – забезпечення населення харчовими продуктами, промисловості сировиною (необхідної кількості та якості) й одночасного розвитку аграрного підприємництва, функціонально корелюють із екологічними параметрами стану навколишнього природного середовища. Система споживання природних ресурсів у сільському господарстві має свої атрибути та відмінні від інших видів господарської діяльності особливості, що пов'язано зі значною залежністю від мінливих природно-кліматичних умов. Як наслідок, для аграрного природокористування характерним є виникнення окремих екологічних ризиків – з певною періодичністю й масштабністю.

Практика аграрного господарювання у різних країнах у різні періоди, вирішення поточних агроекологічних завдань за механізмами виконання, управління складними процесами, методи прийняття оптимальних рішень та одночасне формування екологічних мотивацій відрізняється. Разом із тим, відслідковуються загальні тенденції, зокрема, з підвищенням рівня соціально-економічного стану держав у цілому, культури суспільних відносин, споживацьке ставлення до природи у процесі аграрного господарювання перетворилось на переваження екологічних цінностей. Так, у економічно розвинених країнах прослідковуються такі закономірності: від обов'язковості проведення окремих екологічних заходів до соціальної й моральної відповідальності господарюючих суб'єктів, домінування екологічних цілей та знаходження відповідних можливостей до їх забезпечення.

Отже, агроекологічні зміни є необхідними й характерними атрибутами для світового сільського господарства, але на національному та регіональному

рівні їх слід пристосовувати до конкретних умов та форм вітчизняного аграрного господарювання. Реалії аграрного природокористування України та розвиток аграрних відносин на сьогодні відображають пріоритети кінцевої комерційної мети господарювання, екологічні мотивації є другорядними та супроводжуючими, насамперед це стосується тимчасових орендарів.

З одного боку, йдеться про розробку достатньої кількості цільових державних концепцій та програми екологічного спрямування в Україні, з іншого боку – недостатньо розроблені методики до їх реалізації на рівні окремих аграрних підприємств та інших суб'єктів господарювання.

Підтвердженням зазначеного є значна кількість екологічних проблем, що супроводжує сьогодні розвиток сільського господарства України (окремі аспекти зазначались у попередніх розділах та параграфах дисертаційного дослідження), що насамперед слід пояснити недотриманням регламентованих вимог до окремих агроекологічних процесів. Хоча такі події мають і об'єктивні пояснення: на рівні середніх та малих суб'єктів господарювання, зокрема у силу організаційно-фінансових причин, складно організувати належний фаховий супровід системи землеробства, галузей рослинництва і тваринництва; недостатньо кваліфікованих спеціалістів агрономічного, агрохімічного, ветеринарного та інших спрямувань у сільському господарстві України; на низькому рівні (без продуманих перспективних агроекологічних планів) ведеться екологічний супровід аграрної діяльності на рівні фермерських господарств, індивідуальних господарств населення тощо.

Окремо слід відзначити недосконалість культури ведення системи сільського господарювання в Україні з екологічних позицій як на загальнодержавному, так і на територіальному рівні, що, у свою чергу, виявляється у таких аспектах:

- екологічні позиції у землеробстві – застаріла техніка та екологічно недосконалі технології обробітку ґрунтів (агротехнічного, хімічного, меліаративно-зрошувального тощо), масштабні ґрунтові деградації в системі землеробства України у формі ерозії ґрунтів, дегуміфікації,

переушільнення орних земель та інших негативних екологічних наслідків, що одночасно посилюються глобальними процесами зміни клімату в бік потепління тощо;

- екологічні позиції у рослинництві – масштабна незбалансованість у рослинництві щодо вирощування окремих видів аграрних культур, екологічно неприйнятні площі під окремі види, що спричиняє суттєві екологічні навантаження на ґрунти та наземні екосистеми, йдеться про збільшення агровиробництва економічно прибуткових олійних і технічні культури – соняшника, ріпака та деяких інших;
- екологічні позиції у тваринництві – розвиток вітчизняного тваринництва відбувається лише з частковим урахуванням екологічно обґрунтованих норм для тваринницьких комплексів, в окремих випадках із суттєвими порушеннями останніх, як екологічний наслідок – забруднення гнойовими стоками відкритих водойм, підґрунтових вод, в окремих випадках – евтрофікація водойм та інші складні екологічні ефекти у природних сферах.

Формування раціонального спрямованого за екологічними параметрами аграрного сектора національної економіки потребує врахування великої кількості факторів і показників, серед яких багато нестабільних або таких, що безпосередньо впливають на зміну екологічних мотивацій. Йдеться про постійні зміни в політичному, соціально-економічному просторі України, що супроводжуються відповідними змінами у зацікавленості вітчизняних аграрних товаровиробників у екологічно спрямованому веденні господарств, адже на перший план виступають економічні інтереси. Крім того, важливо розвивати систему загальнодержавних екологічно спрямованих стимулів, не лише прямих у формі окремих преференцій на певний період часу (пільги в оподаткуванні, кредитуванні тощо), але дещо віддалених щодо результативності у часі або супроводжуваних до вирішення конкретних екологічних завдань.

Слід регулювати загальні процеси вдосконалення екологічних мотивацій на рівні аграрної економіки України через дієву аграрну політику, систему

державного регулювання розвитку сільських територій, місцевого самоврядування, діяльність громадських організацій та інших інституцій. Важливо при цьому враховувати як поточну екологічну ситуацію в аграрному секторі, так і перспективи його подальшого розвитку на основі оновлених екологічних підходів, що підтверджується відповідними положеннями Стратегії державної екологічної політики України на період до 2020 року [75].

Для прикладу, необхідним до дії для всієї системи вітчизняного господарювання на нових засадах, зокрема це стосується аграрної, є такий стратегічний постулат: сталий соціально-економічний розвиток будь-якої країни означає таке функціонування її господарського комплексу, коли одночасно задовольняються зростаючі матеріальні й духовні потреби населення, забезпечується раціональне та екологічно безпечне господарювання і високоефективне збалансоване використання природних ресурсів, створюються сприятливі умови для здоров'я людини, збереження і відтворення навколишнього природного середовища та природно-ресурсного потенціалу суспільного виробництва [207]. Це означає необхідність впровадження й виконання принципів екологічно збалансованого природокористування у системі вітчизняного аграрного господарювання та розробки дієвих механізмів їх реального забезпечення як на рівні аграрного сектора України в цілому, так і на рівні окремих господарюючих суб'єктів.

Перспективи екологічно спрямованого розвитку вітчизняної системи аграрного господарювання, на нашу думку, доцільно зорієнтувати в напрямі взаємозалежності (в тих чи інших дієвих формах) екологічних вимог та екологічних рішень, збалансування державного регулювання сільського господарства України та саморегулювання на рівні окремих аграрних угруповань. Важливе місце при цьому слід відвести модернізації аграрної політики України за новими соціально-економічними завданнями в контексті поточних екологічних вимог та основоположних екологічних принципів, що зорієнтовані на високі європейські стандарти.

Нами пропонується авторське бачення вирішення окресленої проблеми та формування дієвих засад до зростання екологічних мотивацій на рівні аграрного сектора національної економіки, в основі якого – методологія різноформатного інноваційного управління в аспекті формування стійких екологічних мотивацій та одночасного прогресивного розвитку системи вітчизняного аграрного господарювання. Перспективи впровадження інноваційних підходів до процесів екологізації вітчизняного сільського господарства доцільно визначати за такими постулатами:

- 1) необхідність оновлення підходів до екологічних мотивацій, виходячи з реалій існуючої практики аграрного господарювання України;
- 2) доцільність практичної реалізації екологічних мотивацій на основі впровадження нових організаційних, технічних, технологічних рішень та ефективного управління відповідними процесами;
- 3) результативність вияву екологічних мотивацій у комерційно прийнятних формах та соціально-культурних виявах.

Першу позицію необхідності нового бачення екологізації сільськогосподарського виробництва України відображають існуючі на сьогодні екологічні проблеми – забрудненість (механічна, фізична, хімічна, біологічна) основних природних сфер, в окремих випадках деградація сільськогосподарських земель, водних ресурсів, зменшення рослинного й тваринного видового різноманіття, непропорційна зміна природних ландшафтів на аграрних територіях, як наслідок – порушення природних процесів кругообігу речовин, енергії, інформації. Першопричиною зазначеного, з позицій аграрного господарювання, є процеси інтенсифікації, необхідність задовольнити зростаючі ринкові потреби в аграрній сировині, харчових продуктах, забезпечити необхідний кількісний рівень продовольчої безпеки держави, стратегічні запаси сільськогосподарської продукції тощо. Відповідно, необхідними є нові механізми до прийняття управлінських рішень, удосконалення методики регулювання розвитку аграрного сектора за екологічними параметрами як на державному, так і регіональному рівнях.

Другу позицію щодо економічної доцільності застосування інноваційних рішень, вдосконалення процесів екологізації аграрної сфери визначають як внутрішні, так і зовнішні ринкові фактори. Йдеться про необхідність суттєвого підвищення рівня якості та безпечності сільськогосподарської сировини та продовольства в Україні, що важливо як з позицій задоволення потреб/побажань вітчизняного споживача, так і сукупних вимог європейського ринку, конкурентоспроможний вихід на який та закріплення відповідних позицій є економічно важливим для вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції.

Третя позиція щодо результативності вдосконалення екологічних складових та прийняття вірних екологічних рішень у системі аграрного господарювання України буде відображатись за сукупними, взаємозалежними показниками – економічними, соціальними, екологічними, супроводжуватиметься зростанням загальної ефективності аграрного виробництва з одночасними екологічними «акцентами», наприклад у формі органічного господарювання, диверсифікацією аграрного підприємництва на основі зеленого, сільського туризму, розвитком сільських територій тощо.

Підтвердженням пріоритетності екологічних підходів у розвитку сільського господарства є нові напрацювання у системі вітчизняного аграрного екологічного законодавства, зокрема наповнюються новим змістом підходи щодо практичної екологізації аграрного виробництва. Так, Н. Кравець визначає принцип екологізації аграрного виробництва як спеціальний, галузевий принцип аграрного права, що являє собою керівне положення - вимогу аграрного законодавства стосовно нормативного закріплення і практичної реалізації екологічних імперативів усіма суб'єктами сільськогосподарської виробничої діяльності з метою захисту навколишнього природного середовища, зберігання стійкої рівноваги екосистем тощо [97, с. 129].

Одночасно йдеться про необхідність переходу на новий рівень аграрної політики України як стратегічного курсу аграрного сектора національної економіки, спрямованого на форсований соціально-економічний розвиток

держави в цілому, розробки тактичних рішень щодо відтворення аграрних відносин на нових засадах, обґрунтування шляхів розвитку українського села тощо. На сьогодні важливим є розробка інноваційних механізмів виконання соціально-економічних завдань держави на основі екологічних пріоритетів з одночасним урахуванням відповідного світового досвіду аграрного господарювання. З метою вироблення окремих рекомендацій та визначення подальших перспектив щодо вдосконалення екологічних мотивацій до розвитку вітчизняної системи аграрного господарювання, нами проведено порівняльний аналіз аграрної політики України та країн-учасниць ЄС, зроблено відповідні акценти на взаємодії економічних та екологічних позицій (табл. 3.9).

На основі проведеного порівняльного дослідження особливостей аграрної політики України та спільної аграрної політики країн-учасниць європейської спільноти слід відзначити окремі виявлені особливості й закономірності, що відображають, насамперед, спільність цільових установок щодо розвитку аграрного сектора, розгляду його як основного джерела продовольства на рівні окремих держав та реалізації стратегічних соціально-економічних завдань. Аграрна політика в обох випадках передбачає залучення значної кількості структурних елементів – економічного, соціального, екологічного спрямування у їх тісному взаємозв'язку, виокремлюється агропродовольча політика, регулювання сфери аграрного виробництва, політика розвитку сільських територій, політика охорони навколишнього природного середовища. Відслідковуються спільні тенденції до прийнятного протекціонізму, поєднання елементів державного управління й самоуправління. Хоча такі процеси в Україні та країнах ЄС відбуваються дещо по-різному.

Слід акцентувати увагу на тому, що методологія управління аграрними процесами суттєво різниться на рівні вітчизняного аграрного сектору та об'єднаної аграрної спільноти країн ЄС. Йдеться про відмінні підходи, засоби, форми та методи здійснення аграрної політики, зокрема в екологічному ракурсі. Так, якщо для України концепція сталого розвитку розглядається як перспективна й потребує значних зусиль до її практичної реалізації, то для

Таблиця 3.9

Порівняльні характеристики спрямувань аграрної політики

Складові аграрної політики України	Складові спільної аграрної політики країн-учасниць ЄС
Цільові установки аграрної політики	
<ul style="list-style-type: none"> - Вирішення комплексу економічних і соціальних проблем у процесі трансформування аграрного сектора; - забезпечення продовольчої безпеки країни на основі виробництва сільськогосподарської продукції (сировини для промисловості, харчових продуктів) необхідної кількості та за економічно виправданими цінами; - забезпечення участі сільського господарства в загальній динаміці доходів держави тощо 	<ul style="list-style-type: none"> - Забезпечення стабільного виробництва сільськогосподарської продукції; - забезпечення якості та безпечності сільськогосподарської продукції; - активна участь у забезпеченні світової продовольчої безпеки; - підвищення продуктивності використання ресурсів у системі сільського господарювання; - гарантування високих стандартів рівня життя для фермерів на основі отримання ними відповідних доходів
Регулювання сфери аграрного виробництва та сільських територій	
<ul style="list-style-type: none"> - Рівноправне функціонування сільськогосподарських підприємств різних форм власності та способів діяльності; - урегулювання земельних відносин; - підвищення загального рівня сільськогосподарського виробництва; - формування програми розвитку фермерства; - стимулювання кооперативної активності; - відновлення інфраструктури українських сіл, включно з соціальними об'єктами 	<ul style="list-style-type: none"> - Створення раціональної виробничої системи в аграрному секторі; - стимулювання внутрішнього виробництва сільськогосподарської продукції; - запровадження прогресивних технологій аграрного виробництва; - підтримка реструктуризації й модернізації аграрних господарств; - збереження територіальної збалансованості та різноманітності сільських територій тощо
Регулювання екологічної складової аграрного розвитку	
<ul style="list-style-type: none"> - Вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища; - раціональне використання ресурсів; - зменшення забруднення водних басейнів нітратами; - стимулювання екологічних методів ведення сільського господарювання; - розвиток органічних ферм та інших екологічно орієнтованих форм господарювання тощо 	<ul style="list-style-type: none"> - Стале управління природними ресурсами і зміною клімату; - охорона навколишнього природного середовища і сільських територій завдяки переходу до багатофункціонального сільського господарства; - виробництво сільськогосподарської продукції, безпечної для здоров'я рослин і тварин тощо
Регулювання відповідних цільових ринків	
<ul style="list-style-type: none"> - Сприяння у створенні інститутів ринкової інфраструктури для аграрного сектора; - захист прав виробників і споживачів в умовах аграрного ринку; - перманентне формування ринкової логістики та товаропотоків сільськогосподарської продукції, механізмів збуту продукції сільськогосподарських виробників тощо 	<ul style="list-style-type: none"> - Наднаціональна організація ринків окремих видів сільськогосподарської продукції, зокрема зернових культур, молока, м'яса, вина тощо; - надання переваг продукції, виробленої в країнах ЄС у порівнянні з імпортною; - використання різних механізмів підтримки внутрішніх цін на сільськогосподарську продукцію тощо

Примітка. Узагальнено автором.

європейських аграрних економік – це реальність, що пов'язується із сталим управлінням природними ресурсами та зміною клімату (як глобальною

екологічною проблемою). Європейські фермери в багатьох випадках повинні надавати перевагу (або мають власні бажання це робити) екологічним вигодам порівняно з економічними, що не компенсуються державою.

Екологічні мотивації до системи аграрного господарювання за відповідними природоохоронними правилами в європейських країнах є регламентованими, з одного боку, на основі перспективних екологічних директив з урахуванням мінливих кліматичних викликів, з іншого боку – корелюють із високим економічним рівнем доходів фермерів. Прикладами може бути використання відновлювальних джерел енергії у різних формах – вітроенергетичних споруд, сонячних батарей, біоенергетичних установок, використання енергії припливів-відпливів тощо, затрати на придбання та експлуатацію яких є значними та компенсуються тривалий період часу.

У зазначених позиціях спільної аграрної політики країн-учасниць ЄС тісно переплітаються економічні, соціальні й екологічні мотивації до прогресивного відтворення системи аграрного господарювання за допомогою різних ринкових механізмів та централізованого управління, зокрема на макрорівні через Європейську Комісію. Окремі приклади прийняття ефективних рішень повинні стати перевіреними засобами до відтворення аграрної політики України в русло європейських взаємодій, покращання аграрних відносин, прогресивного регулювання сфери аграрного виробництва та розвитку сільських територій (за економічними, соціальними, екологічними складовими як взаємозалежними), підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції, розширення її виходу на зовнішні ринки та інших ринкових позиціях.

Методологія таких механізмів повинна бути достатньо різноспрямованою, що дозволить в конкретних ринкових ситуаціях та окремих виявах глобалізаційних викликів приймати вірні рішення щодо аграрного розвитку (на різних рівнях – від державного регулювання до системи менеджменту окремих суб'єктів господарювання), зокрема за комплексними екологічними параметрами. Такі підходи обґрунтовують українські науковці у

різних авторських пропозиціях. Так, Ю. Рощина визначає склад інноваційного, організаційного та економічного механізму в аграрному природокористуванні, який є частиною загальної системи управління економікою України [196, с. 344]. В. Бабаєв та інші автори розглядають агроекологічне виробництво як інноваційний напрям розвитку аграрних підприємств, що дозволить наповнити внутрішній ринок України якісними та безпечними продуктами харчування та розширити зовнішні ринки сільськогосподарської продукції, продукції переробної та харчової промисловості тощо [5, с. 169]. Значну увагу питанням екологізації аграрного виробництва та відповідним шляхам забезпечення приділяє О. Ходаківська [227].

Наша пропозиція щодо вдосконалення аграрної політики базується на формуванні механізмів активної взаємодії та взаємовідповідальності держави та вітчизняних товаровиробників сільськогосподарської продукції, прийнятті узгоджених економічних та екологічних рішень у процесі аграрного господарювання. За таких умов економічні наслідки повинні корелювати з «екологічними позитивами» й проявляти себе через підвищення економічної ефективності діяльності аграрних формувань у контексті сталого екологічного розвитку, збалансованого відтворення агроекологічних циклів, удосконалення підприємницької ініціативи, зокрема у формі обов'язкової організаційної, технічної, технологічної відповідності виробництва аграрної продукції сучасним екологічним нормам та принципам (стандарти серії *ISO*).

Для прикладу, сьогодні Україна займає провідне місце на європейському та світовому ринках рослинних олій (соняшникової), одночасно вітчизняними товаровиробниками в окремих випадках порушуються норми агроекологічних процесів щодо вирощування такої високоенергетичної культури як соняшник. Йдеться про суттєве екологічне навантаження на ґрунти, оскільки рослини в процесі вегетації виносять значну кількість елементів мінерального живлення. Відповідно, аграрні господарства повинні належно дотримуватись агротехнічних правил сівозмін щодо вирощування технічної культури соняшника, проводити додаткові прийоми для відновлення земель. Тому

важливими у розглянутому контексті для України є продумані підходи та державне регулювання щодо вирощування енергетичних рослин, що негативно впливають на стан окремих агроєкосистем і довкілля в цілому.

Одним із аспектів практичного забезпечення екологічно збалансованого аграрного господарювання в Україні та одночасного формування екологічних мотивацій, на нашу думку, є розширення надання інформаційних і дорадчих послуг. Згідно з законом України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» [76] визначені заходи та роботи щодо пропаганди державної аграрної політики, заходи з пропаганди досягнень науково-технічного прогресу, зокрема у світовій системі сільського господарства, узагальнення та розповсюдження інформації з передового досвіду ведення технологічних процесів у сільськогосподарському виробництві, впровадження нових технологій вирощування аграрних культур, догляду за тваринами, переробки продукції тощо. Разом із тим, в силу значної кількості причин, реальна ситуація не дозволяє належно впроваджувати програми інформаційно-консультаційного обслуговування суб'єктів аграрного господарювання.

Тому нагально необхідним сьогодні є створення постійно діючих науково-методичних центрів для фермерських господарств, де вітчизняні аграрії зможуть отримувати консультації від фахівців-теоретиків та практиків: юристів у галузі аграрного права, землевпорядників, агрономів, агрохіміків, фізіологів рослин та тварин, селекціонерів, агротехніків тощо з окремих проблемних питань, що стосуються різних аспектів системи сільського господарства, зокрема екологічного спрямування. Дієвість таких центрів буде можливою лише за умови реальної державної підтримки, зокрема з позиції фінансового врегулювання. Існує можливість створення та функціонування таких інституцій на базі закладів вищої освіти відповідного профілю, академічних науково-дослідних інститутів, працівники яких можуть бути консультантами, фахово обґрунтовувати особливості виробничої діяльності аграрних господарств (за їхніми запитамі) на основі екологічно орієнтованих процедур тощо.

Потенційні можливості вдосконалення ситуації в аграрному секторі України слід також реалізувати на основі прийняття конкретних екологічних рішень на рівні окремих аграрних угруповань, ефективність яких буде корелювати із виробничими потужностями відповідних підприємств та їх мобільністю. Провідним завданням, на нашу думку, є цілеспрямовані дії, які дозволять оптимізувати виробничі й підприємницькі інтенсивності (за кількісними та якісними показниками), за потреби – реструктуризувати аграрні підприємства, впроваджувати до аграрного виробництва нові види сільськогосподарської сировини та готової продукції, екологічно орієнтувати аграрні цикли (з урахуванням змін клімату, зокрема), вирощувати органічну продукцію, орієнтуючи її торговельну реалізацію на конкретні ринкові сегменти, враховуючи уподобання сучасних споживачів тощо.

У контексті розглянутого, важливо активізувати кооперативний рух у сільському господарстві України як важливий чинник економічних та екологічних реформ у цілому. Добровільні об'єднання виробників-аграріїв за рахунок кооперування фінансових, організаційних, технічних, технологічних та інших можливостей, дозволять суттєво покращити організацію виробництва аграрної продукції, зокрема за високими технічними стандартами, підвищити рівень її якості та екологічної безпечності, збільшити частку переробки сировини до готових харчових продуктів (що економічно більш вигідно), покращити збут продукції тощо. Досвід такого господарювання у світі є: так, частка кооперації у збуті сільськогосподарської продукції в Японії становить понад 90%, Норвегії, Швеції, Данії – 80-85%, Нідерландах – 50-60% [86].

Нагальним до прогресивного розвитку вітчизняного аграрного господарювання є диверсифікація підприємницької діяльності, започаткування або підтримання окремих екологічно орієнтованих ініціатив у системі аграрного господарювання. Прикладом стимулювання екологічних методів і захисту навколишнього природного середовища в аграрному секторі країн ЄС є існування спеціальних урядових програм та компенсацій фермерам, які зменшують застосування хімічних речовин у сільському господарюванні,

створюють природні парки, заповідники (на достатньо тривалий час) тощо.

Щодо України, на сьогодні значні перспективи має екологічно орієнтоване аграрне виробництво з урахуванням національних традицій. Для прикладу, йдеться про можливості «ексклюзивного» виробництва окремих видів продукції – сироваріння та виготовлення інших кисломолочних продуктів за старими українськими рецептурами, вирощування екологічно чистої рослинної продукції, зокрема це може бути нетрадиційна олійна сировина на основі волоських горіхів, маку, обліпихи, гарбузового насіння та інших видів культур. Важливим при цьому є ринкова реалізація зазначеної продукції, що має поки певні складнощі. Разом із тим, це буде можливим, як підтверджує практика європейського аграрного господарювання, на основі державної підтримки таких фермерських господарств у формі цільового кредитування, разових виплат та інших видів фінансової допомоги фермерам, лізингу тощо. Так, сьогодні в окремих європейських країнах – Нідерландах, Норвегії, Швейцарії та інших є цільові державні програми підтримки утримування поголів'я великої рогатої худоби місцевої селекції не тільки як складової молочної галузі, але як елемента вияву національного надбання, зокрема у формі «туристичної картинки» їх випасу тощо.

У відповідності до розглянутого, значні перспективи має розвиток сільського зеленого туризму як вагомого елементу диверсифікації сільськогосподарської діяльності, який вже активно впроваджується на окремих територіях, зокрема йдеться про західні регіони України: Івано-Франківську, Львівську, Закарпатську, Тернопільську, Чернівецьку області. Сільський зелений туризм реалізує достатньо різноспрямовані підприємницькі ініціативи й бажання сільських мешканців до надання відповідних послуг як на рівні фермерських господарств, так і на рівні домогосподарств населення, окремих сільських садиб тощо. Одночасно, необхідною складовою є більша повна реалізація потенціалу українського зеленого туризму за природно-кліматичною й географічною зональністю, розширення використання різноманітних місцевих ресурсів – гідрологічних, біологічних тощо. Розвиток

сільського зеленого туризму пов'язаний із реалізацією екологічної складової як з позицій гармонійної взаємодії з довкіллям, так і з точки зору екологічного виховання, формування нових екологічних цінностей та розширення екологічного кругозору людини, розуміння вартостей природно-рекреаційного потенціалу сільських територій тощо.

Крім того, з метою посилення підприємницької ініціативи та одночасно екологічного, патріотичного й національного виховання населення доцільно створювати в сільській місцевості центри відродження сільської української культури в її етнічному й територіальному різноманітті (в тих чи інших формах, зокрема це можуть бути невеликі музеї, виставки-продажі зразків старожитностей, багатоманітні культурні заходи тощо). Зазначене одночасно дозволить виконувати цільові державні програми сталого розвитку сільських територій, започатковувати нові підходи до існуючих соціально-економічних та екологічних завдань та реалізації їх у нових формах і напрямках екологічної мотивації.

На основі проведеного дослідження слід підсумувати, що подальші перспективи розвитку аграрного сектора України на засадах екологізації залежатимуть від збалансування інтересів усіх зацікавлених сторін: суспільства в цілому, держави через відповідні інститути, механізми державного регулювання й аграрної політики, аграрних господарюючих суб'єктів як конкретних носіїв упровадження прогресивних та економічно ефективних екологічних рішень.

Одночасно важливе значення матиме поєднання різноспрямованих екологічних мотивацій – об'єктивних у формі обов'язкових екологічних вимог, нормативів, стандартів, технічних регламентів тощо, суб'єктивних як добровільних підприємницьких ініціатив екологічного спрямування, що можуть виявлятися не лише в інноваційних формах аграрного господарювання, але й інших видах діяльності – зеленого туризму, культурно-історичного й етнічного піднесення сільських територій – в єдину систему екологічних домінант розвитку аграрного сектора національної економіки.

3.3. Пріоритети управління якістю та екологічною безпечністю сукупного аграрного продукту

Перспективи відтворення вітчизняного аграрного сектора на нових засадах слід зорієнтувати на створення сукупного аграрного продукту високої якості й екологічної безпеності, що корелює із сучасними європейськими та світовими принципами. Сукупний аграрний продукт як категорія, в авторській методологічній розробці, є складною системою, що відображає процеси та результат сільськогосподарської діяльності, включає природні, матеріально-технічні й людські ресурси, задіяні до основних агровиробничих циклів, відшкодовує (з певною періодичністю) інфраструктурні елементи аграрного господарювання, створюючи аграрну продукцію. У контексті до цього, соціально-економічним змістом розвитку системи аграрного господарювання є виробництво, підтримування на необхідному рівні (кількісному / якісному) основних складових до формування властивостей сукупного аграрного продукту та його комерційна реалізація, що відображено в таблиці 3.10.

Сучасне суспільство висуває нові вимоги до якості сукупного аграрного продукту на всіх етапах його створення та ринкової реалізації. Якість є інтегральним показником характеристики аграрних процесів (як поточних, так і сукупних), організації виробничих аграрних відносин, надання відповідних послуг, властивостей кінцевої аграрної продукції, основним важелем споживчих переваг. Таке трактування якості відображено на сучасному етапі в практиці аграрного господарювання економічно розвинених країн світу, зокрема європейських. Щодо вітчизняного аграрного господарювання, тут є певні невідповідності. Так, методологічно розроблено курс України на сталий розвиток, затверджено «Стратегію сталого розвитку «Україна-2020» [220], де відображені першочергові пріоритети реалізації, зокрема необхідність реформ в сільському господарстві. Разом із тим, методика таких процесів є іще далекою від досконалості.

Таблиця 3.10

**Складові управління процесами створення сукупного
аграрного продукту (за якісними параметрами)**

Елементи управління	Спрямування управлінських дій	
	Соціальні мотивації	Економічні результати
Соціально-економічні передумови вдосконалення аграрного продукту	Зайнятість сільського населення; соціально-культурний розвиток сільської місцевості; оновлення інфраструктури сільських територій; розвиток додаткових видів діяльності та надання супутніх послуг	Концентрація економічного потенціалу в агропродовольчій системі; виробництво необхідної для суспільства аграрної продукції (за кількісними та якісними показниками); позитивний комерційний і фінансово-економічний результат діяльності
Агровиробничі ресурси	Ефективне управління ресурсами	
	Природно-кліматичні ресурси	Матеріально-технічні ресурси та людський капітал
	Умотивоване використання природно-кліматичних ресурсів за цільовим призначенням; раціональний розподіл та споживання земельних ресурсів; постійне відтворення ресурсів у процесі аграрного господарювання та створення аграрної продукції	Результативна експлуатація технічних споруд, будівель, транспортної техніки, засобів аграрного виробництва тощо; оцінка якості праці; використання досвіду та професійної кваліфікації працівників, матеріальне та моральне заохочення їх трудової діяльності
Аграрна продукція за рівнем якості / конкурентоспроможності	Управління процесами забезпечення якості / конкурентоспроможності аграрної продукції	
	Якість	Конкурентоспроможність
	Формування регламентованого рівня якості/безпеки продукції на основі державного технічного регулювання та оцінювання (метрологія, стандартизація, кваліметрія, сертифікація)	Забезпечення виробництва конкурентоспроможної аграрної продукції, що буде конкурувати як на внутрішньому, так і зовнішніх ринках
Аграрний та інші ринки	Розвиток вітчизняного аграрного ринку	
	Реструктуризація аграрних відносин	Сегментація аграрного ринку
	Формування ефективних стратегій аграрного бізнесу, вільна реалізація аграрної продукції, підвищення гнучкості суб'єктів аграрного господарювання до змінних ринкових умов	Максимальна інтеграція аграрного виробництва до цільових запитів споживачів (від окремих промислових галузей до індивідуального споживача)

Примітка. Розроблено автором.

Забезпечення інтегрованих якісних параметрів у аграрному секторі України має регламентовані необхідності та значні ринкові перспективи, зокрема з позицій євроінтеграції й підвищених вимог до рівня якості та екологічної безпечності як кінцевої аграрної продукції, так і усіх технологічних процесів її створення; логістики. Слід акцентувати увагу до багатоаспектного розуміння якості в системі вітчизняного аграрного господарювання і можливостей до їх удосконалення як на загальнонаціональному рівні (насамперед йдеться про розвиток державного управління на оновлених засадах), так і на рівні окремих суб'єктів аграрних відносин з позицій розробки механізмів практичної реалізації. Створення вітчизняного аграрного продукту за високими параметрами якості у процесі сільського господарювання, на нашу думку, буде можливим за таких умов:

- практична реалізація можливостей держави щодо підвищення загальної соціально-економічної значущості вітчизняної системи аграрного господарювання в широкому розумінні, позиціонування України як сучасної аграрної країни з давніми селянськими традиціями;
- оновлення аграрної політики України за якісними мотиваціями та використання для цього різних механізмів забезпечення – виробничих, комерційних, соціальних, психологічних тощо;
- орієнтація аграрної освіти на сучасні якісні й екологічнобезпечні методи ведення аграрного господарювання;
- соціально орієнтовані та індивідуалізовані мотивації до ведення аграрного господарювання, підвищення цінності праці вітчизняного аграрія (як матеріальної, так і моральної) та його різнорівневих адаптацій до соціально-культурних цінностей держави;
- забезпечення потреби у інституціональному формуванні якості як сукупності відповідно орієнтованих організаційних структур, диференціації ресурсів та їх раціонального використання для здійснення загального управління якістю аграрного продукту.

Центральне місце сукупного аграрного продукту у методологічному ракурсі займає ринково орієнтована аграрна продукція, що відображає, з одного боку, кінцеву фінансово-економічну та комерційну результативність системи аграрного господарювання; з іншого боку, забезпечує необхідний рівень продовольчої безпеки держави та виконує інші важливі завдання розвитку аграрного сектора економіки України. Методично кінцевий аграрний продукт – це сукупність сировини, проміжної за ступенем технологічної обробки продукції (напівфабрикатів, матеріалів тощо) та готової до споживання (або технічної переробки) аграрної продукції рослинного, тваринного або комбінованого походження. Причому частка зазначених компонентів на рівні різних вітчизняних аграрних господарств відрізняється. Для прикладу, найбільший відсоток технологічно обробленої сільськогосподарської продукції пропонують великі аграрні господарства України – агрохолдінги, оскільки мають власні переробні комплекси й відповідні технічні засоби. В той же час від малих фермерських господарств на вітчизняний аграрний ринок поступає переважно сировина. Це корелює із процесами комерціалізації діяльності сільськогосподарських підприємств і має відповідні фінансово-економічні наслідки.

У дисертаційній роботі стосовно перспектив удосконалення розвитку аграрного сектора національної економіки нами робиться акцент на потенційних можливостях покращання властивостей вітчизняної аграрної продукції за параметрами якості та екологічної безпечності.

Важливим підґрунтям до виробництва аграрної продукції високого рівня якості та екологічної безпеки в Україні є виділення аспектів її функціональної значущості з позицій виробника, споживача, суспільства в цілому. Ми пропонуємо методологічно розподілити підходи щодо створення аграрного продукту та провести аналіз відповідних процесів за окремими функціями – економічними, соціальними, екологічними споживчими, культурно-естетичними, психологічними у їх органічній єдності та взаємодії, що відображено на схемі (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Розподіл функціональних параметрів у створенні аграрної продукції за параметрами «якість - соціально-економічне відтворення - безпека»

Примітка. Розроблено автором.

Процес формування аграрної продукції за якісними параметрами й доведення відповідних властивостей до споживача має значну кількість особливостей, які слід розглядати в широкому та локальному відображенні: при формуванні стратегічної аграрної політики держави та при проектних комерційних розрахунках на рівні окремих суб'єктів господарювання. На основі проведеного авторського аналізу, нами пропонується до концептуального розгляду й практичного урахування на рівні аграрного сектора національної економіки з позицій забезпечення необхідного рівня якості та екологічної безпечності такі специфікації аграрної продукції:

- по-перше, процес виробництва й створення аграрного продукту відображає найбільшою мірою (у порівнянні з іншими видами економічної діяльності) дію природних, зокрема біологічних чинників, як зовнішнього впливу (кліматичні й погодні умови), так і внутрішніх впливів (йдеться про засоби виробництва, зокрема кормові угіддя, насіннево-селекційну базу, поголів'я худоби та інші), відрізняється сезонністю, залученням до аграрних циклів та відповідним використанням значної кількості природних ресурсів;
- по-друге, на сьогодні аграрна продукція створюється в Україні в умовах інтенсивних екологічних навантажень, незадовільного стану значної частини територій, зокрема сільськогосподарського призначення, за окремими екологічними параметрами, насамперед за рівнем забруднення повітря, вод, ґрунтів – хімічного, фізичного, біологічного тощо, порушенням агротехнічних й агрохімічних циклів у культурі ведення землеробства, галузей рослинництва, тваринництва тощо;
- по-третє, недостатнім є використання екологічно орієнтованих методів утилізації, реутилізації ресурсів, наприклад, практична відсутність на рівні окремих вітчизняних господарств застосування сучасних методик використання відходів сільськогосподарського виробництва як вторинної сировини тощо;

- по-четверте, недосконалим є нормативно-правове, методично-організаційне й технічне регулювання якості та безпечності аграрної сировини й готової продукції в умовах вітчизняного аграрного ринку, йдеться про суттєве відставання від європейського рівня вітчизняної системи технічного регулювання аграрної продукції, її метрологічного забезпечення та кваліметричного оцінювання;
- по-п'яте, незначна кількість прикладів впровадження на вітчизняних аграрних підприємствах міжнародних систем управління якістю (серії *ISO*) та безпечністю (*HACCP*) продукції, що, у свою чергу, знижує конкурентоспроможність вітчизняного аграрного продукту на світовому, зокрема європейському ринку.

Економічні дослідження сфери вітчизняного аграрного виробництва, зокрема з позицій концептуального підвищення рівня якості та екологічної безпечності аграрної продукції, відображають потреби в оригінальних рішеннях та відповідних авторських пропозиціях. А саме, важливо розвивати методологічну базу аграрної економічної думки в аспекті розуміння сутності окремих устояних термінів та їх належного застосування в практиці ведення аграрного господарювання. З цією метою нами проведено порівняльні дослідження використання категорій «якість» та «екологічна якість» щодо аграрної продукції, відображено їх з позицій соціальної значущості й відповідності встановленим нормам за технічними, технологічними, санітарно-гігієнічними, екологічними показниками (табл. 3.11). Важливість проведеного аналізу відповідних категорій практично підтверджується розвитком вітчизняної споживчої аграрної політики в напрямі удосконалення та урегулювання за європейськими вимогами (як більш довершеними) – створення сприятливих умов для насичення відповідного споживчого ринку (як внутрішнього, так і зовнішнього, зокрема європейського) якісною та безпечною аграрною продукцією, відповідними процесами та послугами, підвищення рівня охорони прав споживачів, захисту їх здоров'я та безпеки.

Таблиця 3.11

Порівняльна характеристика показників якості та екологічної якості аграрної продукції

Якість аграрної продукції	Екологічна якість аграрної продукції
Соціальні показники	
Це споживча властивість аграрного продукту, що характеризує його відповідність виробничому попиту й суспільним потребам населення, доцільність комерційної збуту і споживання відповідної продукції. Якість продукції на конкретному етапі відображає норми раціонального споживання	Потреби в продукції рівня екологічної чистоти обумовлюються співвідношенням досягнутої забезпеченості населення, характеризують ступінь задоволення потреб суспільства та окремої людини при використанні / споживанні відповідної продукції, тобто корисний ефект споживання
Технічні показники	
Технічний рівень якості охоплює сукупність техніко-експлуатаційних характеристик аграрної сировини й готової продукції. Показники слід встановлювати при проектуванні нових знарядь праці – машин, технічного й технологічного устаткування, приладів, транспортних засобів для аграрного виробництва та практично реалізовувати на рівні окремих господарюючих суб'єктів аграрного сектора	Технічні параметри переробленої аграрної продукції слід відобразити через комплексні показники: першого рівня – екологічна чистота виробництва, другого рівня – підвищена споживча цінність продукції як основа здорового харчування. Показники доцільно відтворити у спеціальних картах, які можливо використовувати при визначенні попиту на нову аграрну продукцію, наприклад органічну, складанні бізнес-планів, рекламних матеріалів тощо
Технологічні показники	
Належний рівень культури споживання потребує нових підходів і рішень на національному рівні щодо інформування споживача про рівень якості на основі складу (хімічного) аграрної продукції, способів переробки, рецептури, відсутності вмісту небезпечних речовин різного походження тощо	Впровадження інноваційних технологій у процеси аграрного господарювання, в окремих випадках органічного землеробства, програмування врожайності в системі органічного рослинництва з метою виробництва екологічно чистої аграрної продукції, оптимізації використання відновних ресурсів
Санітарно-гігієнічні показники	
Відповідність показників якості та безпеки аграрного продукту регламентованим нормам, метрологічне забезпечення процесів й відповідне сертифікаційне підтвердження	Необхідність встановлення державних санітарних норм, правил, гігієнічних вимог до проведення аграрних процесів, безпечності сировини, готової аграрної за принципами екологічної чистоти
Екологічні показники	
Екологічне розвантаження ґрунтів у аграрному виробництві при одночасному науково обґрунтованому використанні хімічних речовин з метою отримання сталого високого врожаю аграрної продукції (за кількісними та якісними параметрами)	Екологічна якість аграрної продукції відображає її сукупні властивості, які визначають ступінь її здатності задовольняти встановлені й передбачені потреби у регламентованому рівні екологічної безпеки виробництва, переробки та споживання окремих товарних одиниць продукції

Примітка. Узагальнено автором.

Необхідним у системі вітчизняного аграрного господарювання є удосконалення економічної якості та обґрунтування відповідних економічних показників якості аграрної продукції. Економічна якість, як сучасна ринкова категорія, відображає здатність відповідної системи давати економічний ефект (у вигляді додатково отриманого прибутку) при виробництві та реалізації продукції підвищеної якості (у порівнянні із середньостатистичною для підприємств, ринку). Щодо аграрного середовища, економічну якість аграрної продукції важливо оптимізувати поєднанням економічної ефективності та екологічної необхідності з метою створення оптимальних умов для подальшого відтворення аграрних циклів, насамперед у землеробстві та рослинництві, на основі високих параметрів якості довкілля, що відповідають сучасним агроекологічним вимогам.

На перспективах розвитку параметрів економічної якості в аграрному секторі економіки України та виробництві аграрного продукту регламентованого рівні якості акцентують увагу вітчизняні дослідники. Зокрема, Р. Буряк обґрунтовує значення якості продукції як важливої передумови виходу вітчизняних аграрних підприємств на світові ринки [24] та пропонує окремі методологічні підходи до оцінки якості діяльності підприємств аграрної сфери, зокрема з позицій постійного самовдосконалення [26]. Дослідники Н. Тахтай, О. Мощенко аналізують методики розрахунків економічної ефективності стандартизації, основні методичні принципи та положення визначення економічної ефективності підвищення якості продукції [214]. Так, І. Мареха систематизує теоретико-концептуальні положення щодо фінансово-економічного змісту поняття якості інвестицій у сфері сільськогосподарського землекористування [121]. Ю. Лопатинський, Т. Шкабара розглядають окремі детермінанти сталого розвитку аграрних підприємств, акцентуючи увагу до тенденцій і перспектив розвитку органічної продукції в Україні [110; 111; 112; 113; 236; 237].

Нами пропонується власне бачення процесів формування й підвищення економічної якості у ході аграрного господарювання та створення аграрного

продукту за такими методологічними напрямками: 1) управління якістю – менеджмент якості; 2) технічне регулювання вартості якості; 3) визначення вартості якості; 4) управління якістю довкілля; 5) маркетинг якості.

Кожна із зазначених складових відображатиме в окремому ракурсі економічну якість (у тісній взаємодії з екологічною якістю) процесів формування якості аграрної продукції, що конкретизовано в таблиці 3.12.

Таблиця 3.12

**Перспективи формування показників економічної якості
в діяльності аграрного сектора економіки України**

Показники	Характерні ознаки економічної якості
Менеджмент якості та системи якості	Доцільність впровадження на вітчизняних аграрних підприємствах систем управління якістю (СУЯ) на основі міжнародних стандартів <i>ISO</i> серії 9000, які передбачають управління якістю на етапах проектування, розробки процесів, виготовлення продукції. Дані стандарти безпосередньо не адаптовані до аграрної сфери, що слід методично зробити самому підприємству, враховуючи специфіку діяльності, а також рекомендації міжнародних організацій, що мають відношення до харчового виробництва, зокрема <i>FAO</i> , Комісії <i>Codex Alimentarius</i> та інших
Технічне регулювання вартості якості	Модернізація парку техніки на рівні окремих сільськогосподарських підприємств (відповідних програм на державному рівні в Україні не існує), що дозволить підвищити продуктивність праці та знизити собівартість аграрної продукції. Впровадження інноваційних технологій у систему аграрного господарювання або оновлення традиційних на нових засадах. Закупівля й використання високопродуктивного селекційного матеріалу у рослинництві, садівництві; сучасних порід тварин, що відрізняються напрямом продуктивності у тваринництві
Визначення вартості якості	Управління фінансами, що залучені на рівні підприємства до процесів, пов'язаних із забезпеченням та підвищенням якості, зокрема визначення термінів окупності витрат на якість, фінансових зв'язків із прибутком, оцінювання ефективності діючих систем управління якістю на підприємстві тощо. Розрахунок оптимальної вартості якості на конкретному етапі розвитку аграрного підприємства
Управління якістю навколишнього природного середовища	Еколого-економічна оцінка стану землекористування й використання земельних угідь, екологізація системи землеробства, тваринництва на рівні аграрного підприємства, екологічна оцінка агроландшафтів. Поєднання традиційного та біологічного рослинництва як екологічно безпечного
Маркетинг якості	Постійний моніторинг та дослідження змін відповідного аграрного ринку. Важливість вибору сегмента ринку, де оновлена за якістю продукція конкретного аграрного підприємства буде реалізовуватись з найбільшою економічною віддачею, зокрема у формі зростання продаж

Примітка. Узагальнено автором.

Використання оновлених методичних підходів, пов'язаних із тотальним підвищення якості на вітчизняних аграрних підприємствах сприятиме підвищенню рівня якості, безпечності та конкурентоспроможності аграрної продукції, підвищить показники виробництва продукції на гектар оброблюваної площі, що корелює із вартістю продовольчої продукції, дозволить їй рівноправно виходити на зовнішні ринки й одночасно задовольняти підвищені вимоги вітчизняних споживачів. Водночас, значення підвищення якості аграрної продукції пов'язано із тим, що недостатній рівень якості має негативні економічні, соціальні та екологічні наслідки:

- економічні наслідки полягають у зменшенні прибутків підприємства, втратах матеріальних і трудових ресурсів, затрачених на виготовлення, транспортування й зберігання недоброякісної аграрної продукції, додаткових витрат на ремонт техніки, усунення окремих невідповідностей тощо;
- соціальні наслідки проявляються у зниженні темпів зростання доброту населення, зниження культури аграрного виробництва та споживання, падінні престижу вітчизняних товаровиробників та їхньої продукції, деяких інших аспектах;
- екологічні наслідки – запобігання збитків навколишньому природному середовищу в умовах підвищених екологічних ризиків аграрної діяльності, оскільки це – додаткові витрати підприємства на відновлення ґрунтів, залучених до сільського господарювання, очищення стічних вод тощо.

У контексті до зазначеного, йдеться про важливість застосування сучасних, різноспрямованих підходів до розвитку економіки якості на рівні окремих вітчизняних суб'єктів аграрного господарювання. Необхідним є виявлення економічних та комерційних ініціатив керівниками аграрних підприємств, використання альтернативних шляхів залучення джерел фінансування, інвестицій, впровадження ефективних лізингових технічних схем, систем внутрішнього стимулювання виробництва аграрної продукції

високого рівня якості та екологічної безпечності на окремому аграрному підприємстві.

Одним із шляхів практичного удосконалення розвитку аграрного господарювання є виробництво сільськогосподарської продукції високого рівня якості та екологічної безпечності, що одержала в Україні офіційну назву «органічна продукція». Під органічною продукцією розмінюють таку, що отримана в результаті сертифікованого виробництва у відповідності до вимог Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» [71]. Законодавчо встановленими вимогами до органічної продукції в Україні є виключення використання ГМО, похідних ГМО і продуктів, вироблених з ГМО як харчових продуктів, кормів, технологічних добавок, препаратів захисту рослин; виключають або обмежують до допустимого рівня (не менше 95 відсотків інгредієнтів є органічними) використання хімічно синтезованих речовин, консервантів, синтезованих (штучних) барвників, гормонів, антибіотиків, ароматизаторів, стабілізаторів, підсилювачів смаку, регуляторів росту тощо. Крім того, відповідним Законом висуваються окремі технічні вимоги до виробництва органічної продукції та її сировини.

Органічна продукція в категоріальному розумінні є узагальненим терміном, який доповнюється значною кількістю подібних понять, а саме: «біопродукція», «екопродукція», «екологічно чиста продукція», «екологічно безпечна продукція», «натуральна продукція» тощо. Зазначені категорії є близькими, але мають власні характерні ознаки. Нами проведено порівняльний аналіз щодо найбільш вживаних визначень, що відображає сутність аграрного виробництва органічного спрямування, що зазначено в таблиці 3.13. Такі дослідження вважаємо коректними, оскільки вони, з одного боку, доповнюють і розширюють методологію процесів аграрного виробництва за даним спрямуванням; з іншого боку, дозволяють орієнтувати вітчизняних аграріїв-практиків у русло відповідності за змістом та регламентованими вимогами щодо органічного виробництва.

Таблиця 3.13

Порівняльні характеристики аграрної продукції рівня органічної

Характерні ознаки аграрної продукції		
Органічна продукція	Екопродукція	Біопродукція
Цільове призначення		
Забезпечує населення високоякісними харчовими продуктами та харчову промисловість відповідною сировиною для подальшої продовольчої переробки. Є основою здорового харчування людини, оскільки гарантує захист організму людини від потрапляння небезпечних синтетичних хімічних речовин, що застосовуються в Україні при традиційному способі аграрного виробництва	Виробництво харчових продуктів та продовольчої сировини високої якості та рівня екологічної безпечності для людини та навколишнього природного середовища. Екологічна продукція за своїм складом є максимально звільненою від небезпечних хімічних речовин штучного (синтетичного походження), які не дозволяються до використання у процесі екологічно орієнтованого аграрного виробництва	За науково обґрунтованими параметрами йдеться про забезпечення прав споживачів на інформацію про вміст у харчових продуктах генетично модифікованих організмів. Комерційне призначення поєднує біопродукти та натуральні (за складом) харчові продукти, які містять підвищену кількість вітамінів, незамінних амінокислот та інших біологічно активних речовин
Вплив на споживача		
Гарантування впевненості споживачів у продукції (сировині), маркованої як органічна. Позитивний фізіологічний вплив на здоров'я та якість їх життя людини		
Технологічні умови виробництва		
Виробництво продукції у рослинництві та тваринництві – різне за масштабністю, що визначається аграрним спрямуванням, технічними можливостями господарюючих суб'єктів, а також особливостями відповідних селекційних розробок. Поєднання аграрної практики одержання відповідної аграрної продукції (за ступенем хімічної чистоти) й одночасного позитивного впливу на довкілля за рахунок раціонального, а в окремих випадках повторного використання усіх видів природних ресурсів, збереження довкілля на основі екологічно безпечних систем обробітку ґрунту у землеробстві, догляду за рослинами, збереження та відтворення природного біорізноманіття, у тваринництві – розвиток принципів, що визначають благополуччя тварин		Виробництво, як правило обмежене невеликими територіями, розвивається переважно в домогосподарствах населення, урожайність рослинних культур невисока, у тваринництві – відгодовля максимально натуральними кормами, вирощеними в самих господарствах, раціональне використання виробленої продукції
Ступінь якості та безпечності		
Сертифікована продукція регламентованого рівня якості за органолептичними, фізико-хімічними та біологічними показниками. Рівень якості продукції забезпечується на усіх етапах її виробництва, зберігання, торговельної реалізації та споживання	Продукти та матеріали не містять шкідливих домішок (хімічного, фізичного чи біологічного походження) у концентраціях, небезпечних для здоров'я людей, рослин, тварин та довкілля. Виробничий аграрний процес передбачає відповідність екологічним вимогам та нормативам	Якість та безпечність біопродукції корелює із принципами біологічного землеробства, біологічного рослинництва й тваринництва. Показники якості біопродукції в найбільшій мірі відображають розуміння «натуральності» та відповідної корисності

Примітка. Узагальнено автором.

Водночас ще раз зауважимо, що у вітчизняному законодавстві однозначно регламентовано застосування терміну «органічна продукція».

Перспективи виробництва органічної продукції в Україні є вагомим соціально-економічним явищем, що насамперед відображено в методології відповідних економічних досліджень розвитку аграрного сектора національної економіки. Вітчизняні автори визначають передумови виробництва органічної продукції, формування витрат на відповідні виробництва та аналізують ресурсну базу в Україні, зокрема, це відображено в працях Т. Чайки [229], А. Бурляй, О. Бурляй, А. Харенко [23]; актуалізуються тенденції нормативно-правового регулювання діяльності з виробництва органічної сільськогосподарської продукції, для прикладу в наукових дослідженнях Г. Хімічева, Ж. Сокотун [226], В. Уркевич [223]; значна кількість вітчизняних економістів аналізує стан, особливості розвитку, інфраструктуру, цінові характеристики та перспективи подальшого вітчизняного ринку органічної продукції [31; 51; 69; 124; 125; 220; 228]; пропонуються сучасні напрями удосконалення організації управління виробництвом органічної продукції, зокрема з позицій інноваційно-інвестиційної діяльності, що відображено в дослідженнях В. Артиш [3], Н. Новак [156]; визначаються перспективи виходу української органічної продукції до Європейського Союзу в наукових розробках І. Чичкало-Кондрацька, О. Федіна [230], Ю. Лопатинського [110].

Доцільність і необхідність виробництва в Україні органічної агропродовольчої продукції пропонуємо відобразити у формі таких сучасних принципів:

- 1) принцип соціальної важливості – органічна харчова продукція за своїми споживчими параметрами є важливим доповненням до виробництва в Україні аграрної продукції високої якості та екологічної безпечності, що сприятиме підвищенню рівня культури споживання середньостатистичного українця, рівня його здоров'я та здоров'я нації в більш широкому розумінні;

- 2) принцип економічної ефективності – аграрна продукція органічного походження є економічно ефективною та комерційно привабливою, про що засвідчує ринкова практика економічно розвинених країн світу, зокрема США та Європи. В Україні на сьогодні ринкова пропозиція органічної продукції є (економічно) необґрунтовано високої вартості;
- 3) принцип агротехнічної «досконалості» – органічне виробництво на основі органічних /біологічних систем землеробства, рослинництва є, з одного боку, альтернативою до традиційного ведення аграрного господарювання із інтенсивними циклами виробництва, що, у свою чергу, супроводжується значними екологічними ризиками та невідповідностями; з іншого боку – дозволяє удосконалювати техніко-технологічні параметри ведення аграрного виробництва. впроваджувати ресурсо- та енергозберігаючі технології тощо;
- 4) принцип екологічної безпечності – практична реалізація екологічних правил збалансування потоків речовин та енергії у процесі аграрного господарювання, відтворення агроєкосистем (від найменших до великих агроландшафтів) з одночасним урівноваженням їх кількості з природними екосистемами, передбачення збільшення біорізноманіття за рахунок додаткових природних комплексів – лук, водойм, посадок, лісопосадок, перелогів, сіножатей, пасовищ тощо;
- 5) принцип ринкових переваг – органічна аграрна продукція конкурентоспроможна, є важливим елементом експортно-імпортних потоків, що відображає світова ринкова практика, відповідно значними є перспективи розширення виходу органічних продуктів вітчизняних товаровиробників на зовнішні ринки.

Запропоновані принципи щодо розповсюдження в Україні систем екологічно чистого аграрного виробництва та виробництва органічної продукції як альтернативної до так званої традиційної, вимагає значних

зусиль в аспекті управління відповідними процесами. Процеси управління, на нашу думку, повинні бути достатньо різноспрямованими: за походженням, за цільовим призначенням тощо й відображати нормативно-правові, техніко-технологічні, споживчі вимоги до процесів виробництва органічної продукції та одночасно формувати нове ефективне ринкове середовище й входження до нього вітчизняного аграрного товаровиробника (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Концептуальні ознаки ефективності управління процесами виробництва органічної аграрної продукції в Україні

Примітка. Узагальнено автором.

У розглянутій систематичності управління процесами виробництва органічної аграрної продукції в Україні чільне місце належить системі державного управління як найбільш впливовій, дієвій і конструктивній на основі виконання нею таких функцій, як регулююча, контролююча, оцінююча, підтримуюча та деякі інших.

Регулююча функція державного управління у сфері вітчизняного виробництва аграрної продукції органічного походження відображається розробкою достатньо дієвої аграрної політики, що спрямована на розвиток ринку органічної продукції. Зокрема, йдеться про такі вияви результативності аграрної політики в розглянутому напрямі як правове регулювання на основі прийняття відповідних законів, підзаконних нормативних актів, технічних регламентів, що регулюють відносини щодо процедур органічного виробництва в Україні та вимоги до показників якості органічної продукції, що відповідають принципам відповідного європейського законодавства. Важливою є співпраця України із міжнародними технічними інституціями, зокрема такими, що формують базові стандартизовані вимоги до органічного виробництва – *IFOAM*, *FAO*, *Codex Alimentarius*, *WHO* тощо. Одночасно йдеться про технічне регулювання адаптованих вимог в Україні до якості та відповідності органічної харчової продукції на основі міжурядових рамкових стандартів, основоположних стандартів або директив, міжнародних приватних стандартів та деяких інших нормативно-технічних документів.

Регулююча функція державного управління тісно пов'язана із контролюючою, яку слід розвивати через ефективну систему моніторингу за відповідністю харчової продукції статусу органічної. Для прикладу йдеться про обов'язковість сертифікаційного підтвердження «органічної» діяльності вітчизняних аграрних товаровиробників, збереження властивостей органічної харчової продукції не лише на рівні її створення, але й на рівні продовження логістичних потоків – переробних підприємств, оптово-роздрібних баз, торговельних установ, окремих трейдерів тощо.

Окремою складовою у системі державного регулювання є маркування органічної продукції, що в інформаційно лаконічній, зокрема графічній й зображувальній формі підтверджує її походження та відповідність. Значна кількість країн-лідерів виробництва або споживання органічної продукції мають власні, юридично затверджені маркувальні знаки, які достатньо відомі також вітчизняним споживачам, продукція яких представлена на відповідному ринку. Йдеться про такі маркувальні знаки органічної продукції, екопродукції або біопродукції, найменування якої відрізняється в різних країнах. Щодо України, офіційний товарний знак органічної харчової продукції був затверджений Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України 25.12.2015 р. [151]. Для вітчизняного ринку органічної продукції важливим є не лише маркувальний знак як такий, але і доведення його інформаційного змісту, а також іншої маркувальної інформації до споживача. Йдеться про важливість підвищення загального рівня культури як виробництва, так і споживання в Україні.

Вагомою з погляду перспектив розвитку вітчизняного ринку органічної продукції є підтримуюча функція вітчизняного державного управління, що реалізується через окремі аспекти стимулювання виробників органічної аграрної продукції (і не лише), зокрема у різних формах. Прикладом для України може слугувати досвід достатньо великої кількості країн, зокрема Швейцарії, Данії, Німеччини, Австрії, США та інших, що є лідерами за показником світової ринкової частки органічної продукції.

У контексті до зазначеного, слід актуалізувати маркетингові підходи щодо перспектив виробництва органічної продукції в Україні з урахуванням потенційних споживачів. Нами проведено соціологічне дослідження щодо перспектив розвитку ринку органічних продуктів у місті Чернівці. Думку споживачів ми виявляли на основі проведеного анкетування з метою вивчення попиту населення на відповідну продукцію. Складені анкетні питання (Додаток Е) і процедура опитування відповідають базовим принципам збору такого виду первинної соціальної інформації.

Виконане дослідження спрямоване на різностороннє оцінювання позицій опитуваних, зокрема не лише щодо виявлення безпосереднього бажання / можливостей споживання органічних харчових продуктів як таких у місті Чернівці, але й щодо розуміння основ нової для українців культури здорового харчування, технологічного походження продуктів органічного походження, їх споживчих характеристик й функціональних переваг для організму людини. Статистична вибірка охоплює респондентів різних вікових груп, соціального положення, рівня доходів тощо (рис. 3.5).

Проаналізувавши одержані анкетні дані, доцільно зазначити, що найвищою готовністю до споживання органічних харчових продуктів за віковими ознаками є респонденти у віковому діапазоні 40-50 років (67%), далі – 50-69 років (65%) і 30-40 років (57%). Такі показники відображають достатньо високий ступінь обізнаності опитуваних в аспекті здорового харчування та бажання покращувати свій харчовий раціон за рахунок екологічно чистих й біологічно цінних продуктів органічного походження.

Як видно з діаграми, найбільший відсоток опитуваних у розрізі соціального походження припадає на підприємців (79%) й службовців (65%), що, у свою чергу, відображає їх найвищу купівельну спроможність. Респонденти за цим критерієм можуть виявитись цільовою аудиторією до покупки органічних харчових продуктів, оскільки рівень ціни на такі продукти є цілком оптимальним для них. Одночасно це корелює із показником сукупних доходів опитуваних мешканців міста Чернівців – 70% респондентів, що мають доходи понад 10 тис. грн. та 66% опитуваних із сукупними доходами 7-10 тис. грн. готові до покупок органічних харчових продуктів, що мають більш високу ціну в порівнянні зі звичайними.

Важливим у проведеному опитуванні є відображення питань щодо ставлення респондентів до державної політики у сфері сучасних екологічно чистих технологій у сільському господарюванні України (як основи до виробництва органічних продуктів) й відповідне оцінювання відповідей чернівчан у даному спрямуванні. Слід відзначити, що переважна більшість

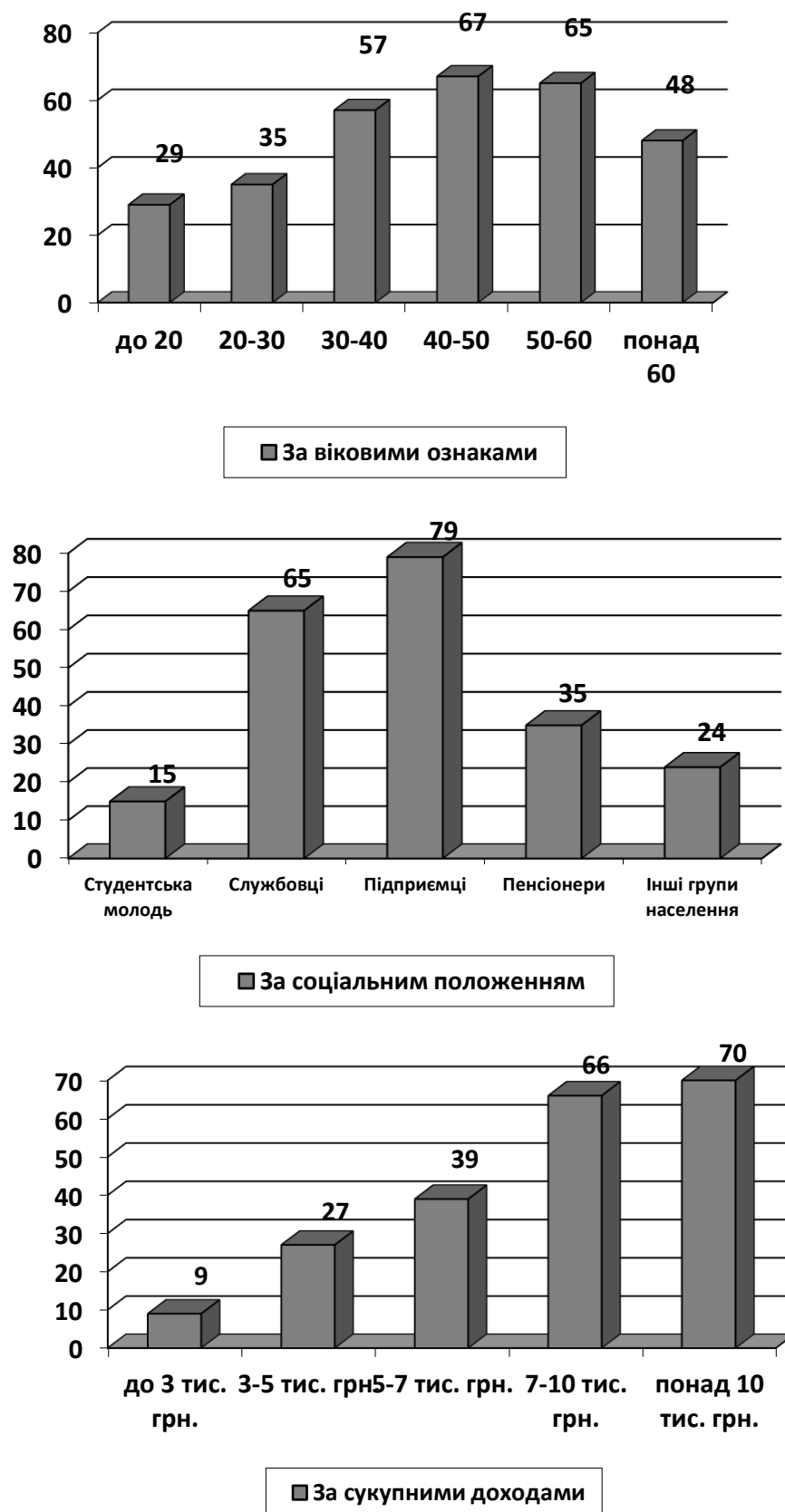

Рис. 3.5. Базис соціологічного опитування щодо споживання органічних харчових продуктів за соціально-демографічними ознаками

Примітка. Побудовано автором на основі проведеного анкетування.

опитуваних (61,7%) вважає, що на сьогодні держава має багато інших, більш значних проблем. Такі відповіді засвідчують про недостатній рівень культури харчування українців у цілому, зокрема з позицій споживання органічної продукції. Одночасно слід відзначити, що обмеженою є інформація у вітчизняному суспільстві як про екологічно орієнтовані технологічні процеси аграрного господарювання, так і про екологічні вимоги як такі до кінцевих органічних продуктів галузей рослинництва й тваринництва (орієнтовані на пересічного споживача). Відповідна думка відображена у відповідях 75,7% опитуваних й одночасно 89,1% мешканців міста Чернівців хотіли б підвищити свої знання у сфері культури харчування.

Ми дійшли висновку щодо потенційної готовності мешканців міста Чернівців до споживання органічних харчових продуктів за умови їх доступності за ціною, сертифікаційного підтвердження виробничого походження й споживчої відповідності, належних показників харчової цінності, високого ступеня екологічної безпечності тощо.

Доцільно зазначити, що на сьогодні в Україні проводиться достатньо велика робота з боку різних державних інституцій в напрямі підтримки органічного сільського господарства як технологічної бази до виробництва харчових продуктів рівня органічних. Зокрема, йдеться про розвиток системи правового регулювання, що відображено в Законі України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини», де є окремі статті, що передбачають державну підтримку як суб'єктів господарювання, що здійснюють діяльність у сфері виробництва та обігу органічної продукції (сировини). Крім того, вагомим є спрямування щодо наукового забезпечення виробництва та обігу органічної продукції (сировини), що покладається на Національну академію аграрних наук України, науково-дослідні та інші установи, навчальні заклади.

Слід також відзначити інші форми державної підтримки органічного сільського господарства в Україні, для прикладу спрямування державної політики у русло екологізації аграрного виробництва, дотримання державної

цільової програми розвитку українського села на засадах органічного виробництва, створення економічних умов для відповідного розвитку, формування інвестиційно-інноваційної моделі відтворення тощо. Водночас, базовий закон «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» часто критикується і має обмежене застосування, адже до нього не були розроблені необхідні підзаконні акти.

На основі проведеного дослідження слід зробити висновок щодо значних перспектив управління якістю та екологічною безпечністю сукупного аграрного продукту, що визначається соціально-економічними передумовами вдосконалення, наявністю необхідних агровиробничих ресурсів, реструктуризацією відносин між суб'єктами господарювання аграрного сектора національної економіки.

Важливими є можливості до вдосконалення якості вітчизняної аграрної продукції за показниками регламентованої технічної відповідності та розвитку відповідних систем контролювання й оцінювання; за показниками екологічної якості, що відображає ступінь екологічної безпеки виробництва та споживання сільськогосподарської продукції; за показниками економічної якості в діяльності аграрного підприємства, що включає управління процесами визначення вартості якості продукції, управління якістю навколишнього природного середовища та економічного оцінювання відповідних процесів. Окремим вагомим аспектом є управління процесами органічного виробництва в Україні, створення аграрної продукції «нового покоління якості та екологічної безпечності», перспективність чого відображається у державній політиці України та інших напрямках державного регулювання, а також у ракурсі формування потенційних споживчих переваг. Як наслідок щодо останнього, розширюються цільові ринкові сегменти вітчизняних споживачів, готових до покупки органічної харчової продукції та включення її до щоденного раціону харчування. Зазначене загалом становитиме перспективи еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки.

Висновки до розділу 3

Напрями вдосконалення еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки корелюють із рівнем реалізації принципів та умов забезпечення сталого розвитку, зокрема в умовах євроінтеграційних процесів як найбільш прийнятних для України на даному етапі. Характеристика перспектив вітчизняного аграрного розвитку в авторському обґрунтуванні дозволяє зробити такі висновки:

1. Перспективні направленості до вирішення стратегічних аграрних завдань включають: організаційно-економічні позиції як механізми до рівномірного розвитку різних форм аграрного господарювання в Україні, створення сучасних інтеграційних аграрних об'єднань логістичного типу, вдосконалення умов реалізації сільськогосподарської продукції, розширення збутових мереж на основі вдосконалення інфраструктури аграрного ринку тощо; техніко-технологічні позиції, що реалізуються за умов впровадження інноваційних технологій у процеси аграрного виробництва; еколого-економічні позиції аграрного господарювання як конфігурації збільшення використання відновлювальних ресурсів, їх реутилізації, зокрема відходів сільськогосподарського виробництва; соціально-економічні позиції як форми розвитку внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції за рахунок підвищення купівельної спроможності населення України тощо.

2. Запропоновані принципи системності аграрного розвитку слід реалізувати на рівні підтримання структур аграрних систем різного рівня складності; динамічних трансформацій, спрямованих взаємодій на рівні функціонування аграрних систем; результативності розвитку та вдосконалення аграрних систем з відтворенням базових параметрів й інтегральних процесів. Одночасно необхідно поєднувати різні форми регулювання аграрних відносин – державне, регіональне, місцеве (територіальне), ринкове саморегулювання.

3. Важливість зростання екологічних мотивацій у розвитку вітчизняного аграрного господарювання підтверджується світовою, зокрема європейською системою аграрного господарювання. Авторські пропозиції відображають цільові специфікації екологічно орієнтованого розвитку вітчизняного аграрного сектора, що ефективно поєднують екологічні цілі, агроекологічні наслідки та комерційні результати. Передумови до екологізації вітчизняної системи аграрного господарювання включають відповідні засоби регулювання аграрних процесів за екологічно орієнтованими параметрами – оновлені суспільні відносини, нові методичні підходи в державному регулюванні, екологічно значиму та дієву аграрну політику, втілення загальної природоохоронної концепції, інноваційно-інвестиційні ресурси у сфері аграрного виробництва та ведення аграрного бізнесу, активізації екологічно орієнтованого руху сільських громад тощо.

4. На основі методично розробленої автором категорії «сукупний аграрний продукт» пропонуються складові управління процесами його створення – соціально-економічні передумови вдосконалення, агровиробничі ресурси, елементи вдосконалення якості аграрної продукції, інтегральні спрямованості розвитку вітчизняного аграрного ринку. В основі пропозиції – обґрунтоване забезпечення / використання параметрів якості та екологічної безпечності сукупного аграрного продукту, розподіл функціональних вимірів, а саме на рівні виробника, споживача, суспільства в цілому. Дана порівняльна характеристика показників якості та екологічної якості аграрної продукції – соціальних, технічних, технологічних, санітарно-гігієнічних, екологічних; відображені перспективи формування показників економічної якості в діяльності аграрного підприємства.

5. Розроблені сучасні принципи до виробництва в Україні органічної агропродовольчої продукції – соціальної важливості, агротехнічної досконалості, екологічної безпечності, ринкових переваг, що слугуватиме вагомим фактором еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки.

Основні результати дисертаційного дослідження, що відображені в цьому розділі, висвітлені та опубліковані в таких авторських працях [126; 130; 133; 135; 136; 137; 143; 269].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі вирішено важливе наукове завдання розробки теоретичних, науково-методичних і прикладних положень та напрямів еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки. Основні результати проведеного дослідження, висновки і пропозиції удосконалення такі:

1. Предметні методологічні наповнення категорії «розвиток» є відображенням складних процесів, що мають теоретичні вияви у філософському, соціальному, політичному, гуманітарному, екологічному та інших напрямках, у економічній думці стосуються мотиваційних соціально-економічних й екологічних цілей і методично обґрунтованих заходів їх практичного виконання, зокрема у формі вдосконалення аграрного секторального розвитку економіки, з позицій методології адаптації, інноваційних підходів, ринкової реалізації науково-технічного потенціалу, впровадження принципів системності, забезпечення сталості розвитку за інтегральними показниками.

2. Запропонована методологічна модель еколого-економічного розвитку у формі аграрної системи включає такі рівневі підсистеми як макросистему, мезосистему, мікросистему, які, у свою чергу, відображають структурність, функціональність аграрної системи та зазнають цільового управлінського впливу, що дозволяє розглядати еколого-економічну сутність аграрної системи в її взаємодії з природно-техногенними, ресурсно-технологічними, комунікаційно-інформаційними та деякими іншими підсистемами. Водночас мега- (наднаціональний) рівень перебуває за межами внутрішньоукраїнського управлінського впливу.

3. Обґрунтовані концептуальні засади специфікацій розвитку вітчизняного аграрного сектора за еколого-економічним спрямуванням відображено через відповідні ринкові й інституційні складові. Проведений

методологічний аналіз стратегічних напрямів у взаємозалежному розвитку аграрного виробництва та аграрних відносин дозволяє оцінювати поточний рівень використання й екологічного відтворення ресурсів у галузевому поступі, відповідність аграрної політики України з позицій сучасних ринкових взаємодій, споживання аграрної продукції, розвитку сільських територій, формування аграрних громад, аграрних спілок.

4. Оцінені фактори і стан розвитку вітчизняного аграрного сектора в контексті використання ресурсів, сільськогосподарського виробництва через систему землеробства й землекористування, за галузевими ознаками в рослинництві, тваринництві демонструють як негативні, так і позитивні тенденції. Запропоновано (й реалізовано в дисертаційному дослідженні) оціночні підходи й індикаторні оцінювання дії природно-кліматичних чинників, що одночасно відображають результативність аграрного виробництва за відповідним галузевим спрямуванням. Проведений аналіз ефективності аграрного розвитку артикулює окремі події та аргументує їх вирішення на основі відповідних управлінських механізмів-реакцій.

5. За результатами проведеного аналізу екологічних залежностей у системі аграрного господарювання виявлено причини значного обсягу екологічних ризиків, пов'язаних із забрудненням та окремими деструктивними змінами основних природних сфер, безпосередньо або опосередковано задіяних у формуванні культури ведення системи землеробства, галузей рослинництва, тваринництва, зменшення культурного й природного біорізноманіття як наслідок сільськогосподарської діяльності. Відзначені екологічні невідповідності, зумовлені незбалансованим (і слабоконтрольованим) споживанням хімічних синтетичних речовин, а саме мінеральних добрив, пестицидів та інших небезпечних агрохімікатів, недостатністю екологічно спрямованих практичних заходів щодо утилізації й реутилізації відходів сільськогосподарського виробництва, зростанням монокультурності рослин.

6. Виконане авторське дослідження впливу державного регулювання

на еколого-економічний розвиток аграрного сектора національної економіки дозволяє констатувати значні прогресивні зміни в даній сфері через виокремлення сучасних мотиваційних цілей та концептуальних платформ їхнього забезпечення, розробку й впровадження нових управлінських підходів, інтегральне поєднання соціально-економічних, технічних та екологічних завдань розвитку основних галузей агропродовольчої системи загалом. Відзначено вагомість розробок й впровадження окремих механізмів оптимізації ринкового розвитку аграрного сектора України з позицій державного регулювання, зокрема щодо реформування інфраструктури аграрного ринку, що дозволяє інтегрувати суб'єктів аграрного господарювання у реальне ринкове середовище, сприяє прискоренню процесів реалізації сільськогосподарської продукції, зменшенню втрат, зростанню прибутковості аграрного бізнесу.

7. З огляду важливості практичної реалізації концепції сталого розвитку вітчизняного аграрного сектора розроблено (з одночасним авторським обґрунтуванням) принципи збалансування аграрного розвитку за ключовими економічними, соціальними, екологічними критеріями, регуляторними механізмами поєднання основних виробничих аграрних процесів, вхідних та вихідних потоків аграрної системи. Запропоновано механізми поєднання інтенсивних й екстенсивних шляхів галузевого аграрного розвитку, рівноважного поєднання економічної прибутковості, соціального зростання, екологічної забезпеченості; визначено необхідні управлінські дії, форми регулювання аграрних відносин за цільовими мотиваціями.

8. Реалізація екологічних мотивацій розвитку системи вітчизняного аграрного господарювання як цільової перспективи потребує зміни соціальних та індивідуальних стереотипів сприйняття цінності природи загалом, використання екологічно орієнтованих управлінських дій у аграрній сфері, прийняття конкретних природоохоронних рішень на рівні аграрних підприємств як господарюючих суб'єктів, що практично поєднують

екологічні передумови, екологічні вимоги, екологічні рішення та екологічні наслідки. Ці позиції конкретизують розроблені в дисертаційному дослідженні принципи класифікації екологічних мотивацій за рівнем сприйняття, призначенням, походженням, ступенем задоволення потреб, широтою охоплення, наслідками реалізації. Пропонується виокремлення цільових специфікацій екологічно спрямованого розвитку аграрного сектора на рівні сільськогосподарського виробництва й аграрних відносин як єдиного цілого, що передбачає чітке визначення екологічних цілей, обґрунтування агроекологічних наслідків відповідних аграрних процесів та одночасне одержання прибутку від здійснення сільськогосподарської діяльності.

9. Удосконалення процесів управління якістю та екологічною безпечністю аграрного продукту в авторському обґрунтуванні передбачає нові методологічні підходи, управлінські впливи на реалізацію перспектив формування інтегрованих якісних параметрів у аграрному секторі України, показників економічної, екологічної та споживчої якості. Аргументовано (з використанням маркетингових інструментів) доцільність виробництва в Україні органічної продукції як альтернативної за принципами соціальної важливості, економічної ефективності, агротехнічної досконалості, екологічної безпечності, ринкових переваг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції [Текст] : Монографія / Авт. кол.: Бетлій М. та ін.; За ред. О. М. Бородіної. Ужгород : ІВА, 2006. 496 с.
2. Андрійчук В. Г. Виклики агробізнесу: пошук відповідностей [Текст] // Економіка АПК. 2015. №5. С. 12-22.
3. Артиш В. І. Удосконалення управління виробництва органічної продукції [Текст] // Економіка АПК. 2013. № 6. С. 28-31.
4. Ачасов А. Б., Ачасова А. О. До питання формування аграрних геоінформаційних систем [Текст] // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Екологія», вип. 14. 2016. Вип. 41 (1). С. 15-19.
5. Бабаєв В.Ю., Бабаєва І.О. Агроекологічне виробництво як інноваційний напрям розвитку аграрних підприємств // БІЗНЕСІНФОРМ. 2012. №10. С. 166-119.
6. Бабина О. Є., Карпенко О. О. Розвиток економічної системи як процес реалізації її потенціалу [Текст] // Економіка розвитку. 2013. №4. С. 57-61.
7. Бабміндра Д., Буша Д. Формування інвестиційних чинників раціонального землекористування в ринкових умовах [Текст] // Землевпорядний вісник. 2013. №3. С. 49-50.
8. Баган А. В. Вплив сортових властивостей та удобрення на урожайність пшениці озимої [Текст] // Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва. 2014. Вип. 85. С. 65-68.
9. Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки [Текст]. К : Знання, 2007. 718 с.
10. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України: статистичний збірник / за ред. О. М. Прокопенко. К. : Державна служба статистики України, 2017. 49 с.

11. Балацкий Е. В. Мировая экономическая наука на современном этапе : кризис или прорыв? [Текст] // Науковедение. 2001. №2. С. 25-45.
12. Біла книга «Політика адаптації вітчизняного законодавства в галузі норм і стандартів європейських вимог» [Електронний ресурс] // Міжнародний центр перспективних досліджень : [веб сайт]. Режим доступу: <http://old.icps.com.ua/files/articles/45/16/White%2009%20-%20Technical%20Regulation%20Committee%20U.pdf>
13. Білопільський В. О., Популях М. М. Еколого-економічна оптимізація сівозмін при формуванні агроландшафтів [Текст] // Землеробство. 2013. Вип. 85. С. 89-99.
14. Білорус О. Г., Мацейко Ю. М. Глобальна перспектива і сталий розвиток [Текст] : (системні маркетингові дослідження). К. : МАУП, 2005. 492 с.
15. Блок-схема [Електронний ресурс] // Вікіпедія : [веб сайт]. Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BB%D0%BE%D0%BA-%D1%81%D1%85%D0%B5%D0%BC%D0%B0>
16. Бобух І., Барановська І. Проблеми змісту і методики викладання економічної теорії [Текст] // Економічна теорія. 2015. №2. С. 99-117.
17. Бруханський Р. Стратегічна обліково-аналітична система аграрних підприємств : вимоги, користувачі, суб'єкти генерування інформації [Текст] // Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації. 2016. Вип. 1. С. 5-14.
18. Будущее, которого мы хотим [Електронний ресурс] / Организация Объединенных Наций : [веб-сайт]. Режим доступа : https://rio20.un.org/sites/rio20.un.org/files/a-conf.216-l-1_russian.pdf.pdf
19. Бураков В. И. Предварительные требования к проектированию в УССР территориальной структуры экспериментальных образцов почвозащитно устроенного агроландшафта на землях и почвах, не требующих специальных мелиораций [Текст] : методические указания. Х., 1988. 66 с.
20. Бурих Ю. В., Марова С. Ф. Методичні підходи до визначення поняття «еколого-економічна система» : літературний огляд [Текст] // Збірник

- наукових праць Донецького державного університету управління. Сер. : Державне управління. 2014. Т. 15, Вип. 291. Економіка. С. 34-42.
- 21.Буркинський Б. В., Степанов В. Н., Харичков С. К. Экономико-экологические основы регионального природоиспользования и развития [Текст]. Одесса : Феникс, 2005. 575 с.
 - 22.Бурлуцька С. В. Сталий економічний розвиток у контексті системної парадигми [Текст] // Економічний форум. 2016. № 1. С. 91-96.
 - 23.Бурляй А. П., Бурляй О. Л., Харенко А. О. Особливості формування витрат на виробництво органічної продукції рослинництва [Текст] // Економічний часопис-XXI. 2015. № 3-4(2). С. 29-32.
 - 24.Буряк Р. І. Еволюція поняття якості як чинника економічного розвитку [Текст] // Економіка і управління. 2011. №4. С. 18-24.
 - 25.Буряк Р. І. Інтегрована система менеджменту як основа забезпечення сталого розвитку підприємства аграрного сектору України [Текст] // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2015. № 3-4. С. 36-44.
 - 26.Буряк Р. І. Методологічні підходи до оцінки якості діяльності підприємств аграрної сфери економіки [Текст] // Економіка і управління. 2011. № 1. С. 108-113.
 - 27.Буряк Р. І. Методологічні підходи до розробки систем менеджменту аграрних підприємств на основі вимог міжнародних стандартів // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Сер. : Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2013. Вип. 181(6). С. 69-79.
 - 28.Буряк Р. І. Формування систем менеджменту якості і екологічного менеджменту аграрних підприємств на засадах міжнародних стандартів ISO серій 9000 та 14000 // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2013. №2(6). С. 67-84.
 - 29.Вінська О. Й. Компліментарна модель регулювання аграрних стандартів

- ЄС: уроки для України [Текст] // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2011. Вип. 97(1). С. 99-100.
- 30.Воронкова В. Г., Ажажа М. А. Концепція сталого економічного та політичного розвитку : соціально-філософський аналіз [Текст] // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2007. Вип. 28. С. 14-30.
 - 31.Воскобійник Ю. П., Гаваза Є. В. Ємність ринку органічної продукції в Україні [Текст] // Агроінком. 2013. № 4-6. С. 7-10.
 - 32.Гайнріх Д., Гергт М. Екологія [Текст] : dtv-Atlas : Пер. з нім. вид. К. : Знання-Прес, 2001. 287 с.
 - 33.Гальчицький А. Економічний розвиток : методологія оновленої парадигми [Текст] // Економіка України. 2012. №5. С. 4-17.
 - 34.Герасимчук З. В. Регіональна політика сталого розвитку: теорія, методологія, практика [Текст] : монографія. Луцьк : Надстир'я, 2008. 528 с.
 - 35.Гірко В. С., Гірко О. В. Агроекологічні принципи формування інтенсивних агроценозів сільськогосподарських культур у різних кліматичних зонах України століття [Текст] // Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин. 2006. №3. С. 55-62.
 - 36.Глушко Т. П., Корсак Л. М. Концепція сталого розвитку як аграрна філософія сучасної цивілізації [Електронний ресурс] // Мультиверсум. Філософський альманах. К. : Центр духовної культури, 2007. № 66. Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Glushko.pdf.
 - 37.Гололобова О. О., Кравченко Н. Б., Давидова Е. Д. Агроекологічна та еколого-економічна оцінка використання земель сільськогосподарського призначення фермерського господарства [Текст] // Людина та довкілля. Проблеми неоекології. 2012. №3-4. С. 102-112.
 - 38.Голоядова Т. О. Проблеми сучасної України, нова філософія її розвитку як основа формування цивілізованого економічного середовища і

- реалізації євроінтеграційних намірів [Текст] // Актуальні проблеми держави і права. 2005. Вип. 24. С. 87-93.
- 39.Голубець М. А. Розвиток «сталий» чи «збалансований» [Текст] // Український географічний журнал. 2006. №2. С. 66-69.
- 40.Гонта О. І. Формування політики транснаціоналізації економіки регіонів : теорія, методологія, практика [Текст]. Луцьк: Луцька міська рада, 2008. 350 с.
- 41.Гончар В. Формування ефективної системи внутрішньогосподарського контролю аграрних підприємств [Текст] // Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації. 2016. Вип. 2. С. 136-143.
- 42.Гончаренко Н. Впровадження системи екологічного управління в аграрних підприємствах : проблеми та напрями вирішення [Текст] // Вісник Київського національного університету імені Шевченка. Економіка. 2012. Вип. 143. С. 31-34.
- 43.Гончаров В. М., Гордієнко Т. М. Інноваційний розвиток регіону в умовах економічних трансформацій [Текст] // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія : Економічні науки. 2010. №5(2). С. 62-68.
- 44.Гражевська Н. І. Актуальні проблеми предметно-методологічного оновлення сучасної економічної теорії [Текст] // Економічна теорія. 2004. №2. С. 102.
- 45.Гранкіна О. В., Гранкін С. Г. Оцінка надійності та безпечності системи «людина-машина-середовище» в аграрному виробництві [Текст] // Праці Таврійського державного агротехнічного університету. 2013. Вип. 13, Т. 6.– С. 248-252.
- 46.Гринів Л. С. Екологічно збалансована економіка: проблеми теорії [Текст] : монографія. Львів : ЛНУ, 2001. 240 с.
- 47.Грицишин М. І. Економіка відтворення сільськогосподарської техніки : наук.-практ. вид. [Текст]. К. : ННЦ «ІАЕ», 2009. 62 с.
- 48.Гудзинський О. Д., Судомир С. М. Інституційне забезпечення

- результативної системи управління розвитком аграрного сектора економіки [Текст] // Сталий розвиток економіки. 2013. №4. С. 12-14.
49. Гуменюк Г. Д., Сілонова Н. Б., Слива Ю. В. Міжнародна і регіональна стандартизація [Текст]. К. : Кондор-Видавництво, 2015. 470 с.
50. Гуріна О. В. Економічні методи і засоби забезпечення стійкого розвитку еколого-економічних систем [Текст] // Теорія та практика державного управління. 2011. Вип. 1. С. 240-245.
51. Гуцаленко О. О. Формування ціни на органічну продукцію [Текст] // Економіка АПК. 2013. № 11. С. 57-60.
52. Гуцуляк Г. Землеустрій сільських територій та формування оптимальної структури землекористування [Текст] // Землевпорядний вісник. 2013. №3. С. 46-48.
53. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций [Електронний ресурс] / Организация Объединенных Наций : [веб-сайт]. Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml.
54. Демчук Н. І., Донських А. С. Еколого-економічна складова підвищення конкурентоспроможності виробництва насіння соняшнику [Текст] // Інвестиції: практика та досвід. 2016. №17. С. 27-32.
55. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] : Офіційний сайт. Режим доступу до джерела : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
56. Державний реєстр пестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні [Електронний ресурс] / Міністерство екології та природних ресурсів України: [веб сайт]. Режим доступу: <https://menr.gov.ua/content/derzhavniy-reestr-pesticidiv-i-agrohimikativ-dozvolenih-do-vikoristannya-v-ukraini-dopovnennya-z-01012017-zgidno-vimog-postanovi-kabinetu-ministriv-ukraini-vid-21112007--1328.html>
57. Дикань В. Л. Українська модель економічної системи як нова концепція розвитку національної економіки [Текст] // Вісник економіки транспорту і промисловості. 2013. Вип. 44. С. 11-17.

58. Довбенко М. Сучасна економічна теорія : криза чи розвиток? [Текст] // Вісник Національної академії наук України. 2008. №12. С. 60-71.
59. Довгаль О. А. Інноваційний розвиток економіки : методологія аналізу [Текст] // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. 2013. №1 (16). С. 113-116.
60. Довкілля України за 2016 рік: статистичний збірник / за ред. О.М. Прокопенко. К. : Державна служба статистики України, 2017. 226 с.
61. Дубінін В., Афонін М. Філософсько-синергетичний аспект пошуку джерел розвитку суспільних явищ і процесів [Текст] // Вісник Донбаського державного педагогічного університету. Серія: Соціально-філософські проблеми розвитку людини і суспільства. 2015. Вип. 3. С. 127-134.
62. Дубініна М. В. Ретроперспектива та сучасні тенденції інституціонально-структурних перетворень в аграрному секторі економіки [Текст] // Економічний часопис-XXI. 2013. №1-2(1). С. 37-40.
63. Дылис М. В. Основы биогеоценологии [Текст]. М. : Моск. ун-т, 1978. 152 с.
64. Екологічні проблеми землеробства / І. Д. Примак, Ю. П. Манько, Н. М. Рідей, В. А. Мазур, В. І. Горщар, О. В. Конопльов, С. П. Паламарчук, О. І. Примак; За ред. І. Д. Примака. К. : Центр учбової літератури, 2010. 456 с.
65. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки [Електронний ресурс] / Міністерство аграрної політики та продовольства України : [веб сайт]. Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/16025>
66. Єрмолаєв А., Клименко І., Ємець В. та [ін.]. Аграрний сектор України : тенденції, суб'єкти, перспективи реформування [Текст]. Київ. 2015. 28 с.
67. Желібо Е. П. та [ін.]. Основи технологій виробництва в галузях народного господарства [Текст]. К : Кондор, 2005. 716 с.

68. Жолобчук І. М. Сталий розвиток економіки України : визначення місця екологічного аудиту в даній концепції [Текст] // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка. 2014. Вип. 1(42). С. 228-231.
69. Завадська Ю. С. Сучасні тенденції розвитку вітчизняного ринку органічної агропродовольчої продукції [Текст] // Економіка АПК. 2013. № 8. С. 95-100.
70. Загвойська Л. Д. Теоретичні підходи до моделювання динаміки еколого-економічних систем [Текст] // Моделювання регіональної економіки. 2013. №2. С. 85-102.
71. Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» № 425-VII від 03.09.2013 р.
72. Закон України «Про Державний бюджет України на 2018 рік» № 2246-VIII від 07.12.2017 р.
73. Закон України «Про метрологію та метрологічну діяльність» № 1314-VII від 02.08.2017 р.
74. Закон України «Про оренду землі» № 161-XIV від 6.10.1998 р.
75. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» № 2818-VI від 21.12.2010 р.
76. Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17.07.2004. №1807-IV / Відомості Верховної Ради України. 2004. №38. с. 470.
77. Закон України «Про стандартизацію» № 1315-VII від 10.02.2016 р.
78. Закон України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» № 124-VIII від 15.01.2015 р.
79. Закон України «Про фермерське господарство» № 973-IV від 19.06.2003 р.
80. Заховалко Т. В., Максишко Н. К. Системний підхід до управління еколого-економічним потенціалом аграрного підприємства [Текст] //

- Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Економічні науки. 2014. Вип. 7(4). С. 121-124.
81. Зелена книга «Про політику адаптації національного законодавства у сфері технічного регулювання та споживчої політики до європейських вимог» [Електронний ресурс] // Міжнародний центр перспективних досліджень : [веб сайт]. Режим доступу: <http://old.icps.com.ua/files/articles/46/89/Green%2009%20-%20Technical%20Regulation%20Committee%20U.pdf>
 82. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 09.11.2017).
 83. Зінченко В. В. Стратегії суспільно-антропологічного розвитку в ідеях і системі сучасної соціальної філософії освіти : інтеграція моделі інструменталізму і неопрагматизму з концепцією «нового гуманізму» [Текст] // Антропологічні виміри філософських досліджень. 2013. Вип. 4. С. 52-70.
 84. Зінченко О. І., Салатенко В. Н., Білоножко М. А. Рослинництво [Текст], за ред. О. І. Зінченка. К. : Аграрна освіта, 2001. 591 с.
 85. Зінчук Т. О. Екологізація аграрного виробництва в Україні : сучасний стан та перспективи розвитку в умовах європейського вибору [Текст] // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка та менеджмент. 2008. Випуск 4(28). С. 135-143.
 86. Зубець М.В., Вергунов В.А., Власов В.І. та [ін.]. Землеробство України: від православ'ян через події XIX і XX століть до наших днів. К. : Аграрна наука, 2005. Т. 1. 280 с.
 87. Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию [Електронний ресурс] // Организация Объединенных Наций : [веб-сайт]. Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml.
 88. Іващенко О. О. Сучасне землеробство: агроекологічні проблеми та

- перспективи захисту посівів сільськогосподарських культур від бур'янів [Текст] // Цукрові буряки. 2009. №5. С. 2.
- 89.Ільницька Л. В. Соціально-економічний розвиток в контексті реконструкції понятійного простору філософії економіки [Текст] // Науковий вісник Академії муніципального управління : Серія «Управління», випуск 3, 2014. С. 82-90.
- 90.Ільчук М. М. Організація і планування сільськогосподарського виробництва [Текст] / За редакцією М. М. Ільчука та Л. Я. Зрібняка. Вінниця : Нова Книга, 2009. 456 с.
- 91.Іртищева І. О., Стройко Т. В. Інтелектуально-інноваційний розвиток інфраструктури як концепція економічної сталості агропродовольчої сфери [Текст] // Актуальні проблеми економіки. 2013. № 1. С. 71-78.
- 92.Камінський В. Ф., Шевченко І. П. Досвід організації та ефективного використання земельних угідь в ерозійно-небезпечних агроландшафтах зони Лісостепу [Текст] // Збірник наук. праць ННЦ «ІЗ НААН», 2013. Вип. 1.– С. 8-12.
- 93.Камінський В. Ф., Сайко В. Ф. Стратегія оптимізації використання земельних ресурсів в агропромисловому виробництві в Україні в контексті світового стабільного розвитку [Текст] // Вісник аграрної науки. 2014. №3. С. 5-10.
- 94.Кваша С. М. Методологічний базис прийняття суспільних рішень в аграрній політиці [Текст] // Економіка АПК. 2013. №8. С. 12-22.
- 95.Ковальчук О. Д. “Cross Compliance” як інституційна норма забезпечення екологічного сільського господарства в Європейському Союзі // Економіка АПК. 2017. № 9. С. 57-62.
- 96.Кохан А. В. Екологічно чиста технологія вирощування соняшнику [Текст] // Науково-технічний бюлетень Інституту олійних культур НААН. 2011. Вип. 16. С. 108-111.

- 97.Кравець Н. В. Щодо поняття та змісту принципу екологізації аграрного виробництва як принципу аграрного права // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету : Юриспруденція, 2013. №6-1, том 2. С. 127-130.
- 98.Кризька М. А., Потапенко Л. В. Агрохімічна, агроекологічна, економічна оцінки різних систем удобрення при вирощуванні картоплі [Текст] // Наукові праці Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків. 2014. Вип. 21. С. 33-39.
- 99.Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні [Текст] : монографія. К. : Логос, 2011. 688 с.
100. Кулініч О. М. Сталий розвиток національної економіки як ознака цивілізаційних процесів [Текст] // Актуальні проблеми економіки. 2012. №1(127). С. 25-31.
101. Кульчицький Я. В., Кульчицький Б. В., Рогач С. М. Порівняльний аналіз сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації: спроба математичної формалізації [Текст] // Наукові праці лісівничої академії наук України : збірник наукових праць. Львів : РВВ НЛТУ України. 2014. Вип. 12. С. 210-215.
102. Купинец Л. Е. Экологизация продовольственного комплекса: теория, методология, механизмы [Текст] : монография. Одесса : ИПРЭЭИ НАН Украины, 2010. 712 с.
103. Лавренко Е. М. Учение В. Н. Сукачева о биогеоценозе [Текст] // Сообщение лаборатории лесоведения АН СССР, вып. 6. М. : Изд-во АН СССР, 1962. 328 с.
104. Ліпич Л. Г., Глубіцька Т. В. Сутність, складові та концептуальні засади функціонування еколого-економічної системи підприємства [Текст] // Економічні науки. Серія «Економіка та менеджмент» : Збірник наукових праць. Луцький національний технічний університет. 2011. Випуск 8 (30). С. 193-200.

105. Лопатинська А.Ю. Пріоритетність видів державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України // Інноваційна економіка. 2013. № 3 (41). С. 71-76.
106. Лопатинська А.Ю. Напрями удосконалення стратегічного планування розвитку аграрного сектора // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка і менеджмент. 2013. Вип. 4. С. 25-29.
Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vsna_ekon_2013_4_6
107. Лопатинський Ю. М., Тодорюк С. І. Детермінанти сталого розвитку аграрних підприємств [Текст] : [монографія]. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. 220 с.
108. Лопатинський Ю. М. Базис інституційної трансформації аграрного сектора [Текст] // Вісник Одеського національного університету. Економіка. 2013. Т. 18, Вип. 2(1). С. 8-11.
109. Лопатинський Ю.М., Кутаренко Н.Я. Інституційний розподіл органічних операторів в Україні // Інвестиції : практика та досвід. 2014. №13. С. 67-72.
110. Лопатинський Ю.М. Перспективи розвитку виробництва органічної продукції в Україні // Організаційно-економічна та правові проблеми розвитку сільського господарства та сільських територій : Збірник наукових доповідей та статей. Ювіл. видання / За ред. проф. Ю.Губені та проф. С.Матковського. Львів : Українські технології, 2012. С.123-127.
111. Лопатинський Ю.М., Шкабара Т.Л. Перспективи формування нових стандартів якості аграрної продукції // Науковий вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ. Серія: економічні науки. Чернівці: АНТ, 2003. Випуск II. С. 239-250.
112. Лопатинський Ю.М. Сталий розвиток аграрного сектора національної економіки у контексті євроінтеграції // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук. праць. 2015. Випуск 730-731. Економіка. С. 17-20.
113. Лопатинський Ю. М., Шкабара Т. Л., Заремська О. М. Екологічні

- аспекти аграрного підприємництва [Текст] // Вісник Сумського державного аграрного університету. Серія : Економіка і менеджмент. 2001. Випуск 2. С. 197-201.
114. Лоусон Т. Современная «экономическая теория» в свете реализма [Текст] // Вопросы экономики. 2006. №2. С. 98.
115. Лупенко Ю. Формування перспективної моделі сільського господарства // Економіка АПК. 2012. № 11. С. 10–14.
116. Лупенко Ю.О. Формування попиту та пропозиції на ринку органічної продукції // Органічне виробництво і продовольча безпека. 2013. URL : http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/689/1/Organic_20132_3-9.pdf
117. Луцишина К. Л. Основи формування інтегрованої системи управління якістю аграрних підприємств [Текст] // Агросвіт. 2010. № 95. С. 56-60.
118. Макаручук О. Г. Стійкий розвиток економіки як основа збалансованого природокористування [Текст] // Університетські наукові записки. 2013. № 2. С. 292-295.
119. Макконнелл К., Брю С. Экономикс : принципы, проблемы и политика [Текст]. М. : 1999. 412 с.
120. Максименко М. І. Оптимізація структури землекористування за законодавством України [Текст] // Вісник Вищої ради юстиції. 2012. №2 (10). С. 158-170.
121. Мареха І. С. Інноваційні підходи до обґрунтування інвестиційних рішень у сфері сільськогосподарського землекористування на основі еколого-економічної оцінки якості інвестицій [Текст] // Маркетинг і менеджмент інновацій. 2013. № 4. С. 338-345.
122. Марова С. Ф., Бурих Ю. В. Аналіз методичних підходів до оцінювання стійкості еколого-економічних систем [Текст] // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. 2014. Випуск 1(10), Том 1.– С. 370-376.
123. Маруняк С. О. Глобалізація та її вплив на розвиток регіонів України [Текст] / Наук ред. Л. Г. Руденко. К. : Реферат, 2007. 224 с.

124. Маслак О. Розбудова інфраструктури ринку органічної продукції [Електронний ресурс] // Agricultural and resource economics: international scientific e-journal. 2016. Vol. 2, № 1. С. 65-73. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/areis_2016_2_1_7
125. Масловська Л. Ц., Савчук В. А. Ринок органічної агропродовольчої продукції в Україні та проблеми його формування [Текст] // Вісник Житомирського національного агроекологічного університету. 2015. № 2(2). С. 172-181.
126. Меглей В. І. Еколого-економічний розвиток аграрного сектора України: перспективи державного регулювання // Науковий погляд: економіка та управління. 2017. № 2 (58) . С. 136-146.
127. Меглей В. Інфраструктура вітчизняного аграрного ринку: аспекти розвитку // Фінансування, інвестування та кредитування в Україні: проблеми та перспективи розвитку в кризовій економіці. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 20 травня 2018 р.). Дніпро : Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет, 2018. С. 271-273. URL : https://drive.google.com/file/d/1u8SXphl_vsoNBxWPDthgEYRSoDbOUHwr/view
128. Меглей В. Перспективи екологічно орієнтованого аграрного виробництва: регіональна площина // Сталий розвиток місцевих громад: роль економічної освіти та науки. Матеріали науково-практичної конференції (м. Чернівці, 9-10 листопада 2017 р.). Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2017. С. 69-74.
129. Меглей В. Перспективы развития аграрного сектора Украины в контексте технического регулирования // Содружество наук. Барановичи – 2018. Материалы XIV Международной научно-практической конференции молодых исследователей (г. Барановичи, Беларусь, 17 мая 2018 г.) – Барановичи : Барановичский государственный университет, 2018.

130. Меглей В.І. Аграрний сектор на шляху сталого розвитку // Шляхи стабілізації фінансово-економічного стану країни: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 23-24 жовтня 2015 року) / Львівська економічна фундація. Львів : ЛЕФ, 2015. С. 24-25.
131. Меглей В.І. Впровадження концепції сталого розвитку в Україні // Структурні трансформації національних економік в глобальному вимірі. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 6 листопада 2015 р.). Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2015. С. 42-45.
132. Меглей В.І. Екологізація функціонування аграрних підприємств // Економіка підприємства: сучасні проблеми теорії та практики. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 вересня 2016 р.). Одеса : Одеський нац. екон. ун-т, 2016. С. 161-162.
133. Меглей В.І. Екологічні складові якості агропродовольчої продукції // Адаптивні стратегії розвитку підприємств харчової промисловості в умовах мінливого світу. Матеріали наукового симпозиуму з міжнародною участю (м. Одеса, 19 травня 2017 р.) / Одеська національна академія харчових технологій. Одеса : Астропринт, 2017. С. 222-226.
134. Меглей В.І., Лопатинський Ю.М. Концепція сталого розвитку як фактор конкурентоспроможності національної економіки // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук. праць. 2016. Випуск 777-778 : Економіка. С. 35-40.
135. Меглей В.І. Методологічне обґрунтування еколого-економічного розвитку на засадах системного підходу // Інтелект XXI. 2016. №4. С. 215-219.
136. Меглей В.І. Перспективи сталого розвитку вітчизняної системи аграрного господарювання: економічні, соціальні, екологічні виміри // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». 2017. Випуск 24 (ч. 1). С. 69-72.

137. Меглей В.І. Перспективи формування в Україні системи органічного аграрного виробництва // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2017. Випуск 2 (08). Частина 1. С. 52-57.
138. Меглей В.І. Перспективи формування регульованих ринкових відносин в аграрному секторі України // Аграрна наука та освіта Поділля. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції. Ч. 2 (м. Кам'янець-Подільський, 14-16 березня 2017 р.) / Подільський державний аграрно-технічний університет. Тернопіль : Крок, 2017. С. 219-221.
139. Меглей В.І., Лопатинський Ю.М. Розвиток аграрного сектора на засадах сталості. Організаційно-економічні складові розвитку підприємництва : [монографія] / За ред. Ю.М. Лопатинського; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича МОН України. Чернівці : Місто, 2015. С. 213-229.
140. Меглей В.І. Складові сталого розвитку аграрного сектора // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». 2015. Випуск 15 (ч. 2). С. 33-36.
141. Меглей В.І. Сталий розвиток і конкурентоспроможність національної економіки // Наукова спадщина Йозефа Алоїза Шумпетера і сучасність: погляд із минулого в майбутнє. Матеріали III Міжнародної науково-практичної Шумпетерівської конференції (м. Чернівці, 21-22 жовтня 2016 р.). Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. С. 102-105.
142. Меглей В.І. Сучасні екологічні мотивації до розвитку системи вітчизняного аграрного господарювання // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Економіка і менеджмент». 2016. Випуск 20. С. 36-39.
143. Меглей В.І. Сучасні принципи управління якістю та екологічною безпечністю аграрного продукту // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук. праць. 2017. Випуск 789 : Економіка. С. 48-56.

144. Мельник І. О. Економіка підприємств / Укладач І. О. Мельник. Миколаїв : Миколаївський національний аграрний університет, 2016. 41 с.
145. Мельник П. П., Єгорова Т. М. Концепції еколого-економічного управління в агроєкосистемі [Текст] // Науковий вісник НЛТУ України. 2014. Вип. 24.2. С. 114-119.
146. Михаліцька Н. Я. Сталий розвиток вітчизняної економіки як основа екологічної безпеки у контексті ресурсозбереження [Текст] // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія економічна. 2014. Вип. 1. С. 66-79.
147. Міністерство аграрної політики та продовольства України: [веб сайт]. Режим доступу: www.migagro.gov.ua
148. Міністерство екології та природних ресурсів України: [веб сайт]. Режим доступу: <https://menr.gov.ua/>
149. Музика П. М. Філософія економічного розвитку та виклики глобалізації [Текст] // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького. 2014. Т. 16, № 2(5). С. 282-293.
150. Мусіна Л. А. Формування державної системи стратегічного планування економічного і технологічного розвитку в Україні : методологія і практика [Текст] // Моделювання та інформаційні системи в економіці. 2011. Вип. 85. С. 256-270.
151. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження державного логотипу для органічної продукції (сировини)» від 25.12.2015 р. № 495.
152. Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Норм фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах і енергії» № 1073 від 03.09.2017 р.
153. Наказ Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Концепції збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року» №280 від 20.08.2003 р.

154. Національна парадигма сталого розвитку України [Текст] / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б.Є. Патона. К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. 72 с.
155. Національна стратегія наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у сфері охорони довкілля [Електронний ресурс] / Міністерство екології та природних ресурсів України: [веб сайт]. Режим доступу: https://menr.gov.ua/files/docs/draft_NAS_FEB2015.pdf
156. Новак Н. П. Організація та управління інноваційно-інвестиційною діяльністю виробників органічної продукції [Текст] // Інвестиції: практика та досвід. 2016. № 11. С. 24-27.
157. Олійник Т. І. Систематизація управлінських рішень процесу відтворення основних засобів аграрних підприємств [Текст] // Інвестиції : практика та досвід. 2013. № 15. С. 60-63.
158. Оптимізація агроландшафтних систем як основа збалансованого розвитку аграрного виробництва [Текст] / І. П. Шевченко, Л. П. Коломієць, С. В. Кравець, І. М. Шквир // Землеробство. 2015. Вип. 2. С. 31-37.
159. Осадча І. М. Організаційно-економічний механізм формування системи стандартизації та нормування у сфері сталого аграрного землекористування [Текст] // Агросвіт. 2010. №9. С. 36-45.
160. Паламарчук Т. П. Розвиток механізмів упровадження європейських стандартів управління аграрним сектором: теорія, практика, перспективи [Текст] // Державне управління: удосконалення та розвиток. 2015. №10. Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=910>
161. Пасхавер Б. Й. Малі форми аграрного виробництва [Текст] // Економіка АПК. 2013. №11. С. 18-27.

162. Пітик О. В. Стан виробництва соняшнику в сучасних екологічних умовах України [Текст] // Формування ринкових відносин в Україні. 2013. №3. С. 101-105.
163. План выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию [Електронний ресурс] / Организация Объединенных Наций : [веб-сайт]. Режим доступа : http://www.un.org/ru/events/pastevents/pdf/plan_wssd.pdf.
164. Повестка дня на XXI век [Електронний ресурс] / Организация Объединенных Наций : [веб-сайт]. Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml
165. Погорелов Ю. С., Миронова Ю. Ю., Зливко Г. Розроблення збалансованої системи показників для малих підприємств аграрного сектора як інструменту управлінського обліку [Текст] // Економіка і регіон. 2015. № 2. С. 41-48.
166. Пожуєва Т. О. Інноваційний розвиток економіки України : необхідність, реалії, перспективи [Текст] // Економічний вісник Донбасу. 2014. №1(35). С. 168-172.
167. Поліщук В. Г. Понятійно-категоріальний апарат політики стимулювання сталого розвитку регіону [Текст] // Актуальні проблеми економіки. 2009. №11. С. 168-173.
168. Положення про департамент тваринництва Міністерства аграрної політики та продовольства України [Електронний ресурс] / Міністерство аграрної політики та продовольства України : [веб сайт]. Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/2995>
169. Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку [Текст] // Економіка України. 2012. №5. С. 73-84.
170. Попова О. Л. Сталий розвиток агросфери України : політика і механізми [Текст]. К. : Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ, 2009. 352 с.

171. Попович В. В. Інноваційний розвиток економіки України в контексті глобалізації світового ринку технологій [Текст] // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2013. №6. С. 122-127.
172. Порожня В. М. Розвиток соціально-економічної системи: планетарний підхід [Текст] // Економічний вісник Донбасу. 2014. №1. С. 218-225.
173. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової екологічної програми проведення моніторингу навколишнього природного середовища» № 1376 від 05.12.2007 р.
174. Природно-ресурсний потенціал агроєкосистем: аналіз понятійно-категоріального апарату, обґрунтування сучасних трактувань [Текст] / Н. М. Рідей, А. А. Горбатенко, Ю. А. Кучеренко, О. М. Пащутіна // Вісник Полтавської державної аграрної академії. 2013. №3. С. 13-21.
175. Проблеми підвищення продуктивності агроландшафтів [Текст] / О. В. Сидорчук, Г. Б. Іноземцев, В. О. Паранюк, С. Й. Ковалишин // Конструювання, виробництво та експлуатація сільськогосподарських машин. 2011. Вип. 41 (1).– С. 24-30.
176. Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття» : Ухвала конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992 р.) : Пер. з англ. 2-е вид. К. : Інтелсфера, 2000. 360 с.
177. Проект USAID «Підтримка аграрного і сільського розвитку» [Електронний ресурс] / U.S. Agency for International Development : [веб сайт]. Режим доступу: <https://www.usaid.gov/uk/ukraine/agriculture>
178. Проекти концепції сталого розвитку України: можливість їх вдосконалення та застосування. Аналітична записка [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України : [веб-сайт]. Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1566/>
179. Прокопа І. В., Беркута Т. В., Бетлій М. Г. Диференціація господарств населення за характером виробництва: наслідки ринкової трансформації

- [Текст] // Економіка і прогнозування. 2010. №6. С. 74-89.
180. Прокопенко О. В. Мотиваційні механізми інноваційного розвитку : складові та стан його ринкової структури [Текст] // Маркетинг і менеджмент інновацій. 2011. №1. С. 167-175.
 181. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища у Чернівецькій області у 2016 році [Електронний ресурс] / Міністерство екології та природних ресурсів України : [веб сайт]. Режим доступу: https://menr.gov.ua/files/docs/Reg.report/Reg_Dop_%20Chernivci_2016.pdf
 182. Результати і проблеми реформування сільського господарства України [Текст] / Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. 2014. №7. С. 26-38.
 183. Рентабельність у тваринництві – найнижча з 2010 року [Електронний ресурс] / AgroPortal : [веб сайт]. Режим доступу: <http://agroportal.ua/ua/views/mnenie-eksperta/rentabelnost-v-zhivotnovodstve-samaya-nizkaya-s-2010-goda/>
 184. Рідей Н. М., Горбатенко А. А., Пащутіна О. М. Природно-ресурсний потенціал агроєкосистем: аналіз понятійно-категоріального апарату, обґрунтування сучасних трактувань [Текст] // Вісник Полтавської державної аграрної академії. 2013. №3. С. 13-21.
 185. Рогач С. М. Інституціональні домінанти екологізації аграрного природокористування [Текст] // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Економіка, аграрний менеджмент і бізнес. 2013. Вип. 181 (6). С. 194-201.
 186. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням» № 1024-р від 22 жовтня 2014 р.
 187. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної програми проведення моніторингу навколишнього природного середовища» № 992-р від 31 грудня 2004 р.

188. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року» № 743-р від 17 червня 2009 р.
189. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року» № 1437-р від 30 грудня 2015 р.
190. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції національної екологічної політики на період до 2020 року» № 880-р від 17 жовтня 2007 р.
191. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку сільських територій» № 995-р від 23 вересня 2015 р.
192. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки» № 664-р від 13 вересня 2017 р.
193. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року» № 806-р від 17 жовтня 2013 р.
194. Ромащенко М. І. Концептуальні засади формування біоенергетичних агроєкосистем [Текст] // Вісник аграрної науки. 2015. №7. С. 5-9.
195. Рослинництво України за 2016 рік: статистичний збірник / за ред. О.М. Прокопенко. К. : Державна служба статистики України, 2017. 166 с.
196. Рощина Ю. Моделювання інноваційного організаційно-економічного механізму в аграрному природокористуванні // Соціально-економічні проблеми і держава. 2013. Вип. 1 (8). С. 344- 351.
197. Руденко Л. Г. Ноосферна філософія В. І. Вернадського – фундамент сталого (збалансованого) планетарного розвитку [Текст] // Український географічний журнал. 2013. №2. С. 7-12.
198. Саблук П. Аграрна складова в економічних реформах України [Текст] // Вісник Національної академії наук України. 2001. №2. С. 43-59.

199. Сиденко В. Р. Глобализация – европейская интеграция – экономическое развитие : украинская модель. В 2 томах. Том 1. Глобализация и экономическое развитие [Текст]. К. : «Феникс», 2008. 376 с.
200. Сичова О. Д. Сучасні трансформації землекористування сільськогосподарськими підприємства в Україні [Текст] // Економіка АПК. 2013. №6. С. 123-125.
201. Сідельнікова В. К. Сталий розвиток економіки України в умовах глобалізації [Текст] // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Економіка. 2014. Вип. 14. С. 208-218.
202. Словарь-справочник по экологии [Текст] / К. М. Сытник, А. В. Брайон, А. В. Гордецкий, А. П. Брайон. Киев : Наукова думка, 1994. 665 с.
203. Созінов О. Агросфера України у ХХІ столітті [Текст] // Вісник Національної академії наук України. 2001. №10. С. 7-16.
204. Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства [Текст] : теорія, методологія, практика / [Андерсон В. М., Андреева Н. М., Алимов О. М. та ін.] ; за наук. ред. д.е.н., проф. Хлобистова С. В. / ДУ «ІЕПРС НАН України, ІПРЕЕД НАН України, СусДУ, НДІ СРП. Сімферополь : Фенікс, 2010. 589 с.
205. Статистичний щорічник України за 2016 рік / за ред. І.Є. Вернера. К. : Державна служба статистики України, 2017. 611 с.
206. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2016 рік [Текст] : за ред. Т. Г. Сарчинської. Чернівці, 2017. 536 с.
207. Стегній О. Г. Екологічний рух в Україні [Текст] : соціологічний аналіз. К. : КМ Академія, 2001. 243 с.
208. Стовбун Т. О. Вплив глобалізації на інноваційний розвиток економіки України [Текст] // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Економіка – 2010. Вип. 10. С. 131-137.

209. Стратегія розвитку аграрного сектора «3+5» [Електронний ресурс] / Міністерство аграрної політики та продовольства України : [веб сайт]. Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/21439>
210. Судомир С. М. Розвиток соціально-економічних систем конкурентоспроможного спрямування [Текст] // Економічний часопис-XXI. 2013. № 9-10(1). С. 57-60.
211. Сундук А. М. Розвиток національної економіки в контексті глобальних викликів [Текст] // Актуальні проблеми економіки. 2012. №1 (127). С. 101-110.
212. Тавлуй І. Метод визначення пріоритетності запровадження стандартів на українських аграрних підприємствах [Текст] // Стандартизація. Сертифікація. Якість. 2014. №3. С. 3-7.
213. Таратура Р. Зменшення впливу аграрного сектору на довкілля за допомогою фінансових інститутів [Текст] // Вісник Львівського національного аграрного університету : Економіка АПК. 2013. № 20(1). С. 471-479.
214. Тахтай Н. В., Мощенко О. І. Аналіз методів економічної ефективності стандартизації та якості продукції [Текст] // Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил. 2012. Вип. 2. С. 127-130.
215. Тваринництво України за 2016 рік: статистичний збірник / за ред. О.М. Прокопенко. К. : Державна служба статистики України, 2017. 141 с.
216. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями [Текст]. М. : Экономика, 1989. 217 с.
217. Тіхосова Г. А., Богданова О. Ф., Горач О. О. Сертифікація товарів та послуг [Текст]. Херсон : Олді-плюс, Київ : Видавництво Ліра-К, 2013. 328 с.
218. Трегобчук В. М. Концепція сталого розвитку для України [Текст] // Вісник НАН України. 2002. № 2. С. 31-40.
219. Угода «Про технічні бар'єри в торгівлі» № 981-008 від 15.04.1994 р.

220. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020» № 5/2015 від 12.01.2015 р.
221. Ульянченко Ю. О. Державне регулювання стандартизації та сертифікації продукції аграрного сектора економіки України [Текст] // Публічне управління: теорія та практика. 2013. Вип. 2. С. 107-111.
222. Ульянченко Ю. О. Інструменти державного стимулювання розвитку конкурентного середовища в аграрному секторі [Текст] // Ефективність державного управління. 2013. Вип. 35. С. 296-304.
223. Уркевич В. Ю. Про особливості правового регулювання виробничо-господарської діяльності з виробництва органічної сільськогосподарської продукції [Текст] // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. 2015. Вип. 218. С. 30-36.
224. Федоряк В. П., Бахчиванжи Л. А., Почколіна С. В. Ефективність виробництва і реалізації соняшнику в Україні [Текст] // Вісник соціально-економічних досліджень. Вип. 41(2). С. 139-143.
225. Харчові стандарти (Економічна правда) [Електронний ресурс] – <http://www.epravda.com.ua/publications/2013/04/26/373017/>
226. Хімічева Г. І., Сокотун Ж. В. Сучасні тенденції нормативно-правового забезпечення продукції органічного походження [Текст] // Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Серія : Технічні науки. 2015. № 2. С. 232-239.
227. Ходаківська О. В. Екологізація аграрного виробництва [Текст] : монографія. К. : ННЦ ІАЕ, 2015. 350 с.
228. Ціхановська В. М. Сучасний стан і тенденції розвитку ринку органічної продукції в Україні [Текст] // Вісник Одеського національного університету. Серія : Економіка. 2016. Т. 21, Вип. 2. С. 42-46.
229. Чайка Т. О. Передумови розвитку ринку органічної продукції в Україні [Текст] // Маркетинг і менеджмент інновацій. 2011. № 4(1). С. 233-240.

230. Чичкало-Кондрацька І. Б., Федіна О. І. Перспективи розвитку експорту української органічної продукції до Європейського Союзу [Текст] // Економічний простір. 2016. № 105. С. 34-46.
231. Чурсіна Л. А., Домбровська О. П., Резвих Н. І. Стандартизація продукції та послуг [Текст]. Херсон : Олді-плюс, Київ : Видавництво Ліра-К, 2013. 226 с.
232. Шанін О. В. Концепція селоутворюючого підприємства в системі розвитку сільських територій [Електронний ресурс] // Ефективна економіка. 2015. №4. Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3996>
233. Шапошніков К. С. Вплив інституціонального середовища на креативний розвиток економіки регіону [Текст] // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. 2013. Вип. 23. С. 206-210.
234. Швайка Л. А. Економічний розвиток : оновлення парадигми та усунення суперечностей [Текст] // Наукові записки. 2013. №2 (43). С. 24-30.
235. Шинкаренко В. Г., Бурмака М. М. Дослідження сутності поняття «розвиток соціально-економічної системи» [Текст] // Економіка транспортного комплексу. 2013. Вип. 21. С. 73-86.
236. Шкабара Т. Л., Остапенко А. Ю. Індикаційні критерії екологічної чистоти аграрного продукту [Текст] // Вісник Сумського НАУ. Випуск 12(66). Суми, 2015. С. 56-63.
237. Шкабара Т. Л., Лопатинський Ю. М. Складові забезпечення сталого розвитку агроєкосистем // Економіка АПК. 2002. № 10. С. 63-68.
238. Шолудько П. Оцінка рівня реалізованості технологічної системи аграрного виробництва на підставі функціонального аналізу [Текст] // Праці Таврійського державного агротехнічного університету. 2013. Вип. 13, Т. 6.– С. 248-252.
239. Шпак Ю. В. Інноваційні методи у регулюванні розвитку аграрного

- сектору національної економіки в умовах глобалізації ринків [Текст] // вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. Сер. : Економіка і менеджмент. 2012. №2. С. 101-112.
240. Шпикуляк О. Г. Проблеми формування інститутів ринку в аграрній сфері [Текст] // Економічні науки. Серія : Облік і фінанси. 2010. Вип. 7(3). С. 516-522.
241. Шубравська О. В. Агропродовольчий комплекс України в макроекономічному вимірі [Текст] // Актуальні проблеми економіки. 2012. №11. С. 113-119.
242. Шубравська О. В. Інноваційний розвиток аграрного сектора економіки України: теоретико-методологічний аспект // Економіка України. 2012. №1. С. 27-35.
243. Шубравська О. В., Прокопенко К. О. Перспективи модернізації аграрного сектора України [Текст] // Економіка України. 2013. №8. С. 64-76.
244. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія [Текст]; пер. з англ. К. : Основи, 1995. 528 с.
245. Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотку та економічного циклу [Текст]; пер. з англ. К. : Києво-Могилянська академія, 2011. 242 с.
246. Юрчишин В. В. Інституційні засади сільського розвитку в Україні: теоретико-прикладний аналіз [Текст] // Економіка України. 2014. №6. С. 95-96.
247. Юхновська Т. М. Детермінація науково-технічного потенціалу в процесі еволюції цивілізаційного розвитку економічної системи [Текст] // Український соціум. 2012. №1. С. 127-140.
248. Юшкевич О. О. Міжнародний досвід регулювання економічного та екологічного розвитку аграрного сектора економіки // Економічний часопис-XXI. 2013. №3-4(1). С. 71-74.

249. Яремко Д. Глобалізований регіон [Текст] // Економіст. 2007. №5. С. 54-57.
250. Ярмач О. В. Інноваційний розвиток : особливості та виміри в умовах економічної глобалізації [Текст] // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2014. №2(17). С. 118-126.
251. A Country Study: Haiti [E-resource] // Library of Congress: [web site]. Access mode: <https://www.loc.gov/collections/country-studies/about-this-collection/>
252. Achieving the Sustainable Development Goals through Climate Actions [E-resource] // United Nations Climate Change: [web site]. Access mode: <https://unfccc.int/achieving-the-sustainable-development-goals-through-climate-action>
253. Agrarian Systems [E-resource] // Frithjof Kuhnen: [web site]. Access mode: <http://www.professor-frithjof-kuhnen.de/publications/man-and-land/1-2.htm>
254. Agro-ecosystem Health Project // Agroecosystem health. University of Guelph, Guelph, Canada. 1996.
255. Appleby M.C. Sustainable agriculture is humane, humane agriculture is sustainable // Journal of Agricultural and Environmental Ethics, 2005. № 18. pp. 293-303.
256. Average Monthly Temperature and Rainfalls for Ukraine from 1901-2015 [E-resource] // Climate Change Knowledge Portal (The World Bank Group): [web site]. Access mode: http://sdwebx.worldbank.org/climateportal/index.cfm?page=country_historical_climate&ThisCCCode=UKR
257. Beitz Charles R. The Idea of Human Rights. Oxford : OUP, 2009. 250 p.
258. Building Bridges: Communication as a tool to boost interest in standardization [E-resource]. Access mode: www.cen.eu/cenorm/news/pressreleases/2ndannualmeeting.asp
259. Charles F., Andrain. Comparative Political Systems: Policy Performance and

- Social Change / M.E. Sharpe, 1994. p. 17.
260. Cochet H. Agrarian dynamics, population growth and resource management: The case of Burundi. *GeoJournal*, 2004. № 60. pp. 111-120.
261. Cochet H. The systeme agraire concept in francophone peasant studies. *Geoforum*, 2012. № 43. pp. 128-136.
262. Daly H. *Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development* // Beacon Press. Boston, 1996. 264 p.
263. Elements related to the Agrarian System concept [E-resource]. Access mode: <http://www.iperca.org/elearning/m1/co/whatarethedifferents elements.html>.
264. Elske van de Fliert and Ann R. Braun. *Farmer Field School for Integrated Crop Management of Sweetpotato* // Field guides and Technical Manual. Bogor, Indonesia: International Potato Center, 1999.
265. *Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies*. New York: UN, 2001. 319 p.
266. ISO 14001:2004 Environmental management systems - Requirements with guidance for use [E-resource] // ISO: [web site]. Access mode: <https://www.iso.org/standard/31807.html>
267. Janken Myrdal, Morell Mats. *The Agrarian History of Sweden: From 4000 BC to AD 2000* // Nordic Academic Press, 2011. pp. 265-266.
268. Lele S. Sustainable Development: A Critical Review // *World Development*. 1991. vol.19, №6. P. 607-621.
269. Łopatynskyi Yu. Zrównoważony rozwój sektora rolnego na Ukrainie w kontekście strategii „Europa 2020” // *Gospodarkaw praktyce i teorii*. Uniwersytet Łódzki. 2016. nr 1 (42). s. 25-32.
270. Meglei Viktor. Specifications of ecological and economic development of THE agricultural sector of Ukraine // *Baltic Journal of Economic Studies*. 2017. Vol. 3. No. 4. P. 171-178.
271. Muammad Rawān, Samīr; Eddy L. Lee. *Agrarian Change in Egypt: An Anatomy of Rural Poverty* // Routledge, 1986. pp. 6-9.

272. Nakamura L. Economics and the new economy: the invisible hand meets creative destruction // Business review. 2000. July/August. pp. 15-30.
273. New ISO standard to strengthen food safety measures [E-resource] // ISO: [web site]. Access mode: www.iso.org/pressrelease
274. Occupational Health and Safety Management Systems: A Review of their Effectiveness in Securing Healthy and Safe Workplaces [E-resource]. Access mode:
https://www.safeworkaustralia.gov.au/system/files/documents/1702/ohsmanagementsystems_reviewofeffectiveness_nohsc_2001_archivepdf.pdf
275. Peden D. G. Agroecosystem Management for Improved Human Health: Applying principles of integrated pest management to people // Annual Meeting of the Canadian Society of Animal Science. Vancouver, British Columbia, Canada. July 5-8, 1998.
276. Pezzey J. Definitions of Sustainability// UK CEED Discussion Paper. UK CEED, London, Aug. 1989. No. 9.
277. Report of the United Nation Conference on Environment and Development Rio de Janeiro, 3-14 June. New York : United Nations, 1992. 492 p. Access mode: – <http://www.un.org/esa/dsd/agenda21/Agenda%2021.pdf>
278. Report of the World Commission on Environment and Development : Our Common Future. Oxford : Oxford University Press, 1987. 300 p.
279. Structure of Third World Agrarian System [E-resource]. Access mode: https://economicsconcepts.com/structure_of_third_world_agrarian_system.htm
280. Sustainable development [E-resource] // International Institute for Sustainable Development: [web site]. Access mode: <http://www.iisd.org/topic/sustainable-development>
281. Sustainable development and security – the global agenda and its reflections in the OSCE [E-resource] // Organization for Security and Co-operation in Europe: [web site]. Access mode: <https://www.osce.org/magazine/306696>
282. Sustainable development goals: Ukraine (2017 national baseline report) [E-resource] // Ministry of foreign affairs of Ukraine: [web site]. Access mode:

https://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/poland/files/Sustainable_Development_Goals_Ukraine.pdf

283. Sustainable development Introduction [E-resource] // Global Issues: [web site]. Access mode: <http://www.globalissues.org/article/408/sustainable-development-introduction>
284. The Global Competitiveness Report 2014-2015: Full Data Edition. World Economic Forum ; The Global Competitiveness and Benchmarking Network / Editor Klaus Schwab. Geneva : World Economic Forum, 2014. i-xiv; 549 p. Access mode: www.weforum.org/reports/
285. The global goals for sustainable development [E-resource] // The United Nations: [web site]. Access mode: <http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>
286. The sustainable development goals [E-resource] // The European Commission: [web site]. Access mode: https://ec.europa.eu/europeaid/policies/sustainable-development-goals_en
287. Trade and Sustainable development goals [E-resource] // United Nations Conference on Trade and Development: [web site]. Access mode: <http://unctad.org/en/Pages/DITC/Trade-Analysis/TAB-Trade-and-SDGs.aspx>
288. Ukraine [E-resource] // Weatherbase: [web site]. Access mode: <http://www.weatherbase.com/weather/city.php3?c=UA&name=Ukraine>
289. What is sustainable development [E-resource] // Sustainable Development Commission: [web site]. Access mode: <http://www.sd-commission.org.uk/pages/what-is-sustainable-development.html>

Додаток А

**Характеристика економічної складової розвитку
аграрного сектора України**

Таблиця А.1

**Валовий внутрішній продукт України та частка сільського
господарства в ньому, у фактичних цінах, млн. грн.**

Рік	Загальний ВВП України	ВВП сільського господарства	Частка сільського господарства у ВВП України
2008	948056,0	65148,0	6,87
2009	913345,0	65758,0	7,20
2010	1079346,0	189373,0	17,55
2011	1299991,0	253485,0	19,50
2012	1404669,0	261707,0	18,63
2013	1465198,0	306998,0	20,95
2014	1586915,0	381227,0	24,02
2015	1979458,0	236003,0	11,92
2016	2383182,0	277197,0	11,63

Примітка. Джерело [55; 205].

Таблиця А.2

Індекси обсягу сільськогосподарського виробництва по Україні

	Усі категорії господарств			У тому числі					
				сільськогосподарські підприємства			господарства населення		
	з неї			з неї			з неї		
	продукція сільськогосподарства	продукція рослинництва	продукція тваринництва	Продукція сільськогосподарства	продукція рослинництва	продукція тваринництва	продукція сільськогосподарства	продукція рослинництва	продукція тваринництва
1991	86,8	83,3	90,5	82,5	79,8	86,5	97	98,4	96,3
1992	91,7	100,1	83,5	83,8	89,5	76,2	107,6	136,9	92,9
1993	101,5	110,4	91,1	99	108,4	84,3	105,4	114,8	98,4
1994	83,5	77,3	92,3	79	75,5	86,1	90,2	81,3	97,9
1995	96,4	102,6	89	92,3	98	82,1	101,8	111,9	94,5
1996	90,5	91	89,7	79,9	81,2	77,2	103	108,3	98,5
1997	98,2	105,8	87,6	98,1	110,7	69,8	98,3	99,4	97,3
1998	90,4	83	102,8	83,3	78,1	101,6	96,9	90,1	103,2
1999	93,1	89,9	97,4	91,1	91,5	89,7	94,7	87,9	100,3
2000	109,8	121,3	95,3	98,1	105,4	77,9	118,6	142,2	101,3
2001	110,2	112,3	106,8	120	122,4	110,7	104,1	102,5	105,8
2002	101,2	98,5	105,7	97,6	94,1	112	103,8	103,7	103,9
2003	89	85,9	93,9	74,4	70,3	88,9	98,8	102,3	95,4
2004	119,7	133,1	100,5	142,5	155,5	106,6	108,1	116,9	98,8
2005	100,1	97,5	105,1	101,1	96,6	119,1	99,4	98,3	100,9
2006	102,5	101,8	103,6	108,3	106,1	115,4	98,6	97,8	99,5
2007	93,5	90,9	98	94,5	89,9	108,3	92,8	92	93,8
2008	117,1	128,6	98,7	136,3	148,8	105,2	102,5	108,3	95,6
2009	98,2	95,3	104,2	94,9	90,2	111,3	101,5	102,4	100,5
2010	98,5	95,9	103,4	97,7	93,7	109,1	99,1	98,5	100,1
2011	119,9	130,4	101,3	128,7	137,9	106	111,8	121,7	98,3
2012	95,5	91,9	103,9	93,4	89,1	107	97,8	95,5	101,7
2013	113,3	117,9	104	120,8	125,6	108,1	105,5	108,4	101
2014	102,2	103,2	99,7	104	104,2	103,5	99,9	101,9	96,6
2015	95,2	94,8	96,3	94,9	94,4	96,4	95,7	95,4	96,3
2016	106,3	109,9	98,0	110,0	113,9	98,1	101,8	104,1	97,8

Примітка. Джерело [55; 205].

Таблиця А.3

**Виробництво основних сільськогосподарських
культур в Україні, тис. т**

Рік	Зернові та зернобобові культури (у початково оприбутко- ваній вазі)	Цукрові буряки (фабричні)	Насіння соняшнику (у початково оприбутко- ваній вазі)	Картопля	Овочі відкритого грунту
2001	39706,1	15574,6	2250,6	17343,5	5906,8
2002	38804,3	14452,5	3270,5	16619,5	5827,1
2003	20233,9	13391,9	4254,4	18453	6538,2
2004	41808,8	16600,4	3050,1	20754,8	6963,9
2005	38015,5	15467,8	4706,1	19462,4	7295
2006	34258,3	22420,7	5324,31	19467,1	8058,0
2007	29294,9	16977,7	4174,4	19102	6835,2
2008	53290,1	13437,7	6526,2	19545,4	7965,1
2009	46028,3	10067,5	6364	19666,1	8341
2010	39270,9	13749,2	6771,5	18704,8	8122,4
2011	56746,8	18740,5	8670,5	24247,7	9832,9
2012	46216,2	18438,9	8387,1	23250,2	10016,7
2013	63051,3	8264,4	10358,3	22106,5	9872,6
2014	63859,3	15734,1	10133,8	23693,4	9637,5
2015	60125,8	10330,8	11181,1	20839,3	9214,0
2016	66088,0	14011,3	13626,9	21750,3	9414,5

Примітка. Джерело [55; 205].

Таблиця А.4

Поголів'я худоби та птиці в Україні, тис. голів

Рік	Велика рогата худоба	Свині	Вівці та кози	Птиця
2001	9421,1	8369,5	1965	136811,0
2002	9108,4	9203,7	1984,4	147445,4
2003	7712,1	7321,5	1858,8	142373,8
2004	6902,9	6466,1	1754,5	152783,2
2005	6514,1	7052,8	1629,5	161993,2
2006	6175,4	8055	1617,2	166531,0
2007	5490,9	7019,9	1678,6	169290,3
2008	5079	6526	1726,9	177555,9
2009	4826,7	7576,6	1832,5	191446,4
2010	4494,4	7960,4	1731,7	203839,8
2011	4425,8	7373,2	1739,4	200760,6
2012	4645,9	7576,7	1738,2	214070,6
2013	4534	7922,2	1735,2	230289,8
2014	3884	7350,7	1371,1	213335,7
2015	3750,3	7079	1325,3	203986,2
2016	3682,3	6669,1	1314,8	201668,0

Примітка. Джерело [55; 205].

Таблиця А.5

Продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах в Україні

Рік	На 1 зайнятого в сільськогосподарському виробництві, у постійних цінах 2010 року; грн.			У % до попереднього року		
	сільськогосподарське виробництво	рослинництво	тваринництво	сільськогосподарське виробництво	рослинництво	тваринництво
1990	50388,5	59554,9	41184,4
1991	42826,6	49187,9	36506,7	85	82,6	88,6
1992	36369,7	50510	25250,7	84,9	102,7	69,2
1993	36707,5	56794,3	21391,1	100,9	112,4	84,7
1994	31117,5	46943,3	19467,4	84,8	82,7	...
1995	30254,8	45822,2	17596	97,2	97,6	...
1996	26339,8	39573,6	15097,3	87,1	86,4	85,8
1997	28174,2	44012,2	12402	107	111,2	82,1
1998	25484,8	36203,6	14121,4	90,5	82,3	113,9
1999	24103,8	33461,2	13575,5	94,6	92,4	96,1
2000	27066,9	112,3
2001	34577,2	127,7
2002	40728,8	51315	23691,1	117,8
2003	38007	44266,3	27351,7	93,3	86,3	115,5
2004	63376,9	78074,1	36084	166,8	176,4	131,9
2005	72621,9	86198,1	47992,8	114,6	110,4	133,0
2006	83854,6	98033,7	58507,4	115,5	113,7	121,9
2007	88571,3	94905,2	75970,2	105,6	96,8	129,8
2008	127373	142514	92722,8	143,8	150,2	122,1
2009	131332	138742	113977	103,1	97,4	122,9
2010	132680	133603	130474	101	96,3	114,5
2011	165229	171143	148840	124,5	128,1	114,1
2012	159679	155544	171798	96,6	90,9	115,4
2013	201217	202221	198186	126	130	115,4
2014	227753	228885	224105	109,1	108,2	111,6
2015	223310	218768	237990	98,0	95,6	106,2
2016	275317,8	270863,2	292511,2	123,3	123,8	122,9

Примітка. Джерело [55; 205].

Таблиця А.6

Основні економічні показники за областями України за 2016 рік

Регіон	Рівень рентабельності с/г підприємств, %	Забезпеченість енергетичними потужностями с/г підприємств на 1000 га посівної площі, кВт	Вирощування сільськогосподарських тварин, у живій масі, тис. т.	Урожайність зернових і зернобобових культур, центнерів з 1 гектара зібраної площі	Сільськогосподарська продукція у постійних цінах 2010 року в млн. грн.
Вінницька	23,90	19,90	447,80	64,20	21319,10
Волинська	19,20	24,50	155,70	37,70	6558,50
Дніпровська	25,00	17,60	319,40	31,90	15183,40
Донецька	25,80	18,20	124,50	33,00	7513,10
Житомирська	25,40	13,30	82,10	53,50	9406,80
Закарпатська	22,20	20,80	67,60	44,80	3964,90
Запорізька	39,60	19,10	78,00	29,70	9928,00
Івано-Франківська	-1,50	28,50	119,80	51,00	5795,30
Київська	18,50	26,00	259,00	58,70	15544,70
Кіровоградська	42,20	17,10	71,30	46,10	12037,50
Луганська	34,80	15,20	28,90	33,60	4816,30
Львівська	10,00	16,10	162,00	47,00	9255,40
Миколаївська	30,50	17,00	45,10	32,70	9714,00
Одеська	35,60	14,70	63,80	36,80	11881,20
Полтавська	33,30	18,80	112,60	61,80	17212,60
Рівненська	23,40	15,40	77,40	48,20	6723,20
Сумська	30,40	13,60	66,40	59,10	10192,50
Тернопільська	8,00	14,30	74,00	52,60	8523,80
Харківська	27,30	17,30	135,20	43,90	15647,80
Херсонська	35,60	14,80	72,50	34,10	11232,20
Хмельницька	21,50	13,50	98,30	57,70	12548,60
Черкаська	32,40	19,50	436,00	62,10	14983,70
Чернівецька	4,00	18,90	61,70	41,40	4285,70
Чернігівська	21,30	14,50	50,00	57,20	10372,20

Примітка. Джерело [55; 205].

**Соціальна складова розвитку
аграрного сектора України**

Таблиця Б.1

Зайняте населення за видами економічної діяльності, тис. осіб

Рік	Сільське господарство	Промисловість	Будівництво	Торгівля	Усього
2000	4367	4598,3	903,6	3121,3	20175
2001	4148,1	4390,3	865,4	3422,2	19971,5
2002	4135,8	4220,4	838,9	3657,1	20091,2
2003	4105,7	4123,2	833,5	3752,4	20163,3
2004	3998,3	4077,1	907,5	3971,2	20295,7
2005	4005,5	4072,4	941,5	4175,2	20680
2006	3652,6	4036,9	987,1	4403,9	20730,4
2007	3484,5	3973	1030,2	4564,4	20904,7
2008	3322,1	3871,4	1043,4	4744,4	20972,3
2009	3152,2	3546,9	966,2	4729,1	20191,5
2010	3115,6	3461,5	943	4832	20266
2011	3410,3	3352,7	924,5	4865	20324,2
2012	3506,7	3303,6	902,2	4894,1	20354,3
2013	3389	3170	841,1	4269,5	19314,2
2014	3091,4	2898,2	746,4	3965,7	18073,3
2015	2870,6	2573,9	642,1	3510,7	16443,2
2016	2866,5	2494,8	644,5	3516,2	16276,9

Примітка. Джерело [55; 205].

Таблиця Б.2

**Зайняте населення та кількість найманих працівників в аграрному
секторі, тис. осіб**

Показники	2012	2013	2014	2015	2016
Кількість зайнятого населення					
Сільське, лісове та рибне	3496,0	3577,5	3091,4	2870,6	2866,5
Усього	20354,3	20404,1	18073,3	16443,2	16276,9
Кількість найманих працівників					
Сільське, лісове та рибне	697,8	652,1	596,0	560,3	578,1
Усього	7577,6	7285,6	6193,0	5909,8	5673,6

Примітка. Джерело [55; 205].

Таблиця Б.3

Динаміка середньомісячної заробітної плати за видами економічної діяльності в Україні протягом 2010-2015 років, тис. осіб

Вид діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Усього	2250	2648	3041	3282	3480	4195	5183
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	1467	1852	2094	2344	2556	3309	4195
з них сільське господарство	1422	1786	2024	2269	2476	3140	3916
Промисловість	2578	3119	3497	3774	3988	4789	5902
Будівництво	1777	2294	2543	2727	2860	3551	4731
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	1898	2371	2739	3049	3439	4692	5808

Примітка. Джерело [55; 205].

Таблиця Б.4

**Соціально-економічні показники за областями України за
2016 рік**

Регіон	Кількість найманих працівників підприємств у сільському господарстві, тис. осіб	Рівень зареєстрованого безробіття у сільській місцевості до економічно активного населення, %	Відношення середньої заробітної плати в сільському господарстві до середньої заробітної плати по Україні, %	Частка витрат на заробітну плату в структурі загальних витрат с/г підприємства, %
Вінницька	43,10	9,00	97,90	5,04
Волинська	11,90	14,30	85,40	3,65
Дніпровська	32,10	9,50	72,30	5,37
Донецька	17,70	22,00	63,07	6,59
Житомирська	23,10	12,30	94,95	4,95
Закарпатська	5,90	10,10	114,94	7,44
Запорізька	25,60	10,00	63,98	6,27
Івано-Франківська	9,40	7,20	114,30	4,00
Київська	39,60	6,20	83,13	5,79
Кіровоградська	26,30	12,10	95,32	5,53
Луганська	12,20	10,90	84,60	5,97
Львівська	12,90	7,10	103,62	4,69
Миколаївська	19,40	9,80	74,59	4,87
Одеська	30,70	7,20	58,72	4,86
Полтавська	41,20	14,50	95,74	6,56
Рівненська	13,10	10,70	70,37	3,69
Сумська	26,90	8,10	90,15	5,48
Тернопільська	12,40	12,80	107,33	4,93
Харківська	31,10	6,90	80,85	5,31
Херсонська	22,10	7,70	92,63	6,41
Хмельницька	25,80	12,80	94,56	4,63
Черкаська	39,60	9,00	99,52	5,92
Чернівецька	8,20	5,90	73,04	4,87
Чернігівська	29,00	9,60	103,55	5,72

Примітка. Джерело [55:205].

Додаток В

**Характеристика екологічної складової сталого розвитку
аграрного сектора України**

Таблиця В.1

Викиди забруднюючих речовин у атмосферу по Україні, тис. т

Показники	2012	2013	2014	2015	2016
Всього по Україні	4335,30	4295,10	3350,00	2857,40	3078,1
Сільське господарство	80,00	89,80	77,00	77,70	81,6
Частка сільського господарства у викидах забруднюючих речовин	1,85	2,10	2,30	2,72	2,65

Примітка. Джерело [55; 205].

Таблиця В.2

**Внесення мінеральних і органічних добрив та удобрена площа під
урожай 2016 року в Україні**

Області	Мінеральні добрива (у поживних речовинах)					Органічні добрива	
	усього,	у тому числі			на 1 га посівної площі,	усього,	на 1 га посівної площі,
		азотні,	фосфорні (вкл. фосфо-ритне борошно),	калійні,			
	тис.ц	тис.ц	тис.ц	тис.ц	кг	тис.т	т
Україна	17288,5	11973,8	2870,1	2444,6	110	9162,9	19,2
Вінницька	1417,2	1038,7	184,2	194,3	127	158,9	5,7
Волинська	338,5	210,8	50,2	77,5	181	334,3	27,6
Дніпропетровська	849,0	584,5	175,1	89,4	83	348,6	22,2
Донецька	412,5	316,2	70,0	26,3	74	212,3	31,2
Житомирська	511,5	345,9	75,3	90,3	106	455,2	18,7
Закарпатська	35,0	24,4	4,9	5,7	139	1,6	12,5
Запорізька	674,0	493,1	123,1	57,8	76	129,5	33,8
Івано-Франківська	205,0	137,4	34,6	33,0	148	429,7	34,1
Київська	931,9	636,5	135,9	159,5	123	1006,9	16,0
Кіровоградська	912,5	603,9	182,4	126,2	91	117,2	31,3
Луганська	337,8	247,4	62,8	27,6	67	101,0	13,4
Львівська	538,8	340,9	89,5	108,4	181	146,9	18,1
Миколаївська	650,6	436,9	139,6	74,1	85	144,4	14,9
Одеська	1142,0	793,9	215,5	132,6	105	66,9	11,6
Полтавська	1150,7	789,3	183,1	178,3	106	1260,2	17,0
Рівненська	358,3	236,8	43,3	78,2	173	284,1	16,4
Сумська	1134,7	788,1	186,5	160,1	134	441,1	30,7
Тернопільська	781,4	535,4	116,4	129,6	153	243,9	11,8
Харківська	1111,5	796,6	196,5	118,4	103	713,4	32,2
Херсонська	411,5	312,9	59,2	39,4	73	28,6	11,9
Хмельницька	1065,6	719,3	165,8	180,5	137	758,0	14,9
Черкаська	980,4	668,9	155,3	156,2	118	1130,5	22,8
Чернівецька	83,9	56,8	15,7	11,4	94	39,5	19,2
Чернігівська	1254,2	859,2	205,2	189,8	146	610,2	26,6

Примітка. Джерело [55; 205].

Таблиця В.3

**Відносні параметри внесення добрив за областями України
за 2016 рік**

Області	Посівна площа, удобрена мінеральними добривами, %	Посівна площа, удобрена органічними добривами, %	Площа, на якій застосовувалися засоби захисту рослин, тис.га
Вінницька	94,20	2,30	993,70
Волинська	86,30	5,70	169,20
Дніпровська	86,50	1,30	960,00
Донецька	83,30	1,00	527,40
Житомирська	81,50	4,10	454,00
Закарпатська	90,90	0,30	21,20
Запорізька	82,50	0,30	906,90
Івано-Франківська	91,20	8,20	142,30
Київська	87,80	7,30	677,80
Кіровоградська	87,80	0,30	1009,70
Луганська	83,40	1,30	406,60
Львівська	89,70	2,50	220,50
Миколаївська	84,80	1,10	761,30
Одеська	86,60	0,50	857,80
Полтавська	86,90	5,90	1033,20
Рівненська	83,50	6,90	203,00
Сумська	92,20	1,60	806,10
Тернопільська	94,00	3,80	451,30
Харківська	87,00	1,80	997,10
Херсонська	73,30	0,30	540,30
Хмельницька	89,30	5,90	665,20
Черкаська	91,10	5,40	674,90
Чернівецька	78,10	1,80	78,10
Чернігівська	88,70	2,40	763,50

Примітка. Джерело [55; 205].

Таблиця В.4

**Частка посівних площ культур сільськогосподарських у загальній
площі території за районами Чернівецької області у 2016 році, %**

Райони Чернівецької області	Культури сільськогосподарські	У тому числі			
		культури зернові та зернобобові	культури технічні	картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі	культури кормові
Чернівецька область (в цілому)	3,78	1,52	1,06	0,58	0,62
Вижницький	2,13	0,68	0,45	0,40	0,60
Герцаївський	4,46	2,22	0,32	0,38	1,55
Глибоцький	4,04	1,98	0,45	0,73	1,00
Заставнівський	5,53	2,92	1,76	0,74	0,10
Кельменецький	5,97	2,33	2,84	0,39	0,42
Кіцманський	5,57	2,47	1,68	0,79	0,63
Новоселицький	5,38	2,48	1,60	0,57	0,73
Путильський	0,14	0,00	—	0,07	0,07
Сокирянський	4,61	1,41	2,01	0,73	0,47
Сторожинецький	2,71	0,68	0,39	0,56	1,08
Хотинський	4,11	1,63	0,89	0,98	0,60

Примітка. Джерело [206].

**Оцінювання впливу сільського господарства на довкілля за екологічними показниками *DPSIR*
(на прикладі Чернівецької області за 2016 рік)**

РС – Рушійні сили (<i>Driving force</i>)		
<i>Соціально-економічний розвиток</i>	<i>Географічне розташування та кліматичні особливості території</i>	<i>Якість використання ресурсів</i>
<p>У відповідності до галузевої структури область належить до індустріально-аграрної. Провідне місце в економіці області поряд із промисловістю займає сільське господарство. На рівні АПС області відбулися позитивні зрушення щодо нарощування обсягів виробництва валової продукції сільського господарства та окремих її видів, вдосконалення соціально-економічних відносин, модернізації технологічних процесів. Не заважаючи на це упродовж останніх відмічається зниження окремих показників. У 2016 році соціально-економічний розвиток області характеризується скороченням внутрішніх і зовнішніх інвестицій; погіршенням ситуації на споживчому ринку. З початку 2016 року індекс споживчих цін на продукти харчування склав 103,3%. Найбільше подорожчали масло (на 26,9%), молоко (на 26,2%), сир (на 19,2%), олія соняшникова (на 12,2%). Зросли ціни на продукти переробки зернових (на 8,1%), рибу та продукти з риби (на 5,6%), м'ясопродукти (на 5,2%), макаронні вироби (на 3,8%), хліб (на 3,0%). У той же час, знизилась ціни на овочі (на 33,6%), на яйця (на 9,9%), фрукти (на 8,3%), цукор (на 4,7%)</p>	<p>Згідно фізико-географічному зонуванню території рельєф області достатньо складний. В Чернівецькій області знаходяться три зони: гірська, передгірська, лісостепова із відповідними природно-кліматичними ресурсами для аграрного господарювання. Клімат гірської та високо гірської частини характерний тривалою зимою зі стійким сніговим покривом та прохолодним дощовим літом. Для Прикарпатського регіону – клімат м'який, без сильних вітрів з достатньою кількістю сонячних днів. В Карпатському регіоні в структурі сільськогосподарських угідь рілля і багаторічні насадження займають менше 1%. В Прикарпатті переважають сільськогосподарські угіддя, а в їх складі – кормові угіддя і рілля. Гірський Карпатський регіон і частково Прикарпаття є цінною зоною для всієї України з ландшафтних позицій, зокрема, як джерело біологічного різноманіття. В лісостеповій зоні переважають сільськогосподарські угіддя, в їх складі – рілля (40,9%), меншою мірою – сіножаті і пасовища (13,5%), багаторічні насадження (3,7%)</p>	<p>Індекс обсягу сільськогосподарського виробництва, за попередніми розрахунками, у 2016р. порівняно з 2015р. становив 101,0%по продукції господарств усіх категорій, у т.ч. в сільськогосподарських підприємствах –96,8%, у господарствах населення –100,8%.За попередніми даними, у 2016р. обсяг виробництва культур зернових та зернобобових (у вазі після доробки) становив 5073,8 тис. ц. (у 2015р. -523,5 тис.ц.). Але урожайність у 2016 році становила 41,4 ц з 1 га (у 2016 р. –44,9 ц з 1 га). У 2016р. вироблено 66,9 тис. т м'яса в живій вазі (у 2015р.–52,9 тис. т), 286,8 тис. т молока (у 2015р. -264,9 тис.т, 332,8млн.шт. яєць (у 2015р. –318,2 млн. шт.). На 1 січня 2017 р. кількість великої рогатої худоби становила 89,1 тис. голів (98,6% до 2015 р.), в т.ч. 56,2 тис. корів (98,2% до 2015р.), 147,2 тис. свиней (99,3% до 2015р.), 44,2 тис. овець та кіз (101,4% до 2015р.) та 3128,2 тис. голів птиці (94,5% до 2015р.). Капітальні інвестиції у розвиток підприємств сільського, лісового та рибного господарства склали 9,4% від загального обсягу інвестицій</p>

Продовження додатку Д

Т – Тиск (Pressure)	
<i>Антропогенне навантаження на довкілля</i>	<i>Система контролю за використанням природних ресурсів</i>
<p>Пряме антропогенне навантаження на довкілля здійснюється через: використання відповідних ресурсів; викиди забруднюючих речовин у атмосферне повітря; забруднення поверхневих вод, ґрунтів; утворення та накопичення відповідних відходів.</p> <p>За видами економічної діяльності найбільші обсяги викидів у атмосферне повітря припадають на промисловість (51% до загальної кількості викидів). На сільське, лісове та рибне господарство – 19,3% до загальної кількості викидів, що у абсолютних показниках за 2016 рік складає 584,9 тис. т.</p> <p>У 2016 році у поверхневі водні об'єкти скинуто всього 1,046 млн м³ недостатньо очищених зворотних вод, що негативно впливає на екологічний стан довкілля. Обсяги оборотної, повторної і послідовно використаної води для сільського господарювання в Чернівецькій області протягом 2014-2016 рр. не визначались.</p> <p>В сучасних умовах земельні ресурси (на 1 січня 2017 року землі сільськогосподарського призначення області – 469,9 тис га) зазнають все більшого техногенного впливу, зокрема збільшується рівень їх забрудненості, як наслідок – зростає частка еродованих земель</p>	<p>За 2016 рік проводився лабораторний контроль промислових викидів в атмосферне повітря на 51 підприємстві області; проведено 3753 визначень забруднюючих речовин; виявлено 21 підприємство, на яких встановлено перевищення нормативів на викиди. Здійснено заміри викидів забруднюючих речовин від 171 пересувних джерел викидів (до яких належать об'єкти сільського, лісового та рибного господарства), з яких на 9 виявлено перевищення нормативів.</p> <p>Протягом 2016 року в сфері охорони та використання водних ресурсів здійснено 143 перевірки. Проведено державний контроль скидів зворотних вод на 21 підприємствах, проконтрольовано 46 (з повтореннями) випусків зворотних вод, виявлено перевищення нормативів на предмет забруднення. За звітний період відібрано 152 проби води та проведено 2553 визначення забруднюючих речовин. Протягом звітного періоду Держекоінспекцією проведено 302 перевірки щодо дотримання вимог природоохоронного законодавства на території області (земельні ресурси та землі водного фонду). Протягом 2016 року проводився контроль якості ґрунтів. Відділом інструментально-лабораторного контролю Державної екологічної інспекції у Чернівецькій області відібрано 23 проби та проведено 193 визначення</p>
С – Стан (State)	
<i>Поточний стан довкілля та тенденції розвитку</i>	<i>Параметри якості основних складових довкілля, задіяних до сільського господарювання</i>
<p>Екологічний стан довкілля спричинений зростаючим споживанням природних ресурсів, необхідних для зростання виробництва, зокрема аграрного, утворенням значної кількості відходів, що у свою чергу є забруднювачами основних природних сфер – атмосферного повітря, ґрунтів, наземних та підземних вод</p>	
Останніми роками спостерігається зменшення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря області, насамперед за рахунок спаду виробничої діяльності та переходу з твердих видів палива на	Атмосферне повітря з екологічних позицій найбільш забрудненим є у зоні тваринницьких комплексів та птахофабрик (у виявлених випадках) – мікроорганізмами, пилом, аміаком та іншими продуктами

Продовження додатку Д

<p>газоподібні. У 2016 році викинуто 3,0 тис. тонн шкідливих речовин від стаціонарних джерел (у 2015 році – 3,2 тис. т). Упродовж 2016 р. викиди забруднюючих речовин в атмосферу здійснювало 151 підприємство Чернівецької області (у 2015 р. – 158). За цей період у повітря викинуто 3,0 тис. т забруднюючих речовин, що на 6,4% менше, ніж у 2015 р. Одним підприємством у середньому викинуто 20 т шкідливих речовин (у 2015 р. – 21 т).</p> <p>У 2016 році у поверхневій водній області скинуто всього 1,046 млн. м³ недостатньо очищених зворотних вод, що негативно впливає на екологічний стан навколишнього природного середовища. Існує стала тенденція щодо більшого забруднення водних об'єктів внаслідок неупорядкованого водовідведення стічних вод населених пунктів та господарських об'єктів, що призводить до погіршення якості води.</p> <p>Державною екологічною інспекцією у Чернівецькій області здійснюється відповідна робота, направлена на запобігання зростанню антропогенного впливу на довкілля, захист водних ресурсів від забруднення та виснаження, забезпечення їх раціонального використання.</p> <p>Стан земельних ресурсів відображає сукупний вплив негативних екологічних процесів. В середньому в області щорічно змивається майже 32 тонни ґрунтів з гектара, а під час злив високої інтенсивності (1,8-2,0 м/хв) на схилах 5°, зайнятих просапними культурами, змив ґрунту сягає 400-500 т/га. На змитих ґрунтах порівняно з не змитими вміст гумусу зменшується на 20-40%, відповідно знижується врожайність сільськогосподарських культур на 20-60%.</p>	<p>життєдіяльності тварин, часто володіють неприємними запахами (понад 45 різних речовин).</p> <p>Моніторинг якості водних ресурсів, що використовуються у системі аграрного господарювання та сільській місцевості області, проводиться не в повній мірі. У найбільшій мірі відображені екологічні аспекти зрошення та осушення земель; відзначено, що разом з дренажними водами, які скидаються в меліоративні системи, при водовідведенні виносяться біогенні речовини, пестициди та інші хімічні сполуки, які надають шкідливий вплив на природні води, конструктивно впливають на якість вод області. Після проведення осушення в річковому стоці підвищується частка підземного живлення. Зазначають забруднення джерела господарсько-питного водопостачання, поверхневі й підземні води, поверхні водозборів водойм у сільській місцевості поблизу тваринницьких комплексів, у яких неправильно розміщені, технічно недосконалі або відсутні очисні споруди обробки гною.</p> <p>Земельні ресурси є основним засобом виробництва у сільському господарстві області. На 1 січня 2017 р. земельний фонд області становив 809,6 тис. га, з них землі сільськогосподарського призначення – 469,9 тис. га. Землі зазнають все більшого техногенного впливу, посилюються ерозійні процеси та збільшується рівень їх забрудненості. Еродованість орних земель області складає від 18,2 до 66%. Якщо в 1990 році на гектар ріллі вносили по 12,7 т органічних добрив, то в останні роки в 3-3,5 разів менше, мінеральних добрив – у 8-10 разів менше. Через вказані причини в ґрунтах області має місце від'ємний баланс гумусу, розвиваються деградаційні процеси. Особливо це помітно на схилових землях, а їх в області налічується більше 70%.</p>
В – Вплив (Impact)	
Наслідки зміни довкілля для здоров'я населення	Наслідки зміни довкілля для природи та біорізноманіття
Чисельність населення на 01 січня 2017 року в області склала 908,12 тис. осіб, у тому числі міське населення 391,1 тис. осіб, сільське –	Потенційну небезпеку довкіллу в цілому, зокрема землям, культурним рослинам, а через них і людям завдає інтенсивна хімізація

Продовження додатку Д

<p>517,02тис. осіб.Щільність наявного населення 0,11тис. осіб/км². Кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань у 2016 році було 583 (у 2015 році –572), у тому числі новоутворення –6 (у 2015 році –5), хвороби системи кровообігу -268 (у 2015 році –561), хвороби шкіри та підшкірної клітковини -42 (у 2015 році –37), уроджені аномалії (вади розвитку), деформації та хромосомні порушення –1 (у 2015 році –1).</p> <p>Впродовж 2016року ДУ «Чернівецький обласний лабораторний центрМіністерства охорони здоров'я України»проводився постійний лабораторний контроль за якістюповерхневих вод водних об'єктів області, у тому числі проводилась мікробіологічна оцінка якості вод з огляду на епідеміологічну ситуацію.Як видно з аналізу нормативів ГДК, в порівнянні з аналогічним періодом минулого року якісний стан в місцях питних водозаборів на річках Дністер, Прут та Сіретне погіршився.Протягом 2016 року в області не зареєстровано спалахів гострих кишкових інфекцій з водним шляхом передачі збудників,а саме таких, як: вірусний гепатит А, ентековіруси, дизентерія, черевний тиф, ієрсиніоз, рота віруси</p>	<p>землеробства,галузі рослинництва, зокрема йдеться про внесення мінеральних добрив (не завжди збалансоване), значне застосування сільськогосподарськими підприємствами пестицидів. Так, щорічно сільськогосподарськими товаровиробниками області усіх форм власності та господарювання проводиться ряд заходів, спрямованих на недопущення поширення та розвитку шкідливих організмів, збереження і підвищення ефективності природних популяцій корисних організмів. Основними екологічними наслідками антропогенного впливу на довкілля в результаті сільськогосподарської діяльності, є зменшення біорізноманіття в цілому, зокрема на рівні аграрних та лісових екосистем, зниження їх біологічної стійкості.</p> <p>Інтенсивну дію на природні комплекси спричиняє розвиток тваринницьких комплексів, що супроводжується утворенням значних відходів і стічних вод. Хімічному і біологічному забрудненню атмосферного повітря, поверхневих вод в значній мірі сприяють недостатньо відпрацьовані технології на промислово-тваринницьких комплексах і птахофабриках; джерелами забруднення є приміщення для утримання худоби, відгодівельні майданчики, гноєсховища, біологічні ставки, накопичувачі стічних вод, поля фільтрації, поля зрошення</p>
---	---

Р – Реагування (Response)

<i>Загальноєкологічні заходи</i>	<i>Екологічно орієнтовані заходи в сільському господарстві</i>	<i>Державне управління у сфері охорони довкілля</i>
<p>Для покращення екологічного стану атмосферного повітря в області у 2016 р. проводились заходи з охорони повітря. Основна частина коштів (58,0 % або 68,0 тис. грн.) використана для здійснення заходів щодо удосконалення технологічних процесів (включаючи перехід на</p>	<p>Серед заходів екологічного порядку у сільському господарюванні області – ведення правильних сівозмін, використання приваблиючих посівів, стійких сортів, систем обробітку ґрунту, удобрення тощо. Важливими є поточні заходи, спрямовані на ліквідації екологічно небезпечних подій та станів. Так, у 2010році за межі області було вивезено 15,94тонн непридатних до використання пестицидів та агрохімікатів, на що з</p>	<p>Формування регіональної екологічної політики області, що виконувалась відповідно до Програми соціально-економічного розвитку Чернівецької області на 2016рік; Комплексної програми з охорони навколишнього природного середовища «Екологія» у Чернівецькій області на 2016–2018 роки.Проведено комплексзаходів з утвердження екологічної політики в області, забезпечення раціонального використання природних ресурсів та стабілізації екологічної</p>

Продовження додатку Д

<p>інші види палива, сировини тощо). На підвищення ефективності існуючих очисних установок (включаючи їхню модернізацію, реконструкцію і ремонт) використано майже 40% або 46,5 тис. грн.). Загальний обсяг витрат за кошторисною вартістю у 2016 році на повітроохоронні заходи був 117,3 тис. грн. (у 2015р. - 58,7 тис. грн.). Фактично витрачено з початку року 117,3 тис. грн. (2015 році цей показник був 62,2 тис. грн.). Фактичне зменшення викидів шкідливих речовин від впровадження цих заходів у 2016 році перевищило очікуване</p>	<p>Держбюджету виділено 300 тис. грн., таким чином на даний час непридатні до використання пестициди та агрохімікати на території області відсутні.</p> <p>Охорона навколишнього середовища від забруднення тваринницькими комплексами, профілактика інфекційних, інвазійних та інших захворювань людей та тварин пов'язані з реалізацією заходів щодо створення ефективних систем збору, видалення, зберігання, знезараження і використання гною і гнойових стоків, удосконаленням та ефективною роботою повітряочисних систем, правильним розміщенням тваринницьких комплексів і споруд обробки гною по відношенню до населених пунктів, джерел господарсько-питного водопостачання та іншим об'єктам, тобто з комплексом заходів гігієнічного, технологічного, сільськогосподарського та архітектурно-будівельного профілів</p>	<p>ситуації. На сьогодні в області нараховується 331 заповідна територія та об'єкти, загальною площею понад 103,6 тис. га, що складає 12,8% території області (загальнодержавний показник 5,9%). Протягом 2010-16 рр. в області проведено відповідну роботу з розбудови регіональної екомережі з метою збереження біорізноманіття. За останні 5 років площа природно-заповідного фонду Чернівецької області зросла на 20 тис. га. Понад 80% заповідних територій та об'єктів знаходиться на території державного лісового фонду. З обласного фонду охорони навколишнього природного середовища у 2016 році на проведення 22 природоохоронних заходів виділено коштів на загальну суму 2711,011 тис. грн. У 2016 році завершено реалізацію проекту транскордонного співробітництва «Використання європейського досвіду по боротьбі з ерозією ґрунтів»</p>
---	--	--

Примітка. Проведено автором на основі [181].

Додаток Е

Анкета соціологічного дослідження «Ставлення споживачів до харчових продуктів органічного походження»

Шановний респонденте!

Ми маємо на меті дізнатись про Ваше ставлення до перспектив розвитку в Україні, зокрема в Чернівцях, культури здорового харчування на основі споживання органічних харчових продуктів. Саме тому Ваші відповіді на запитання є важливими. Дякуємо Вам заздалегідь!

1. Ваша стать

- ☐ чоловіча
- ☐ жіноча

2. Ваш вік

- ☐ 18-25
- ☐ 25-30
- ☐ 30-40
- ☐ 40-50
- ☐ 50-60
- ☐ понад 60

3. Освіта

- ☐ неповна середня
- ☐ середня
- ☐ середня спеціальна
- ☐ вища

4. Ваше соціальне положення

- ☐ робітник
- ☐ службовець
- ☐ підприємець
- ☐ інше

5. При покупці харчових продуктів яким із його властивостей Ви надаєте перевагу?
- ☐ зовнішній вигляд
 - ☐ смаку
 - ☐ хімічному складу
 - ☐ сукупним показникам якості
6. Яким товаровиробникам Ви надаєте перевагу?
- ☐ відомій торговельній марці
 - ☐ різним торговельним маркам без переваг
 - ☐ товаровиробникам, що пропонують органічні продукти
 - ☐ товаровиробникам-фермерам
7. Як Ви оцінюєте рівень власної обізнаності у питаннях якості харчових продуктів?
- ☐ знання на низькому рівні
 - ☐ непогано поінформований
 - ☐ маю вичерпні знання
 - ☐ важко відповісти
8. Чи знаєте Ви що таке органічні харчові продукти?
- ☐ так
 - ☐ ні
9. Чи хотіли б Ви підвищити свої знання у сфері культури харчування?
- ☐ так
 - ☐ ні
 - ☐ не визначився
10. Чи достатня, на Ваші думку, кількість інформації про культуру харчування органічними продуктами?
- ☐ так, достатня
 - ☐ ні, інформації мало

11. З яких джерел Ви зазвичай отримуєте інформацію про органічне землеробство, рослинництво?
- ☐ телебачення
 - ☐ газети
 - ☐ радіо
 - ☐ інтернет
 - ☐ буклети
 - ☐ вуличні бігборди
12. Висловіть, будь ласка, Ваше ставлення до державної політики у сфері екологічно чистих технологій сільського господарства?
- ☐ це першочергове завдання, що вимагає невідкладного вирішення
 - ☐ держава має багато значно важливіших проблем
 - ☐ питання культури харчування є особистим питанням кожного, а не держави
 - ☐ важко відповісти
13. Чи купуєте Ви харчові продукти органічного походження?
- ☐ так
 - ☐ ні
 - ☐ інколи
14. Що, на Вашу думку, заважає поширенню споживання органічних харчових продуктів?
- ☐ низька обізнаність населення
 - ☐ їхня висока ціна
 - ☐ відсутність такої необхідності
 - ☐ важко відповісти

Дякуємо за Ваш час і правдиву відповідь!

Примітка. Розробка автора.

Додаток Ж

У К Р А Ї Н А
ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСНА РАДА

58010, м. Чернівці, вул. М. Грушевського, 1, тел. факс (0372) 55-30-75 E-mail or@oblrada.cv.ua

23 СІЧ 2018

№

01-2/39-67

на

від

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження аспіранта
кафедри економіки підприємства та управління персоналом
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Віктора Івановича Меглея на тему:
«Формування умов еколого-економічного розвитку аграрного сектора
національної економіки»**

Науково-практичні дослідження аспіранта Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича В.І. Меглея на тему «Формування умов еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки» були розглянуті та використані Чернівецькою обласною радою та Чернівецькою обласною державною адміністрацією у процесі розробки Програми економічного і соціального розвитку Чернівецької області на 2017 рік.

Збалансування параметрів еколого-економічного розвитку аграрного сектора, напрями якого пропонуються автором, є актуальним завданням сьогодення. Одержані результати дисертаційного дослідження сприятимуть удосконаленню механізмів формування умов розвитку аграрного сектора області.

Голова обласної ради

І. Мунтян

УКРАЇНА

Додаток 3

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

вул. М. Грушевського, 1, м. Чернівці, 58010, тел./факс: (0372) 55-32-53, тел. 55-31-66
E-mail: uek_cv@ukr.net Код ЄДРПОУ 39355817

11.09.2014

№ 01/844

На №

від

Довідка

про впровадження результатів наукового дослідження аспіранта кафедри економіки підприємства та управління персоналом Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Віктора Івановича Меглея

Використання теоретичних і практичних результатів наукового дослідження аспіранта ЧНУ ім. Ю. Федьковича В.І. Меглея на тему «Формування умов еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки» сприятиме конкурентоспроможному розвитку галузевих одиниць економіки Чернівецької області.

Методичні рекомендації щодо запровадження екологічних мотивації до розвитку системи вітчизняного аграрного господарювання визнані корисними та перспективними для подальшого дослідження умов формування, підтримки та підвищення сталості регіональної економіки Чернівецької області.

Директор
Департаменту економічного розвитку
обласної державної адміністрації

І.Сідляр

УКРАЇНА

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

ДЕПАРТАМЕНТ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ

вул. М. Грушевського, 1, м. Чернівці, 58010, тел./факс: (0372) 55-35-09, тел. 55-32-17,

E-mail: chrefapk@cv.ukrtel.net Код ЄДРПОУ 38536252

 09.10.2014 № 01-1/4-1877 На № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження аспіранта
кафедри економіки підприємства та управління персоналом
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Меглея Віктора Івановича**

Науково-практичні напрацювання аспіранта Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича В.І. Меглея на тему «Формування умов еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки» використані Департаментом агропромислового розвитку Чернівецької обласної державної адміністрації у процесі розробки регіональних програм аграрного розвитку.

Методичні підходи щодо збалансування параметрів еколого-економічного розвитку аграрного сектора, викладені у дисертаційному дослідженні В.І. Меглея, вважаємо цінними та практично значущими для підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора Чернівецької області.

**Директор Департаменту
агропромислового розвитку
обласної державної адміністрації**

О.Варжевський

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

58002, м.Чернівці, вул. М.Коцюбинського, 2, тел. (0372) 584810, 584811, факс (0372) 552914, e-mail: rector@chnu.edu.ua

28.11.2016 № 15/15-3203

На № _____

Довідка

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
аспіранта кафедри економіки підприємства та управління персоналом
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Меглея Віктора Івановича у навчальний процес**

Науково-практична робота Меглея Віктора Івановича на тему «Формування умов еколого-економічного розвитку аграрного сектора національної економіки» виконувалась у межах комплексних науково-дослідних робіт кафедри економіки підприємства та управління персоналом Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (за 2011-2015 та на 2016-2020 роки).

Основні положення та результати дисертаційної роботи впроваджені в навчальний процес і використовуються при викладанні дисциплін «Особливості підприємництва за видами економічної діяльності», «Стратегія підприємництва» при підготовці студентів економічних спеціальностей.

Найважливіші результати дисертаційного дослідження доповідались автором і були обговорені на науковому семінарі професорсько-викладацького складу кафедри економіки підприємства та управління персоналом Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Проректор з наукової роботи
та міжнародних зв'язків
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича, д.хм.н., проф.

П.М. Фочук

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографії

1. Меглей В.І. Розвиток аграрного сектора на засадах сталості / В.І. Меглей, Ю.М. Лопатинський. – Організаційно-економічні складові розвитку підприємництва : [монографія] / За ред. Ю.М. Лопатинського; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича МОН України. – Чернівці : Місто, 2015. – С. 213-229.

Статті у наукових фахових виданнях

2. Меглей В.І. Концепція сталого розвитку як фактор конкурентоспроможності національної економіки / Ю.М. Лопатинський, В.І. Меглей // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук. праць. – 2016. – Випуск 777-778 : Економіка. – С. 35-40.
3. Меглей В.І. Перспективи формування в Україні системи органічного аграрного виробництва / В.І. Меглей // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2017. Випуск 2 (08). – Частина 1. – С. 52-57. *Реферативні бази даних: НБУ ім. В.В. Вернадського, Google Scholar.*
4. Меглей В.І. Сучасні принципи управління якістю та екологічною безпечністю аграрного продукту / В.І. Меглей // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук. праць. – 2017. – Випуск 789 : Економіка. – С. 48-56.
5. Меглей В. І. Еколого-економічний розвиток аграрного сектора України: перспективи державного регулювання // Науковий погляд: економіка та управління. – 2017. – № 2 (58) . – С. 136-146.

Статті у закордонних виданнях і виданнях України, внесених до міжнародних наукометричних баз

6. Меглей В.І. Складові сталого розвитку аграрного сектора / В.І. Меглей // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2015. – Випуск 15 (ч. 2). – С. 33-36. *Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus (ICV 2015: 33.56).*
7. Меглей В.І. Сучасні екологічні мотивації до розвитку системи вітчизняного аграрного господарювання / В.І. Меглей // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Економіка і менеджмент». – 2016. – Випуск 20. – С. 36-39. *Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus (ICV 2015:33.27), Google Scholar.*
8. Меглей В.І. Методологічне обґрунтування еколого-економічного розвитку на засадах системного підходу / В.І. Меглей // Інтелект ХХІ. – 2016. – №4. – С. 215-219. *Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus (ICV 2016: 40.45).*
9. Меглей В.І. Перспективи сталого розвитку вітчизняної системи аграрного господарювання: економічні, соціальні, екологічні виміри / В.І. Меглей // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2017. – Випуск 24 (ч. 1). – С. 69-72. *Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus (ICV 2015: 33.56).*
10. Meglei Viktor. Specifications of ecological and economic development of THE agricultural sector of Ukraine / Viktor Meglei // Baltic Journal of Economic Studies. – 2017. – Vol. 3. – No. 4. – P. 171-178. *Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus (ICV 2016: 75.80), Directory of Open Access Journals.*

Матеріали доповідей на науково-практичних конференціях

11. Меглей В.І. Аграрний сектор на шляху сталого розвитку / В.І. Меглей // Шляхи стабілізації фінансово-економічного стану країни: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 23-24 жовтня 2015 року) / Львівська економічна фундація. – Львів : ЛЕФ, 2015. – С. 24-25 (*форма участі – заочна*).
12. Меглей В.І. Впровадження концепції сталого розвитку в Україні / В.І. Меглей // Структурні трансформації національних економік в глобальному вимірі. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 6 листопада 2015 р.). – Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2015. – С. 42-45 (*форма участі – заочна*).
13. Меглей В.І. Екологізація функціонування аграрних підприємств / В.І. Меглей // Економіка підприємства: сучасні проблеми теорії та практики. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 вересня 2016 р.). – Одеса : Одеський нац. екон. ун-т, 2016. – С. 161-162 (*форма участі – очна*).
14. Меглей В.І. Сталий розвиток і конкурентоспроможність національної економіки / В.І. Меглей // Наукова спадщина Йозефа Алоїза Шумпетера і сучасність: погляд із минулого в майбутнє. Матеріали III Міжнародної науково-практичної Шумпетерівської конференції (м. Чернівці, 21-22 жовтня 2016 р.). – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. – С. 102-105 (*форма участі – очна*).
15. Меглей В.І. Перспективи формування регульованих ринкових відносин в аграрному секторі України / В.І. Меглей // Аграрна наука та освіта Поділля. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції. Ч. 2 (м. Кам'янець-Подільський, 14-16 березня 2017 р.) / Подільський державний аграрно-технічний університет. – Тернопіль : Крок, 2017. – С. 219-221 (*форма участі – очна*).
16. Меглей В.І. Екологічні складові якості агропродовольчої продукції / В.І. Меглей // Адаптивні стратегії розвитку підприємств харчової

промисловості в умовах мінливого світу. Матеріали наукового симпозиуму з міжнародною участю (м. Одеса, 19 травня 2017 р.) / Одеська національна академія харчових технологій. – Одеса : Астропринт, 2017. – С. 222-226 (*форма участі – очна*).

17. Меглей В. Перспективи екологічно орієнтованого аграрного виробництва: регіональна площина / В. Меглей // Сталий розвиток місцевих громад: роль економічної освіти та науки. Матеріали науково-практичної конференції (м. Чернівці, 9-10 листопада 2017 р.). – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2017. – С. 69-74 (*форма участі – очна*).
18. Меглей В. Перспективы развития аграрного сектора Украины в контексте технического регулирования / В. Меглей // Содружество наук. Барановичи – 2018. Материалы XIV Международной научно-практической конференции молодых исследователей (г. Барановичи, Беларусь, 17 мая 2018 г.) – Барановичи : Барановичский государственный университет, 2018 (*форма участі – заочна*).
19. Меглей В. Інфраструктура вітчизняного аграрного ринку: аспекти розвитку / В. Меглей // Фінансування, інвестування та кредитування в Україні: проблеми та перспективи розвитку в кризовій економіці. Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Дніпро, 20 травня 2018 р.). Частина 2. – Дніпро : ДДАЕУ, 2018. – С. 271-273 (*форма участі – заочна*).